Л. А. БУЛАХОВСЬКИЙ

ПИТАННЯ ПОХОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА ім. О. О. ПОТЕБНІ

Академік АН УРСР
Л. А. БУЛАХОВСЬКИЙ

ПИТАННЯ ПОХОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ — 1956

Друкується за постановою Редакційно-видавничої ради Академії наук Української РСР

Відповідальний редактор
кандидат філологічних наук
Ф. Т. Жилко

ПЕРЕДМОВА

Ця, написана в 1951—1952 роках, книга випускається в світ з тим самим характером структури та викладу, який вона дістала в її першій редакції. Автор не мав ні певності, що це можна зробити за станом сучасних наукових даних, ні наміру запропонувати як остаточні рішення свої міркування з приводу довгого ряду питань, що так або інакше стосуються загальних питань походження української мови народної та літературної. Книга зветься «Питання походження української мови», і побудована вона відповідно до цієї назви та до стану речей, зумовленого станом наших джерел — пам'яток мови.

При обговоренні рукопису книги ще в машинопису учасниками розширеної наукової ради Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні Академії наук УРСР (з участю мовознавців, істориків, літературознавців м. Києва), серед іншого, висловлено було побажання, щоб в міру можливості викладу книги було надано приступного характеру. Визнаючи всю справедливість такого побажання, автор не зміг, проте, його виконати, і не тільки тому, що не почуває себе взагалі здатним до такого викладу. Справа складніша. Питання, порушені в книзі, це ще великою мірою те, що належить до контроверз у самій науці, що треба вивчати і розв'язувати, що вимагає заглиблення в силу моментів вузькофахового характеру. Книга написана в основному для фахівців, хоча автор і намагався, скільки це залежало від нього, полегшити свій виклад, нагадуючи можливому читачеві те, чого він вже учився на філологічному факультеті і що йому слід пригадати, щоб увійти в тему книги, а також додаючи деякі речі основного порядку, потрібні для орієнтації в складніших питаннях.

І. ПОСТАНОВКА ПИТАНЬ

Питання походження української мови, як їх ставлять і фахівці-мовознавці, і взагалі радянські люди, що пов'язують з їх рішенням ряд важливих проблем історії українського народу, вимагають уважного уточнення при самій їх постановці і визначення певного ступеня можливого їх розв'язання.

Питань походження української мови, власне, кілька. Перше стосується постання української літературної мови. Воно сходить на кілька окремих, що їх можна б сформулювати в основному так: коли з'являється та якими ознаками лінгвістичного порядку дає себе виявити в письменстві мова, найближча її характеристичними рисами до тієї слов'янської мови, що нею як живою володіють теперішні українці? Коли та як заявляє вперше про своє існування писемна мова того типу, який треба визнати характеристичним для сучасної нам літературної мови единого українського народу, або, інакше, единої української соціалістичної нації?

Для розв'язання цього питання, або, вірніше, кола питань, у розпорядженні науки є і великий фактичний матеріал, і ряд важливих засобів методологічного порядку. Отже, в цьому питанні, справді, можна дати відповідь чи кілька окремих погоджених відповідей, досить певних і досить конкретних, особливо, звичайно, щодо питання про постання літературної мови сучасного українського типу. Меншою мірою наука володіє засобами розв'язати питання про час і перші риси з'явлення в письменстві мови — предка сучасної нам української; але й це питання цілком конкретне і, поза кількома дискусійними моментами, дозволяє досить виразне рішення.

Далеко важче дати цілком переконливу відповідь на питання, що його розв'язання значною мірою також залежить від стану вивчення пам'яток та самих пам'яток

(їх кількості, обсягу матеріалу і його мовної виразності),— про виникнення української живої (розмовної) мови, як мови, відмінної не тільки від будь-яких інших слов'янських, але й від найближчих до неї зовнішньо і генетично (походженням) російської і білоруської. Це питання стосується віддаленого від нас часу, у тьмі віків захованих відносин мов і племен і має вирішуватись щодо пам'яток на порівняно бідному, недосить прозорому в лінгвістичному аспекті матеріалі церковнослов'янізованих пам'яток. Щоправда, міцну допомогу на цій ділянці історикові мови — дослідникові мови пам'яток подає порівняльно-історичний метод вивчення лінгвістичних явищ, метод, найкращі надбання якого, принаймні в тому, що стосується фонетики і великою мірою — морфології, здобуті не з пам'яток, а з відповідного порівняльного опрацювання фактів живих індоєвропейських мов. Наша мовна сучасність, і притому розмовно-народна, діалектна, в багатьох моментах, як показує історичний досвід мовознавства останнього століття, здатна подати чимало для реконструкції мовної старовини і навіть чи не більше, ніж саме вивчення пам'яток. Для цього кола питань порівняльно-історичний метод доконечний, і саме в надії на нього і можна намагатись до деякої міри переконливо з'ясувати хоча б основне з того, що нас у цьому напрямі цікавить. Але треба одночасно зважити й на те, що вказувалося про серйозні хиби цього методу і врахувати, при всіх намаганнях до поліпшення його, здатність його забезпечити базовані на ньому висновки лише відносною, приблизною доказовістю.

Як і коли виник тип української літературної мови, що є тепер мовою української нації? Для відповіді на це питання треба насамперед виходити з важливого зазначення Й. В. Сталіна: «...деякі місцеві діалекти в процесі утворення націй можуть лягти в основу національних мов і розвинутися в самостійні національні мови» [1]. Як ілюстрація цієї тези, поряд з іншим, наводиться «полтавсько-київський діалект української мови, який ліг в основу української національної мови» [2].

Загальні міркування класиків марксизму щодо часу сформування націй ведуть нас до певних провідних положень.

Виникнення буржуазних націй припадає на час (період) остаточної перемоги капіталізму над феодалізмом. «Національні рухи, — вказував В. І. Ленін,— не вперше виникають в Росії і не самій тільки їй властиві. В усьому світі епоха остаточної перемоги капіталізму над феодалізмом була зв'язана з національними рухами. Економічна основа цих рухів полягає в тому, що для повної перемоги товарного виробництва є необхідним завоювання внутрішнього ринку буржуазією, є необхідним дер-

[1] Й. Сталін, Марксизм і питання мовознавства, К., 1951, стор. 40.
[2] Там же.

жавне згуртування територій з населенням, що говорить однією мовою, при усуненні всяких перешкод розвиткові цієї мови і закріпленню її в літературі. Мова є найважливіший засіб людських стосунків; єдність мови і безперешкодний розвиток є одна з найважливіших умов дійсно вільного і широкого, відповідного до сучасного капіталізму, торгового обороту, вільного і широкого групування населення по всіх окремих класах, нарешті — умова тісного зв'язку ринку з усяким і кожним хазяїном або хазяйчиком, продавцем і покупцем»[1].

Народності розвинулися в нації, а мови народностей в національні мови з появою капіталізму, ліквідацією феодальної роздробленості і утворенням національного ринку.

В питанні про час створення російської нації є спеціальне висловлення В. І. Леніна: «...про національні зв'язки у власному розумінні слова навряд чи можна було говорити в той час (в середні віки, в епоху Московського царства.— *Л. Б.*): держава розпадалась на окремі «землі», частково навіть князівства, які зберігали живі сліди колишньої автономії, особливості в управлінні, іноді своє окреме військо (місцеві бояри ходили на війну з своїми полками), окремі митні кордони і т. д. Тільки новий період російської історії (приблизно з 17 століття) характеризується дійсно фактичним злиттям усіх таких областей, земель і князівств в одне ціле... його викликав обмін між областями, що посилювався, поступово ростущий товарний обіг, концентрування невеликих місцевих ринків в один всеросійський ринок»[2].

Зазначені економічно-політичні передумови сформування націй досить точно визначають час, до якого саме відноситься початок виникнення і української нації з її виразною ознакою — національною літературною мовою. Враховуючи той історичний факт, що занепад феодальних відносин і наростання відносин капіталістичних у великій частині України є трохи пізніші порівняно з тим, що в цьому відношенні відбувалось з російським народом[3], — час інтенсивного формування

---

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 364.

[2] В. І. Ленін, Твори, т. 1, стор. 132.

[3] Створення міцної централізованої Російської держави було важливою передумовою і, з іншого боку, виявленням процесу поступового формування російської нації, тимчасом як український народ фактично дістав цю можливість тільки після свого возз'єднання з російським, тобто після 1654 р., причому ще треба враховувати відносно довгий час, який мав пройти на власне об'єднувальний процес нового вже в складі Росії, східнослов'янського, але все ж інонаціонального тіла. «В другій половині XVII століття економіка України стала невід'ємною частиною виниклого всеросійського ринку. Возз'єднання сприяло зростанню продуктивних сил Росії і України, культурному взаємозбагаченню двох братніх народів» («Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.), схвалені Центральним Комітетом Комуністичної партії Радянського Союзу»). За цих умов, разом з певними ознаками народження на Україні в надрах феодально-кріпосницької системи капіталізму, що набирав дедалі більшої сили, українська народність іде по шляху свого оформлення в буржуазну націю, під

української нації доводиться відносити переважно до другої половини XVIII ст. і початку XIX ст., а певні його виразні зовнішні ознаки (створення літературної мови та ін.) — до останньої чверті XVIII ст.

Один із зовнішніх показників консолідації відповідних споріднених одиниць у націю — набуття ними єдиної назви. У попередні часи звичайно політично і культурно подрібнені народності могли не мати усталених назв для своєї етнічної індивідуальності і задовольнялися старими племінними назвами, іноді навіть соціальними по (в протиставленні іншим, іномовним, народам) найтиповіших групах населення з їх місцевими прозваннями.

Предки українців у письменстві XIV і пізніших століть звичайно називають себе руськими, тобто зберігають стару назву народу, який виразно уявляв собі свою спорідненість з іншими східнослов'янськими племенами і зберігав ім'я, що виникло на основі територіально-державної назви вже, принаймні, в X ст. У протиставленні «русским» — росіянам, «великорусам» («великороссам») по географічно-етнографічній назві «Малая Россия» («Малороссия») в ужиток увійшла назва мови як малоросійської (див., наприклад: «...того ради розсудихъ и себѣ за благо оніе Лядскіе ритми на обикновенную, простую історію Малороссійскимъ простѣйшимъ нарѣчіемъ, ради удобнѣйшего чтенія і уразуменія, превести...», Стеф. Савіцький, 1718). Далеко рідше за станово-соціальною ознакою українська мова називається козацькою. Так називає її, наприклад, Самійло Величко, автор «Сказанія о войнѣ козацкой з Поляками чрезъ Зѣновія Богдана Хмелницкого...» 1720 р., хоч і не відходячи від інших поширених для народності назв. (Пор. «... я трудолюб-

---

кінець XVIII ст., коли за двома останніми поділами Польщі (1793 та 1795 рр.) до складу Росії, до якої вже належали Лівобережжя, Слобідська Україна та Запорожжя, входять і правобережні землі, вона має вже всі передумови для набуття загальнонаціональної літературної мови. Остання створюється тим легше, що сама розмовна мова народу на території Східної України вже задовго перед цим історично виробилась як щось порівняно однотипне, отже, й дуже придатне, щоб лягти без великих перешкод в основу загальнонаціональної літературної.

Процес перетворення української народності в націю не був, звичайно, коротким процесом і розтягнувся не менше, як на ціле століття. Найвиразніший історичний факт, з яким зв'язується констатація наявності буржуазної української (як і російської) нації, — падіння кріпосного права (1861 р.) і з цим феодальної системи взагалі (див. «Історія Української РСР», т. I, 1953, стор. 504—505). На мові це відбивається особливою її консолідацією та набуттям з цього часу літературної, більшої проти попереднього часу унормованості і, незважаючи на зовнішні (офіціальні) перешкоди, — ширшого впливу.

Примітка. У питанні про час перетворення східнослов'янських народностей в нації, проте, ще нема єдиної думки, і тут ще можливі серйозні розходження (див. хоча б щодо російської мови «Вопросы языкознания», 1954, № 3, стор. 133—151).

ствуя, понудихся, для вигоди твоєй, любопитствующий чителнику малоросійский, вивести простимъ стилемъ и нарѣчіемъ козацкимъ, а частми и роздѣлами росположити гисторію о войнѣ зъ Поляки Хмелницкого, и запустѣнии тогобочномъ украино малоросийскомъ», академічне видання 1926 р., стор. 3). Акад. О. О. Шахматов справедливо зазначив, що назва народу український (відповідно — і його мови), яка в його час могла декому здаватись новітньою націоналістичною вигадкою, «не нова»: вона зустрічається в російській літературі вже в М. В. Гоголя: «Паны веселятся и хвастают... зовут народ украинский своими холопями» («Страшная месть», VIII) [1]. Ця назва підготовлялась, насамперед, тими натуральними в час користування назвою народу «руський» сполученнями, коли треба було уточнити, про яку саме частину «руського» народу йшлося — «московську» чи саме «українську». Так, в інструкції гетьмана Петра Дорошенка послам Запорозького війська на сейм 1670 р. вжито виразу: «Метрополиту Києвского абы того которого всѣ духовныи и свѣцкие руского Православъного украинъского Народу станы зъ Гетманомъ и войскомъ Запорозкимъ волною Елекцією оберутъ Пастыремъ потвержано».

У західноєвропейських джерелах назву мови як української зазначено з XVII ст. В широкий ужиток у землях з українським населенням вона входить порівняно пізно і набуває свого значення як єдина національна назва лише приблизно з другої половини XIX ст., міцно і остаточно усталюючись у такому вигляді саме в радянську добу [2].

Західні українці (особливо селяни) дуже довго називали себе руськими (навіть у 80-х роках та ще й пізніше). Характеристично при цьому, що відомий західноукраїнський етнограф і філолог Я. Ф. Головацький у своїх працях Україною взагалі називав тільки українські землі в складі Росії.

Не позбавлені інтересу й ті відомості, що стосуються назви народу в Закарпатській Русі. Існування тут слов'янського населення свідчиться вже для другої чверті XI ст. (документ 1031 р.), і зветься це населення руським. У цьому документі («Annales Hildesheimenses») Імріх, син угорського короля Стефана I, називається dux Ruizorum, тобто, найімовірніше, «русів» [3].

---

[1] Акад. О. Шахматов і акад. А. Кримський, Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини XI—XVIII вв., К., 1924, стор. 7.

[2] Про те, коли та як вживалася територіальна назва *Україна*, див. «Історію Української РСР», т. I, 1953, стор. 141—142.

[3] Див. З. Р. Нееды, История Закарпатской Руси до XIV столетия («Известия АН СССР», Серия истории и философии, II, № 4, 1945, стор. 209, 211). У цій же статті доводиться безпідставність думки про те, ніби середньовічна назва Rutheni є племінна назва жителів цієї країни (стор. 209).

II. ПОХОДЖЕННЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Відбиваючи процес формування української нації і становлячи разом з тим один з факторів цього формування, на новій в її основі діалектній базі виникає українська національна літературна мова. Вважаючи, за наведеними міркуваннями, що час інтенсивного формування української нації припадає головно на другу половину XVIII і початок XIX ст., ми до цього ж часу маємо віднести і виразне виникнення її літературної мови, яка, склавшись на основі полтавсько-київського діалекту, широкого своїм територіальним обсягом і культурним впливом, стає загальнонаціональною, такою ж лишається на весь дальший час і переживає, після довгої боротьби за своє існування в XX ст., з часу Великої Жовтневої соціалістичної революції свій надзвичайно буйний розвиток.

Літературною постаттю, яка втілює в своїй художній творчості риси нової національної писемної мови, що й далі набуває все більшого впливу і стає великою мірою за зразкову, нормативну, був на переході від XVIII до XIX ст. Іван Петрович Котляревський (1769—1838), автор бурлескної «Енеїди» (перші три частини вийшли в 1798 р.) і п'єси з сюжетом із народного побуту «Наталка Полтавка» (1819 р.) (менше значення має написана ним у цьому ж році комедія «Москаль-чарівник») [1].

---

[1] Звичайно, Котляревський як письменник з певними особливостями мови мав попередників, але все, що передувало йому в цьому відношенні, не йде в порівняння з ним ні у власне художньому, ні в національно-мовному аспекті.

Вияви виразної народної стихії в художньому письменстві XVII—XVIII ст. здебільшого не показові з погляду демократичних тенденцій, які могли б уже заявити свої права, а народна пісенна творчість, відбита в порівняно рідких записах аматорів цього часу, йшла своїм шляхом, мало залежним від книги.

Драматичні жартівливі інтермедії (інтерлюдії) в п'єсі Якуба Гаватовича, виставленій на ярмарку 1619 р. і того ж року надрукованій, з постатями, взятими з життя, і з мовою, близькою до тогочасної мови неписьменних людей, відбивали не тенденцію взагалі наблизитись до такої мови, а лише протиставити її, як смішну, мовній манері людей письменних. Цей намір випливав цілком ясно хоча б із того, що основна драматична частина цього ж твору Гаватовича (про смерть Івана Хрестителя) написана навіть не книжною мовою, близькою до української, а польською.

З часом інтермедії, підсилюючись у своєму театральному значенні, набувають ширшого реалістично-сатиричного характеру, і це, мабуть, надавало мові персонажів, що вже виступали не тільки як об'єкт осміювання, а і в ролі носіїв глузування з представників соціальних груп, проти яких була спрямована сатира авторів відповідних творів, іншого — співчутливого забарвлення в ставленні глядачів. Такий стан характерний для деяких інтермедій XVIII ст. (наприклад, М. Довгалевського, Г. Кониського), хоч вагання між настановою, з якої інтермедія з народною мовою певних персонажів почала своє проходження в релігійну драму, і помітним співчуттям до народної манери мовлення так і не припиняється аж до XIX ст.

Слід зазначити, що самий занепад у другій половині XVIII ст. книж-

Стисло і вірно національне значення віршованого твору Котляревського визначив у сонеті, озаглавленому його прізвищем («Котляревський»), 1873 р. Іван Франко:

«Так Котляревський у щасливий час Вкраїнським словом розпочав співати, І спів той виглядав на жарт не раз. Та був у нім завдаток сил багатий, І вогник, ним засвічений, не згас, А розгорівсь, щоб всіх нас огрівати».

Нема сумніву, що мова Котляревського в усьому своєму морфологічному кістяку і в усій своїй основній лексиці (в основному словниковому фонді) є справді південно-східною, вужче — в деяких своїх рисах — полтавською.

І біографічні дані (Котляревський — полтавчанин з народження і дуже тривалий час мешканець свого рідного міста), і великою мірою тематика («Наталка Полтавка») говорять про це абсолютно недвозначно.

Нагадуємо найважливіші типові морфологічні риси полтавсько-київського діалекту (ширше — південно-східного наріччя):

ної української мови, найголовніше — ділової ученої та історичної прози, цієї строкатої церковнослов'янсько-білорусько-української мішанини, яка панувала в XVI—XVIII ст., був явищем, яке певною мірою сприяло тому, що, при нових, більш-менш придатних для цього умовах, цю мішану, відірвану від живого народного грунту мову могла заступити інша літературна мова, ближча до народної. Нові умови політичного, економічного та освітнього життя України в другій половині XVIII ст. — скасування майже всіх залишків колишньої її автономності в складі Російської імперії, швидкий процес русифікації шляхетської верхівки, заходи політичної і центральної духовної влади щодо зближення конфесіональної мови з прийнятою в російській церкві — все це за порівняно недовгий час підірвало і великою мірою звело на ніщо підстави і рацію існування такої літературної мови.

У цей час, власне, загроза втратити взагалі будь-яку літературну мову як мову своєї народності виявлялась для України цілком реально. Проте шляхи історичного розвитку українського слова незабаром означились як інші. Було втрачено грунт для існування літературної української мови, чужої для широких мас населення, такої, до того, що не мала виразного національного характеру. Проте для з'явлення іншої, на іншій, живій основі, відкривались можливості в тому відношенні, що фактично зломлена була інерція традиційного, звичного в способах книжного викладу, і в разі справжньої потреби мати для народу все ж таки свою, а не хоч і близьку братню, але одмінну від рідної мову письменства, надто в нових, раніше не культивованих або зовсім мало культивованих жанрах,— значних перешкод уже не було.

Цікаві відомості про стан українського письменства та його мову перед Котляревським містить дослідження П. Житецького «Енеїда Котляревського в зв'язку з оглядом української літератури XVIII стол.» (К., 1919).

Повний і в основному переконливий аналіз елементів «Енеїди» та її зв'язків з попередньою літературою подано в книзі Г. А. Левченка — «Нариси з історії української літературної мови першої половини XIX століття» (К., 1946, стор. 3—69, 140—146). Там же — найважливіший матеріал з раніших наукових досліджень. Див. також П. П. Плющ, Ідіоматичні вислови в «Енеїді» Котляревського (Наукові записки Інституту мовознавства АН УРСР, II—III, 1946, стор. 47—76); його ж, До характеристики мовних засобів гумору в «Енеїді» Котляревського («Мовознавство», IV—V, 1947, стор. 18—33) і його ж рецензію на згадану книгу Г. А. Левченка («Мовознавство», VI, 1949, стор. 72—76).

1) закінчення давального (місцевого) відмінка однини II відміни чоловічого, а іноді й середнього, роду на **-ові, -еві** (місцевого **-і, -ові, -еві**), поряд із **-у, -ю**; 2) закінчення **-і** (з колишнього **ѣ**), що нефонетично заступило попереднє **и (і)**, яке б фонетично мало відбитись, за законом української мови, як **и** в формах місцевого відмінка однини I і II відміни: *на землі, на коні, на полі* — особливість, яку це наріччя поділяє з північним; 3) закінчення **-і** (із **ѣ**) замість фонетичного **и** у відповідних відмінках III відміни: *міді, тіні;* 4) закінчення родового відмінка множини на **-ей** в іменників типу: *вістей, людей, гостей, дітей,*— особливість, так само спільна південно-східному наріччю з північним; 5) закінчення **-й** в називному відмінку однини чоловічого роду прикметників: *великий, слабий, здоровий;* іноді: *народній, західній, житній;* 6) закінчення **-і** в називному множини прикметників: *слабі, здорові, розумні;* 7) вживання в більшості говірок ненаголошеного закінчення 3-ї особи однини II відміни теперішнього (майбутнього) часу дійсного способу без **-ть**: *носе*^{и}, *косе*^{и}, *робе*^{и} або *носе, косе, робе;* 8) вживання, поряд з аналітичними формами майбутнього часу із *буду, будеш* і т. д. і інфінітивом, синтетичних типу *носитиму, носитимеш* і т. д.; 9) часте вживання в переважній більшості говірок, замість форм третьої особи однини теперішнього часу на **-ає**, відповідних стягнених — на **-а:** *балака, пита, гада́* і под.; 10) форми стану на **-ся (-сь)** без пересунення останнього (без відриву) від дієслова; 11) втрата енклітичних займенникових форм, широко вживаних у більшості південно-західних діалектів, — **ми, ти, си, м'я, тя, ся**; 12) спільна з північним наріччям втрата допоміжних дієслівних форм у сполученні з дієприкметниковими з походження формами минулого часу на **-в, -ла, -ло, -ли**: є(сь)м, єс(и), (є)с(ь)мо, (є)с(ь)те: *узяв єси, узяли єсмо* тощо— вийшли з ужитку.

Згадані риси, звичайно, характеризують не всі відповідні говірки і вимагають щодо окремих випадків більших чи менших уточнень, але в сукупності і для переважної більшості говірок вони, справді, характеристичні.

Менше важать в аспекті, що нас цікавить, такі риси:

1. Більшість південно-східних говірок у давальному і місцевому відмінках однини має після м'якої основи та основ на **-ж, -ш,** поряд із закінченнями **-еві**, не під наголосом **-ові**: *това́ришові, кра́йові* (зрідка і під наголосом — *Васильо́ві*).

Відповідно — в орудному однини всіх родів: *ді́ньою, мере́жою* і под.

2. Відомі є (зрідка) говіркам південно-східного наріччя нестягнені форми називного відмінка однини прикметників (займенників) жіночого та середнього роду: *мала́я, молода́я, така́я, мале́є, молоде́є* тощо, поширені також у багатьох північних говірках.

3. У деякій частині південно-східних говірок (переважно—

слобожанських) зустрічаються, замість звичайних для класу **-и-** форм третьої особи однини та множини на **-ть**, форми на **-т** тверде. Діє при цьому обмеження, що таке закінчення характеристичним є тільки для кінцевих наголошених складів: *сидйт, стоїт.*

4. У формі другої особи множини наказового способу деяка частина говірок південно-східного наріччя (слобожанські) має, поряд із давнім закінченням **-те**, тверде **-т**, іноді — навіть при **-ть** у теперішньому часі дійсного способу: сидіт(-е), ходіт(-е).

5. У більшій частині південно-східних говірок у 1-й особі однини теперішнього (майбутнього) часу аналогійно усунені в дієвідміні типу **-и-** приголосні, що історично становили собою продукти колишньої (найдавнішої) слов'янської йотації: *ходю, сидю, возю* (це явище не поширилось, проте, на пом'якшення губних: **-бл** і под.).

6. Афікс інфінітива звучить у південно-східних говірках або як **-ти** (переважно або, рідше, виключно), або як **-ть** (у говірках, більш-менш близьких до північнодіалектної області), або з ваганням **-ти: -ть.**

7. Прийменник-префікс, що відповідає колишньому **от**(ъ), виступає в варіантах **од** (не під наголосом) і **від:** в одних південно-східних говірках — з перевагою другого; в інших (головним чином — близьких до північного наріччя) — першого. Є й говірки, де правило становить або **від,** або **од** (не під наголосом).

Більшість згаданих морфологічних рис властива і мові Котляревського. Спеціальних зауважень щодо його морфології вимагає відносно небагато окремих моментів. Насамперед, кілька слів про риси, типові для Котляревського і чужі пізнішому літературному вжиткові. В цьому відношенні чи не найбільше звертає на себе увагу орудний відмінок I (на **-а**) відміни жіночого роду, поряд з численними формами на **-ою (-ею)**, властивими сучасній нам літературній мові як єдино правильні,— із закінченням **-ой (-ей):** «...*Гадюкой* в серце поповзла» («Енеїда», част. IV, строфа 65): «...з *дійницей* ричка наступала» (IV, 82); «...Коли я тішився *війной*» (IV, 90); «Венера часто докучала Зевесу самою *бридней*» (V, 61) тощо. Такі форми, становлячи, мабуть, окремі випадки сусіднього російського впливу, імовірно, придались Котляревському для його «Енеїди» як спосіб подвійної міри відповідних слів у дусі давньої української свободи в уживанні прийменникових та префіксальних **у : в, з : із**, певних нестягнених і стягнених форм прикметників і форм теперішнього та майбутнього часу дійсного способу. Зразками для пізніших письменників ці «пільги», проте, не стали. Далі, явище того ж типу становлять форми родового відмінка однини жіночого роду в прикметників на **-ой (-ей):** «...що не доспиш *петрівськой* ночі» (IV, 22), «...І як доб'ється *панськой* ласки» (IV, 36); «Качається од *гіркой* болі» (VI, 166) та ін.

Щодо третьої особи однини теперішнього (майбутнього) часу дійсного способу, то в класі **-е-** для «Енеїди» Котляревського типовими є звичайні форми на **-е**, але іноді він уживає і форми з доданим до них, мабуть не без діалектного російського впливу, а почасти — за зразком класу **-и-** або форм на **-ся**, закінченням **-ть**: «*Реветь* і душу *іспускаєть* І воздух громом *наполняєть*» (V, 136); «Незриму чує Турн заслону, Бодриться, *скачеть* на врага» (V, 140); «...Тому нігде не буде смачно, А більш, коли і совість *жметь*» (VI, 295). При цьому звертає на себе увагу, що чи не частіше закінчення **-ть** з'являється в «Енеїді» в словах неукраїнського або сумнівного щодо їх належності до народної мови походження. З цим у певній згоді стоїть і те, що можна помітити в «Наталці Полтавці». Закінчення **-еть** замість **-е** з'являється (зрідка) в мові Терпелихи і Наталки, коли відповідні їх вислови забарвлюються до певної міри врочисто, наприклад: «*Спасеть* вас бог за вашу приязнь» (Терпелиха, дія І, ява 6); «...і коли мені бог *поможеть* осушити твої сльози...» (Наталка, І, 6); «Бог *з'єдиняєть* вас чудом...» (Терпелиха, II, 11); — особливість, імовірно, пов'язана з впливом церковного мовлення. Але в лайливому вислові Наталки: «Ты чорт *знаєть*, що верзеш...» (II, 10) форма на **-єть**, мабуть, засвоєна з побутової російської мови. Слід зазначити також, що, імовірно, в своєму власному вжиткові Котляревський хитався між **т** м'яким і твердим у цьому закінченні (див. відповідні зауваження до цього у виданні «Енеїди» 1952 р., стор. 355), і так однаково в однині і множині.

Форми третьої особи однини класу **-и-** в Котляревського збігаються з сьогочасним нам літературним ужитком, тобто мають закінчення **-ть**, в тому числі — у випадках з ненаголошеним **и** (але й у них щодо м'якості — твердості кінцевого **т** помічається те саме, що й у класі **-е-**). Цю рису звичайно відносили до північного впливу на літературну мову і вбачали в ній окремий випадок компромісного розв'язання зіткнення діалектів. Проте ця думка, безперечно, невірна [1].

За уточненими новішими даними, форми третьої особи однини теперішнього (майбутнього) часу: *но́се, во́де, хо́де, лю́бе (полюбе...)* — можуть уважатися типовими тільки для говірок Степової України та Слобожанщини. Щождо полтавсько-київського діалекту, говірок середньонаддніпрянських, то поряд з такими, що їм властиві в цих формах такі ж закінчення, багато з цих говірок має закінчення і в ненаголошеній позиції саме **-ить**: *но́сить, хо́дить* і под. За твердженням одного з сучасних українських діалектологів, «ці форми **-ить** дуже поширені не тільки на правому березі, а й лівобіг Дніпра, зокрема й у центрі Полтавщини, навіть... порівняно недалеко від Полтави, на лівому боці Псла..., а звідси суцільною смугою, яка все ширшає,

[1] Цю помилкову думку поділяв і автор цієї книги (див. «Мовознавство», № 12, 1953, стор. 8—9).

через центральні полтавські райони (Миргород, Лубни) територія цих форм сягає північних і північно-західних місцевостей Полтавщини і переходить ген за її межі, зливаючись із правобережно наддніпрянським і північноукраїнським ареалом цих форм». Беручи на увагу ці факти, можна з великою імовірністю припустити, що Котляревський щодо свого вживання саме закінчення **-ить** не вийшов за межі того, що було властивим його говірковому оточенню, бо імовірно, що в час, коли він діяв, на Полтавщині ареал форм типу *ходе, любе* не відповідав точно їх сьогоднішньому географічному поширенню.

Як риса, що її нема в сьогочасному літературному вжитку, впадає в око користування Котляревського в системі інфінітива — минулого часу дієслівним суфіксом недоконаного виду **-ова-** проти сучасного **-ува-**: «Ні чванились, ні величались, Ніхто не знав тут *мудровать*» («Енеїда», част. III, строфа 120); «Еней-сподар, *посумовавши,* Насилу трохи *вгамовавсь;* Поплакавши і поридавши, Сивушкою *почастовавсь...*» (III, 1) і под.; «Виборний: «...зачав мені *розказовати*» («Наталка Полтавка», дія I, ява 7); «Петро: «...Климовський *танцьовав* з москалем» (II, 7) та ін.

Але характеристично, що цю особливість він поділяє з іншими письменниками близького до нього часу: вона ж типова, наприклад, для П. П. Гулака-Артемовського, Г. Ф. Квітки-Основ'яненка та ін. Такі форми виразно переважають ще навіть у Шевченка. Що й ця риса (**-ова-**) корені свої має в полтавсько-київському діалекті, навряд чи треба сумніватись, хоч, імовірно, сьогочасний розподіл фактів по говірках великою мірою вже відхилився від стану речей кінця XVIII — перших десятиліть XIX ст. і саме на користь форм типу **-ува-** [1].

Так само весь словниковий склад творів Котляревського в специфічних особливостях, що взагалі можуть бути протипоставлені такому ж складові північних і, надто, південно-західних говірок, виразно південно-східний (полтавський). Цей природний характер його набуває тим більшої окресленості, що виступає він, теж природно, у супроводі в їх сумі цілком недвозначних фонетичних ознак саме південно-східного наріччя в цілому та його лівобережних говірок зокрема. Це маємо, насамперед, у таких, наприклад, важливих рисах, як: рефлексація **о** і **е** в закритих наголошених і ненаголошених складах у ви-

[1] За даними відділу діалектології Інституту мовознавства АН УРСР, форми на **-ова-** в наш час є панівними вже тільки в Чернігівській та Сумській областях на північ від лінії, що майже збігається із залізницею, яка проходить з Києва через Бобровицю—Носівку—Ніжин—Бахмач—Конотоп—Ворожбу. На південь від цієї лінії як у Чернігівській, так і в Сумській області, коли не брати до уваги деяких зовсім поодиноких населених пунктів, форми з **-ова-** відсутні, так само, як і далі на Полтавщині та Харківщині, де панують новіші форми — **-ува-**. Форми з **-ова-** відмічені також у певних пунктах Ровенської та Волинської областей; ареал їх, проте, ще не уточнений. В багатьох пунктах саме вони поширені в західних областях (надто — на Закарпатті).

гляді і: *ніч, сіль, поміч, кістьми, сім, ніс* (однина минулого часу)[1]; відсутність «укання» — вимови ненаголошеного **о** як **у** або наближеного до нього звука (не перед складом із наголошеним **у**)[2]; відсутність переходу ненаголошеного **а** (з давнього носового **е**) з попереднім пом'якшеним приголосним — в **е**: *десять, ходять,* а не «десеть», «ходеть» (північноукраїнські рефлекси); наявність форм типу *колоддя, каміння, колосся* (проти північних *колодде, камінне* та південно-західних *колодє, камінє* або *колодя, каміня*); відсутність ствердіння **р** не в кінці складу (пор. північні форми: *гору,* тобто «горю», *зора,* тобто «зоря», тощо: у частині південно-західних говірок — *гор'ю, зор'я* тощо) та ін.

Виникнення літературної мови не слід уявляти собі, проте, просто як факт першого з'явлення на письмі продуктів художньої творчості, а ще менше — самих ділових документів. Літературні мови як щось стале виникають, звичайно, не відразу, а як сума спроб, вдалих і невдалих, часто — як окремі струмочки і струмки, доки не з'явиться серед представників слова, що вибивається наверх, авторитет, художній або граматичний, чи взагалі стилістичний, писемні твори якого вже не сприймаються як спроби, а стають зразковими і надовго визначають шляхи мови, що він її репрезентує. Творчість І. П. Котляревського, при всій його талановитості і справжній пов'язаності з народним грунтом, зразком для наслідування могла стати тільки частково: бурлескний жанр «Енеїди» по своїй специфічності не міг бути явищем, яке можна було б покласти в основу майбутньої словесності багатомільйонного народу. П'єси Котляревського давали за своїми настановами, натурально, матеріал тільки розмовно-побутовий, і цим обмежувалась їх роль як об'єктів можливого наступного наслідування. Діячі українського слова, що внесли свій чималий вклад в організацію національної літератури та літературної мови в найближчий після Котляревського період,— Г. Ф. Квітка-Основ'яненко (1778—1843), П. П. Гулак-Артемовський (1790—1865), Є. П. Гребінка (1812—1848), поети-романтики (В. Забіла, М. Петренко, О. Афанасьєв-Чужбинський, Л. Боровиковський та ін.) під тиском самих умов, у яких відбувалась їхня літературна діяльність, не мали змоги ні розгорнути належної різноманітності жанрів, потрібних на відповідному етапі для широкого розвитку національної культури, ні забезпечити навіть за культивованими ними жанрами тривалої впливовості на їх читачів. Різноманітніше діяв П. О. Куліш

[1] Відповідні уточнення з приводу рефлексів **е** в закритих складах див. нижче.

Сам Котляревський у таких випадках вживав літеру **и**, зрідка — **ѣ**: вѣйна (війна), дьгтем (дігтем) тощо. Немає, при цьому, будь-якого серйозного значення, що зрідка сам Котляревський писав і *родъ, война* та ін., збиваючись на російські написання та, імовірно, і вимову в поодиноких словах.

[2] Крім слів *парубок, потрух,* що набули такого вигляду і в південно-східних говірках.

(1819—1897), але буржуазно-націоналістична основа його творів знецінювала його суто мовні надбання. Слабими струмками, крім чи не самого прозаїка Квітки-Основ'яненка [1], прокладало на Україні собі дорогу до читачів літературне живе українське слово, хоч в аспекті мовно-історичному, звичайно, неабияке значення мав той факт, що найвидатніші представники цього слова діяли на основі того самого полтавсько-київського діалекту, досить одностайного на самих широких просторах, де воно чується, і взаємовпливом свого досить вузького письменницького кола зміцнювали вони цю одностайність не тільки в фонетиці та морфології, але й у лексиці та синтаксисі.

Роль могутнього виразника почуттів народної маси її рідною мовою припала Тарасові Григоровичу Шевченкові (1814—1861). І саме з ним українська мова на письмі здобуває значення літературної, набуває визнання і пошани, насамперед, серед того народу, який її породив і виплекав, і завдяки генію Шевченка також і серед інших слов'янських народів, у яких його поезія находить відгук своєю тематикою, образами, колом притаманних їй емоцій і майстерністю виразу. Шевченко за місцем свого народження, дитинства і порівняно тривалого перебування мовну базу мав у говірках південної Київщини.

Кажучи,— і на це кожний, хто так говорить, має певне право,— що сучасна літературна українська мова є в своїй основі Шевченкова, тим самим констатують, що діалектна стихія, відбита в цій літературній мові, є південнокиївською (чи ширше — середньонаддніпрянською). Звичайно, і Шевченкову мову, як і мову кожного письменника, надто — геніального, не слід уявля-

---

[1] Елементи мови української белетристики, притому в літературному відношенні відразу високоякісної, були закладені творчістю Григорія Федоровича Квітки-Основ'яненка. З погляду перспектив дальшого мовного розвитку його народно-сентиментальні оповідання, надто «Маруся» (видана в 1834 р.), відіграли роль, більшу за твори в гумористичному жанрі. Шальку терезів історії в бік дійових прав народної, масової мови як художнього знаряддя передавання думок і почуттів простих людей остаточно схилив уже Котляревський. Безпосередньо виявлене співчуття до людей з народної маси, що говорять саме простою мовою, та сатиричне протиставлення їм персонажа (Возного) з наміром говорити «по-вченому», як це подано в «Наталці Полтавці» (1819),— це та віха в ставленні до народної мови та застосування її в художній літературі, що відкриває їй надалі великий і широкий шлях справжнього національного значення. Але цей важливий крок в історії української літератури та мови стосувався тільки драми. Викликаючи симпатії до простих людей, до селянської маси, оповідання Квітки-Основ'яненка, як і «Наталка Полтавка» Котляревського, тим самим підносили значення і самої української, багатьма зневажуваної мови взагалі. Слобожанська говіркова стихія, яку відбили ці твори, не дуже різниться від діалектних особливостей Наддніпрянщини (полтавсько-київських говірок), і хоч настанова Квітки-Основ'яненка загальнонаціональною не була, проте його творчість цього напряму, безперечно, чимало сприяла створенню засад національної художньої прози.

Про особливості мови «Марусі» див. Г. А. Левченко, Нариси з історії української літературної мови першої половини XIX століття, К. 1946, стор. 77—98.

ти собі як обмежену матеріалом його рідної говірки; таке уявлення і поготів абсолютно виключене для літературної мови в цілому, яка розвинулась за зразком його творів. Справді, і Шевченкові, в міру його інтелектуального і художнього розвитку, ставало тісно в межах рідного говіркового слова з натуральною для селянського побуту його часу обмеженістю і тематики, і жанрів, що могли бути з нею пов'язаними. Ближчий аналіз Шевченкової мови виявляє в ній і наявність чималої домішки росіянізмів, переважно для кола понять, яких бракувало українському селянському життю, і особливо — церковнослов'янської лексики в її застосуванні як джерела піднесення, величності тощо, переключених із сфери церковності на емоції героїки, на пафос гніву і обурення або використаних з протилежною настановою — іронії і сарказму.

Шевченко підніс на щабель національного значення українську літературну мову, і його мова і досі лишається в багатьох випадках мірилом законності вживання того або того українського слова. Проте тривалий розвиток української літературної мови в післяшевченківський період, надто в час її буйного розвитку в умовах Радянської держави, незрівнянно поширивши сферу вживання цієї мови на найрізноманітніших ділянках життя, де за часу Шевченка не могло й зовсім ітися про її застосування замість російської або навіть поряд із нею,— викликав силу нових понять, уявлень, емоцій, що треба було назвати по-новому. До того, мова поета (українська проза Шевченка, як відомо, дуже обмежена), звичайно, за самою своєю природою, лексично не буває настільки багата, щоб нею могла обмежитись навіть на певний час зростаюча в її потребах література цілого народу. Шевченків лексичний склад — джерело української літературної мови, але це тільки верхів'я великої і повноводної ріки сучасної мови, що розлилась широко і річище якої все ширшає [1].

Шевченкову **ф о н е т и к у** (в історичному аспекті) від сучасної нам літературної відрізняють, взагалі кажучи, лише малозначні деталі. Вказувалось, наприклад, часте в нього вагання щодо такої фонетико-морфологічної риси, як **ъ > о > і** в префіксах, де **о** стоїть у закритих з походження складах: *зов'яла, зотне, возьму, зо мною, передо мною* і под. (найдавніші съ-,

---

[1] Слід, до того, врахувати і пісенно-фольклорні впливи, які, безперечно, міцно відбились як на творчості Шевченка взагалі, так, мабуть, і в певних елементах його мови (у вузькому значенні слова). Було також у мовному (не тільки в літературному) відношенні цінне, чим він міг скористатись і, безперечно, деякою мірою скористався від своїх попередників та сучасників на полі українського літературного слова. Те, що він знайшов у них, як-от у П. П. Гулака-Артемовського, Є. П. Гребінки та ін., в переважній своїй частині носило вже печать загальнонародної мови (в основі південно-східної) і тільки частково говіркової — місцево полтавської та південнокиївської (П. П. Гулак-Артемовський, наприклад, народився в Городищі на Київщині, Є. П. Гребінка — недалеко від Пирятина на Полтавщині). Про Котляревського див. згадане вище.

передъ- і т. ін.); пор. і *дождуся, догнала* тощо із споконвічним **о**, хоч у нього **ж** можна зустріти (рідше) також *диждыся* (діждешся), *візьмуся* і т. ін. Таке вагання спостерігається в багатьох південно-східних говірках, і в цьому відношенні Шевченко стояв ближче до них, ніж до теперішньої літературної мови, з її майже послідовним вжитком **о > і** в таких позиціях, як у частині середньонаддніпрянських і в південно-західних говірках.

Звернено увагу на те, що Шевченко в певних словах порушує закон переходу **о, е** в **і** у нових закритих складах. Мало не всі відповідні випадки стосуються позиції в ненаголошених складах, і тому можуть відбивати не якісь індивідуальні уподобання Шевченка: *обок, регот, явор,* ряд слів на **-ость**, *двоюродний, камень, корень, осень, сем'я, меж нами.* В окремих випадках, при цьому, могли діяти суто аналогійні моменти *(самотний),* почасти (надто в назвах місцевостей) — вплив російської мови.

Треба, проте, врахувати і спостереження В. С. Ільїна (рукопис ще не опублікованої докторської дисертації про мову Шевченка), що майже всі відповідні слова мають у Шевченка паралелі з **і** (*регіт* — так переважно; *явір* — іноді; *корінь* і *корень; осінь* — так переважно; *сім'я* — переважно; *між* — зовсім рідко; форми на **-ість**: *радість, молодість* є панівними). Звертає він увагу також на форми з **і** в ненаголошеній позиції у слів: *хутір, рідня, гомін, чобітки, попіл* та ін. На думку Ільїна, це скоріше в Шевченка «відштовхування від діалектних форм, прагнення до унормування у застосуванні чергування і деяка непевність у цьому».

Ще менше відмінностей констатовано між власною мовою Шевченка і пізнішою літературною на ділянці м о р ф о л о г і ї. Сучасна нам українська літературна мова з того, що було властивим Шевченковому ужиткові (пор. це й у деяких південно-східних говірках), не засвоїла закінчення **-и** в називному відмінку множини присвійних прикметників: *царев***и** *князі* («царевы князи»,— як писав він), *гріхи батьков***и**, *Адамов***и** *діти, Настусин***и** *коси* (сам Шевченко писав «Настусены косы») тощо і послідовніше, ніж він, розрізняє закінчення твердих і м'яких відмін іменників: Шевченко іноді (зрідка) вживав, наприклад, форми *Машою, діжою, зорьою* замість *Машею, діжею* тощо. Решта розбіжностей, як-от єдиний випадок орудного однини жіночого роду вказівного займенника «Тію клятою водою» («Великий льох») і под., не має серйозного значення. Характеристичніший за інші тільки розподіл форм із епентетичним **н** або без нього. Як зазначив В. С. Ільїн (названа дисертація), Шевченко завжди вживає епентетичне **н** перед формами анафоричного займенника в множині: *за ними, перед ними* тощо; завжди в нього **н** і при прийменниках, що керують формою однини жіночого роду: *за неї, на неї, коло неї* тощо; у місцевому відмін-

ку прийменник **на** керує лише формами без епентетичного **н**: *на йому, на їй;* всі прийменники керують формами родового—знахідного відмінка чоловічого і середнього роду без **н**: *на його, біля його,* але в орудному — формою з **н**: *за ним, під ним.* При витриманості відповідного вжитку,— навряд чи відповідний розподіл становить собою щось суто індивідуальне.

Дещо діалектне і перестаріле можна, звичайно, відмітити і в словниковому складі мови Шевченка, причому не тільки в тому, що відмерло в самому житті, побуті, як-от, примі-ром, слова, як *недосвіт* «утренний мороз» (словник Грінченка): «Барвінок цвів і зеленів, Слався, розстилався, Та *недосвіт* перед світом В садочок украхся, Потоптав веселі квіти, Побив ...Поморозив...» («Н. Я. Макарову»); *перетика* (у словнику за ред. Б. Грінченка подається з Шевченка з непевним перекладом — «граница между двумя владениями, образуемая рядом деревьев?»): «У *перетику* ходила По оріхи... У *перетику* ходила Я по дрова...» [1].

До діалектних слів належать з уживаних Шевченком і такі, як *богила* (в словн. Грінченка богила, бугила — «раст. Anthriscus silvestris»), *богилова*: «І твій барвіночок хрещатий Заріс *богилою,* ждучи Тебе неквічану [неквітчану]» («Не кидай матері»); «А що вродить з того плачу? *Богилова,* брате...» («Гоголю»); *затого* («вот-вот, того и гляди, скоро уже»,— словн. Грінченка); «Твоє море — Слов'янськеє, нове. *Затого* вже буде повне, І попливе човен...» («Єретик»); *моторити* («делать, поделать»,— словник Грінченка): «...та глянуть на люди, що вони *моторять...*» («Гайдамаки»); *файда* (в словн. Грінченка хвайда — «плеть»): «...хоч говорять — Аби *файда* в руках була, А хлопа, як того вола, У плуг голодного запряжеш» («Меж скалами»). Але можна сказати, що взагалі таких слів у Шевченка небагато.

Звичайно, не самий факт походження найвидатніших українських письменників — основоположників літературної мови — з території полтавсько-київського діалекту забезпечив за останнім його роль безперечного засобу національної мови. Найталановитіші представники художнього слова, якщо історична доля поставила їх в положення письменників, що орудують в своїй творчості не впливовими рідними говірками, належними населенню невеликих областей, областей невеликого культурного або економічно-політичного значення, звичайно бувають безсилі піднести свою творчість на рівень національної в широкому розумінні цього слова. Знавець-цінитель, культурний філолог, коли вже надходить такий час, може зупинитись на їх продукції, може з повагою і навіть із захопленням віддати належне їм як високим майстрам слова, але таке визнання потягне за собою,

[1] «Перетик» означає, можливо, назву простого жіночого одягу: за відомостями, одержаними від І. О. Варченка, що вивчав говори Полтавщини, «перетик» — частина домашнього полотна, відіткана з одного краю, з поперечними кольоровими смужками.

разом із такою оцінкою, і в нього і в тих, хто поділить його оцінку художньої вартості творів таких письменників, почуття суму, що ці таланти пройшли великою мірою безслідно для народів, до яких належали. І найталановитіші письменники можуть бути впливові лише за умови, коли той інструмент, що ним вони орудують,— їхня мова, в своїй основі є інструмент культурно-побутового життя широких мас, ними в своїй основі створений і для них виконує свою багатоплідну роботу. Отже, і Котляревський, і Шевченко, і інші письменники, що своєю творчістю заклали підвалину української національної літературної мови і великою мірою вивели її будову, мурували її і могли змурувати лише тому, що мовний матеріал, який був у їх розпорядженні, був разом із тим матеріалом, що мав велику суспільну ціну. Вони звернулись як до засобу висловлення своїх думок, створювання ними образів і сюжетів, передачі почуттів і т. ін. до словесних способів, що широко обертались у народі, були для нього питомими, приступними, «своїми». Полтавсько-київські говірки (разом з дуже близькими до них слобожанськими) були в їх час саме тим мовним матеріалом, який звучав на широкій просторові, та до того на просторові, де активність українського народу була найбільш інтенсивна і де згуртованість його як суцільної культурно-побутової спільності, хоча, звичайно, й розшарованої класово, виявилась з найбільшою виразністю.

Південно-східне наріччя української мови, за всіма ознаками, в його нинішньому вигляді склалось на основі, близькій до говірок Київщини (середньої Наддніпрянщини) і, за добре відомими аналогіями з історії інших мов, могло зазнавати інтенсивної нівеляції через відомі історичні події, надто — бурхливого XVII століття. Вірно зазначалось, що за передумову піднесення до ролі національної писемної мови саме південно-східного наріччя, точніше — його полтавських та київських говірок, стала його найбільша лексична, фонетична та граматична уніфікованість. Належачи історично найактивнішій частині українського народу, що перебувала, проти інших його частин, у найбільш діяльному контакті між собою елементів, з яких вона складалась,— південно-східне наріччя найбільше придавалось до того, щоб правити за основу мови цілого українського народу, і цю його придатність і було використано не на підставі будь-яких теоретичних міркувань, а під натуральним тиском самого життя. Якщо декому, хто писав з цього приводу, разом із зазначеними моментами, здається важливим ще й те, що південно-східні говірки займають на території української мови центральне положення, то останнє міркування не можна визнати переконливим. Історія літературних мов не підтверджує значення такого фактора; справа не в ньому, а в соціально-політичній і культурній вазі відповідних центрів країни, а ця вага, як відомо, може й не перебувати в зв'язку з географічною центральністю і належними останній говірками.

Навіть побіжне знайомство з лексичним матеріалом говірок, не належних до полтавсько-київського масиву, переконує, що їх словниковий склад, за винятком, звичайно, основного фонду, є щось значною мірою своє проти літературної мови і, навпаки, при всіх можливих спеціальних відхиленнях від літературної мови, в переважній більшості полтавсько-київських говірок південно-східного наріччя ми знайдемо відносно мало такого, що було б зовсім чужим мові літературній.

Ось кілька прикладів тієї лексики, що зустрічається, наприклад, на Ужгородщині: *брадло́* «великий стіг сіна», *вітерлиця (віхторьниця, віхториця, віхтолиця)* «сніг з вітром»; *гу́ля* «велика середа»; *доўжа́нчик* «глек»; *ярь* «весна», *в ярі́* «весною», *ярува́ти* «сіяти весною»; *кима́к* «вулик»; *мо́ўкушка* «білка»; *мура́нґлі* «мурашки»; *о́тпатки* «полова»; *по́клад, по́клаш,* «земля, орана на зиму»; *порто́к* «скатерка»; *путі́шка* «стежка», *руда́* «золото», «руда», «дощ із сонцем», «хвороба на рослинах і фруктах»; *си́лка* «горщик»; *стрени́на* «осколок»; *хоўп* «череда»; *бесі́дливий* «балакучий» і т. п. [1]

Або інший приклад — лексика південноподільської говірки с. Писарівки (Кодимського району, Одеської області). Як свідчить О. О. Мельничук, що подав опис цієї говірки («Діалектологічний бюлетень Інституту мовознавства АН УРСР», вип. III, 1951, стор. 44—68), «...далеко не повний список специфічних слів, вживаних у говірці і невідомих (чи, іноді, мало відомих) в літературній мові, містить в собі близько 1300 лексичних одиниць». Такі, наприклад, слова: *ґрасува́ти* (талува́ти, тулума́нити) як синоніми «топтати»; *брі́ніти* «починати дозрівати, червоніти», *крижа́лка* «квашена головка (качан) капусти», *гладу́щик* «глечик», *кисили́ця* «варена страва з свіжих слив», *тирни́на* «дереза», *розкри́литися (роскрі́литися)* «недбайливо розпустити на собі одіж, особливо — на ходу», не кажучи вже про численні запозичення з польської, молдавської та ін.

Зовсім інакше стоїть справа з переважною більшістю говірок Полтавщини і південної Київщини. У них ми знаходимо, за порівняно нечисленними архаїзмами або, рідше, новотворами, звичну лексику літературної української мови: переходячи від місцевих говірок до користування літературною мовою, полтавчанин (в широкому розумінні) мало в чому відчуває потребу переучуватись, заступати звичні йому з рідної говірки слова й вирази. Він збагачує, звичайно, свою мову новою лексикою, пов'язаною з поняттями, що їх не знають говірки, але лексичне ядро його мовлення майже не зазнає відчутних змін. От чому в діалектологічних описах говірок Полтавщини так мало уваги приділяється їхній лексиці: увагу описувача не зупиняють на собі факти, звичні йому із літературного обігу. Те одмінне, що

[1] І. Г. Чередниченко, Деякі особливості говірок Ужгородської округи, Закарпатської області, «Діалектологічний бюлетень Інституту мовознавства АН УРСР», вип. II, 1950, стор. 49—50.

в даному відношенні зазначалось в діалектографічній літературі, звичайно становлять або дуже вузькі діалектизми, як-от *гайдарь* «чабан», *носовиця* «клажа, ноша», *запно* «прикро», або слова вузько спеціального значення: *спичак* «солодка частина молодого очерету», *рожнаті сані* «рід простих саней» тощо [1].

Майже те саме маємо, як почасти вже зазначено, й відносно фонетики, морфології та синтаксису. Цілком збігаються з літературною мовою факти полтавського «ікання» в закритих складах незалежно від місця наголосу в слові (хоч є на Полтавщині, далеко рідші, й говірки з **о**, **е**, збережуваними в ненаголошеній позиції: род. одн. *возка́*, наз. мн. *жонки́*; *пойма́ти* і т. ін., і в окремих північно-західних місцевостях зазначалась замість **і** вимова **и**, що заступила колишню дифтонгічну). Звуковим відповідником давнього «ятя» є, як і в літературній мові, саме **і** *(міра, сіно, світ)* і т. д.

Такі морфологічні діалектні риси деякої частини Полтавщини, як *ходе, носе* замість літературних *ходить, носить* (третя ос. одн.) або *ходю, носю* замість *ходжу, ношу* (перша ос. одн.). ще й тепер, коли, із зростанням української інтелігенції, вимоги до літературності її усного мовлення стали суворішими проти недавнього часу, порівняно мало зупиняють на собі увагу.

Mutatis mutandis так стоїть справа і щодо переважної більшості говірок південної Київщини.

Щодо лексики, то участь південно-західного наріччя в розвитку (не в основах) літературної мови далеко більша за роль у граматиці і фонетиці. З південно-західних говорів великою мірою через твори західноукраїнських письменників до української літературної мови потрапили і закріпилися в ній поряд із південно-східними як синоніми до останніх (точні або приблизні), наприклад, такі слова: *бузько : чорногуз, лелека; когут : півень; галузка : гілка; стодола : клуня; обора : кошара;*

---

[1] Варт зазначити, що і лексика Котляревського виявляється тепер як не зовсім вільна від вузьких лексичних діалектизмів, і це, звичайно, не має викликати якогось здивування. Той діалектний матеріал, який був у розпорядженні Котляревського-письменника, був ним засвоєний з самого життя і мав говірковий характер. Художня настанова Котляревського на побут у його дріб'язковій конкретності зумовлювала ще спеціальну увагу до різних лексичних побутових раритетів — речових і емоціонально-афективних. Та, до того, й сама історія, натурально, вилучила з ужитку чимало слів, що були живими для часу Котляревського і тепер потребують пояснення. Мало хто без коментаріїв зрозуміє нині, напр., що значать в «Енеїді»: *бабинець* (місце в церкві, де стояли баби), *бакаляр* (школяр, учень). *булдимок* (рід старовинної зброї), *вагани* (довгаста дерев'яна миска (корито) для їжі), *вегеря* (рід танцю), *гайдук* (велетень), *галанці* (вузькі штани), *дерга* (рід плахти або спідниці), *джерегеля* (коса, складена на голові вінком), *жеретія* (гадюка, що лазить по деревах; ненажера), *завійниця* (різь у шлунку), *карунка* (позумент), *малахай* (батіг), *отрібка* (рід страви), *потапці* (сухарики, що їх їли з гарячою юшкою), *ралець* (подарунок), *софорок* (соус до вареної курки), *фуркало* (рід жіночого вбрання), *баскаличитися* (опиратися, огинатися); *докоситися* (дістатися, добратися), *дутеля з'їсти* (вмерти), *засталятися* (запобігати) та ін.

шопа : сарай; коцюба : кочерга; парасоль, парасолька : зонтик, валіза : чемодан; зимний : холодний; зле : погано; тримати : держати; чекати : ждати; подибувати : зустрічати; гнобити : гнітити; фарбувати : красити; прасувати : гладити; лише : тільки; майже : мало не, трохи не і особливо — *ліпший : кращий, поліпшувати* і т. д. Як бачимо, деякі з цих варіантів являють собою слова польського походження.

До літературної мови потрапляла також певна кількість лексики термінологічної, зокрема публіцистичної, що оберталася в писемній мові західних українських авторів. Ця категорія лексики, найменш народна, з виразними ознаками запозичення і калькування слів польських і почасти чеських, з часом, особливо після Великої Жовтневої соціалістичної революції, вийшла з ужитку української літературної мови і була заступлена лексемами загальнонародної літературної мови або ближчими до останніх.

Не кажемо вже, звичайно, про південно-західні елементи в мові класиків з походження «заходян», які вживають ті або інші окремі слова їх рідних говірок. Ці слова не ввійшли з ними в широкий літературний обіг і залишаються більш-менш індивідуальною власністю їхнього слововжитку, не зрозумілою або, частіше, малозрозумілою широкому колу читачів Характеристичні, наприклад, для Лесі Українки її «волинізми»[1]: *оборіг* «крыша на четырех столбах, под которой складывают сено или разный хлеб...» (словн. Грінченка); «Що ж ти робила? *Нездарисько! Нехтолице!* Ледащо!»; «Не лізь, як слимак! Ото ще *верисько!*»; «...де кури *не піють*» — «не співають»; *пакати люльку* — «курити» і т. ін.

Для характеристики стану української літературної мови на початку XIX ст. показові нарікання на західноукраїнський («галицький») вплив, нарікання, чи не найгостріші з боку Ів. Нечуя-Левицького в серії його статей, що друкувалися в журналі «Україна» (цитуємо за відбитками, К., 1907, 175 стор., зберігаючи авторів правопис). «На Україні,— писав Нечуй-Левицький,— в останній рік вперше почали видаваться українські газети й журнали. Сливе усі вони пишуться галицькою книжньою мовою, буцім би то вже виробляною, та ще й галицьким не Кулішевим, а Желихівським правописом, котрий чомусь зветься фонетичнім неначе всьмішки. Усі часописі завзялись завести галицьку мову, як книжню, і на Україні, навіть накидають йіі давнішим письменникам, перероблюють при виданнях і в часописях йіх чисту українську мову» (стор. 1). Висновок із своїх докорів, щоправда далеко не завжди побудований на доброму знанні діалектних фактів, який робив Нечуй-Левицький,— той, що літературну українську мову треба повернути, як ми би тепер висловились, до її полтавсько-київської основи,

[1] Певна частина їх, проте, відома також поза Волинню, переважно в південно-західних говірках.

уникаючи рис, занесених з книжної мови «заходян». «Чому ж пак ми повинні читать галицькі книжки,— скаржився Нечуй-Левицький,— з йіх правописом і з йіх чудною мовою, а часом і дивовижною, як от в «Ніобеі» Кобилянської (в «Кіев. Стар.», 1905). «Ніобею» треба було місьцями виправить, а подекуди то й доконче поперекладать на українську мову. Так треба було зробить і с инчими галицькими книжками, бо наша широка публіка не читатиме йіх, та й не читає... бо мова в йіх надто вже чудернацька для того, хто вперше читає галицькі книжки, а найбілше, йіх важкі недоладні вірші» (ст. 173—174). Нечуй-Левицький підкреслював штучний, книжний характер тієї західної мови, що намагалась підкорити собі й літературну східну, виникли на базі «українських» (тобто полтавсько-київських) говірок, і свій захист останньої базував, насамперед, на значенні живої народної мови, яка вже здавна стала її основою. «Вже Шевченко,— зазначав Нечуй-Левицький,— не пішов за давнішими письменниками та й в деяких формах і за небіжчиком Кулішем, своім сучасником, а пішов за народньою живою мовою... Сьлідком за ним пішли Старіцький, Кропивніцький, Карпенко-Карий, Панас Мирний, Коцюбінський, Кримський, Мирославський і багато инчих... Видавці [представники видавництва «Вік»] заповзялись вернуть, в правописі й мові, усіх сьогочасних авторів назад сливе на сто років, до часів Котляревського, навернуть до галицького письменства, теж стародавнього, і врешті видали чимало книжок і для суспільства, і для народа, дуже гарно виданих і дуже негарно попсованих, що стосується до мови й українських йіі форм» (стор. 174).

Нечуй-Левицький вважав, що повернення української літературної мови з самого початку XX ст. на «галицькі» шляхи є лише самочинною дією групи видавців, не погодженою з авторами-сходянами, і характеризував цю дію як «поіднання украінської книжковоі мови з галицькою на користь галицькоі і на шкоду й занапастіння живоі народноі украінськоі мови». Його прогноз, що цей «замах» «не вдався, та ніколи й не вдасться», як ми тепер знаємо, історично цілком підтвердився.

III. ЛІТЕРАТУРНА МОВА В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ

Як відомо, історичні обставини суспільного розвитку в Західній Україні спричинилися до створення тут і певних особливостей літературної мови.

Ці особливості, що живились, з одного боку, певними елементами давньої західної канцелярської мови і чималою домішкою книжної церковнослов'янщини в тому досить спотвореному її вигляді, в якому вона дійшла від XVII—XVIII ст., з другого— живими фактами найбільш впливових говірок українського Заходу, — порівняно довго підтримувались політичними умовами

розірваного територіально протягом усієї його історії українського народу аж до возз'єднання вже в нашу, радянську добу. В західноукраїнських землях давня книжна українська мова перетворилась в XIX ст. в дивовижну строкату мішанину — «язичіє», яке, незважаючи на всі зусилля його прихильників, залишилось штучним, далеким від розмовної мови народних мас [1]. У західноукраїнських землях розвивалась з деяким запізненням порівняно до східноукраїнських і літературна мова, народна в своїй основі. Ця літературна мова значною мірою грунтувалась на місцевих південно-західних діалектах. Хоча нею користувався, зрештою намагаючись зблизити її з «наддніпрянською», такий великий майстер художнього слова, як Іван Франко, вона не ставала однак до кінця унормованою, одноманітною тією мірою, якою цього вимагають становище і функції справжньої літературної. Як тільки політичні умови життя українського народу забезпечили йому існування в єдиній Радянській державі, а його мові становище державної з усіма належними їй функціями в кордонах великої соціалістичної держави, — західні особливості позбавилися свого історичного сенсу і значення і в наші дні можуть вважатися вже повністю віджилими.

---

[1] Досить вірну характеристику цього типу української літературної мови, принаймні багатьох її репрезентантів, подав вже майже півсторіччя тому А. Ю. Кримський у своїй «Украинской грамматике», І, вип. 1, М., 1907: «Литература украинская с первого же момента своего возрождения стремилась быть во всем архипростонародной (Котляревский, Квитка и др.). ...Галичина же, с ее клерикализмом, в XIX-м веке упорно и цепко держалась за схоластический малорусско-церковно-польский жаргон («язычие») процветавший в литературе XVII—XVIII столетий; она никогда не была в силах всецело отряхнуться от пут «язычия» (вплоть до наших дней) и считала вполне нормальным — калечить живую народную речь, воспроизводя ее на письме в таком виде, который подходил бы к духу мертвого «язычия» (стор. 260).

Щасливі винятки щодо цього, звичайно, були (Іван Франко та ті, хто поділяв його мовні позиції), але в основному, надто в прозі, «язичіє» дуже довго більшою чи меншою мірою давало себе взнаки.

Про теорію та практику Івана Франка, який мав прокладати шлях єдиній українській літературній мові на засадах наддніпрянських (полтавсько-київських) говорів, борючись проти «язичія», з одного боку, та вузько-діалектних уподобань інших західних представників української літератури — з другого, див., наприклад, стислі і вірні уваги в брошурі З. Т. Франко «Іван Франко — непримиренний борець проти українського буржуазного націоналізму» (Держполітвидав УРСР, 1952, стор. 42—49). Цікаве, зокрема, цілком виразне висловлення Івана Франка: «Кожний, хто брався писати тою мовою [тобто літературною українською], наскільки черпав із книжкової традиції, мусив зачинати від Котляревського, Квітки, Шевченка, Марка Вовчка, Нечуя-Левицького, мусить бачити, що тут, у мові тих письменників, лежить основа того типу, яким мусить явитися вироблена літературна мова всіх українців».

Цінний матеріал по цьому питанню зібрано також у змістовній кандидатській дисертації Н. П. Корнієнко (див. автореферат: «Борьба И. Франко за чистоту и богатство украинского литературного языка на общенародной основе», Львівський державний університет ім. Ів. Франка, 1953).

Кілька зауважень про виникнення, діалектну базу і розвиток особливостей літературної мови в Західній Україні.

Характерно, що народження цих особливостей відбувалось власне не раз і не два. В історичній обстановці, коли сили національної консолідації виявлялись ще не досить виразно і раз у раз наштовхувалися на міцний опір ворожих українському національному рухові чинників у колишній Австрії, мало не кожний український представник того або іншого жанру великою мірою повинен був діяти навпомацки залежно від своїх уподобань та ініціативи. Усталених для наслідування зразків він знаходив зовсім мало, та й те, що придавалось до наслідування, було досить обмежене жанрово. Отже, відкривалась цим і широка можливість діяти самостійно, і потреба досить незалежно будувати не тільки свій літературний стиль, а й саму мову — її граматику й словник[1]. На цьому історичному тлі, надто з часу, коли досить міцно заявили про себе демократичні тенденції представників української інтелігенції (четверте десятиріччя XIX ст.), виявились спроби більшою або меншою мірою застосовувати діалектні основи в літературній творчості. Виразний приклад щодо цього — хоча б творчість Василя Стефаника (1871—1936) з її переважно говірковою основою діалога — саме тим, як говорили в його рідному Покутті (в селі Русові біля Снятина). Вже самому Стефаникові було ясно, що обраний ним шлях — не той, що годиться для широкого літературного діяння та впливу, і не той, що його потребують інтереси нації як цілості, і його власні слова, сказані в 1926 р.: «Я вже давно просив одного нашого граматика, щоб мені переклали на чисту українську мову все те, що написав»,— в цьому відношенні дуже характеристичні. Щоправда, Василь Стефаник, який діяв як художник певного типу, навіть і для Західної України не становив собою в час його діяльності, сказати б, закономірного явища на шляхах розвитку літературної мови, але він являє собою досить виразну паралель до того, чим по суті були порівняно довгий час в їх «закуткових» настановах спроби літературного застосування української мови під пером перших поколінь західних письменників — представників художніх жанрів.

Ще виразнішим прикладом грунтування своєї художньої мови переважно на рідних говіркових засадах є творчість буковинця гуцула Йосифа Юрія Федьковича (1834—1888). Щодо мови його поезія має своє виразне індивідуальне обличчя. Відбиваючи свої безсумнівні художні зв'язки хоча б з поезією високо цінимого Федьковичем Т. Шевченка, вона весь час в основному запліднюється і мовно і стилістично насампе-

[1] Певне уявлення про те, як у конкретній історичній обстановці відбувались перші кроки національної літературної творчості в Галичині та Буковині, та до деякої міри про шукання засобів відповідних стилів дає «Історія української літератури», I, 1953, стор. 202—218. Пор. і книжку М. С. Возняка — «Як пробудилося українське народне життя в Галичині за Австрії», Львів, 1924.

ред тим, що було у поета на грунті, на якому він зріс. На його прозу, як зазначалося в науковій літературі, в сюжетному, образотворчому і стилістичному відношенні впливала більше за інших Марко Вовчок, але і проза Федьковича виразно індивідуальна щодо своїх мовних засад.

Проте не треба й перебільшувати в цілому значення тих рис індивідуально-говіркового мовного вжитку, які відзначають західноукраїнських письменників. Якщо, наприклад, віршовані твори Ксенофонта Климковича (1835—1881) нашому сучасникові можуть здаватись писаними якоюсь слов'янською, близькою до української, але не українською мовою, то багатьох західноукраїнських письменників — І. Франка, О. Кобилянську, І. Воробкевича та інших — і сучасний нам читач може в цілому дуже добре розуміти, хоча, звичайно, бачить у них велике говіркове нашарування південно-західного наріччя. З погляду формування «західної» норми заслуговує на увагу й той факт, що певна спільність граматичного й літературного вжитку самих «заходян» разом із розвитком спільного літературного контакту досить виразно намічалась у них щодо багатьох лексем і граматичних особливостей їхньої мови, але згодом дедалі більше поступалась перед міцним впливом, що йшов з українського ж Сходу. Повністю в них, як відомо, досить виразне діалектне нашарування, проте, ніколи не було усунене до самого часу злиття Західної України з Радянською [1].

В наш час історія владно сказала своє слово, і, оглядаючись на шлях, пройдений українською літературною мовою від часу Котляревського, не можна мати найменшого сумніву ні в справедливості положення про виникнення національної української літературної мови на полтавсько-київській говірковій основі, ні в тому, що, відповідно до всього розвитку цієї літературної мови, саме полтавсько-київська її основа назавжди асимілювала собі тимчасові місцеві (іноговіркові) відхилення.

IV. УКРАЇНСЬКА МОВА В ДОКУМЕНТАЛЬНОМУ ПИСЬМЕНСТВІ XIV І ПІЗНІШИХ СТОЛІТЬ

Проти тих перших зразків української національної літературної мови, які дістали свою основу в південно-східних говорах і яким судилось історично відкрити шлях дальшому розвитку цієї мови, далеко менше значення належить виявам

[1] Найхарактерніший вияв думок передових «галичан» щодо наближення їхньої літературної мови до «наддніпрянської» становить відома передмова І. Франка до третього видання «Лиса Микити» (1902 р.); див., зокрема, його висловлення: «Я дбав про те, щоб мова моєї переробки, не тратячи характеру галицько-руського наріччя, все-таки не разила й українців і наближувалася до тої спільної галичанам і українцям літературної мови, якої витворення так дуже потрібне для нашого суспільного літературного розвою» (стор. XV).

українського письменства на іншій діалектній основі, виявам, що хронологічно передували створенню літературної мови української нації. Застосування української мови в її виразних ознаках у старовинному письменстві юридичного або взагалі урядового характеру констатується документами, починаючи з XIV ст., але ще не відбиває при цьому повної свободи від писемно-книжної традиції попередніх часів. Цей тип староукраїнського письменства дуже близький до того, яке одночасно існує на землях з білоруським населенням, і в ньому національна свідомість ще певний час не знаходить свого помітного вияву більше, ніж протиставлення тих, хто говорить не «по-руськи», представникам інших мов; причому моменти одмінності релігійної та феодально-державних меж міцно заявляють про себе, весь час перебиваючи ознаки виразно мовні. Соціальна верхівка, яку найбільше обслужувала ця мова, мовно відчуває свою належність до певної народності, але феодальні відносини, отже й інтереси, щільно зближують її з верхівкою (верхівками) іншомовною (іншомовними). Дуже виразно це опізнається хоча б по власних іменах: імена іншомовні в цих документах раз у раз виступають, відповідно до фактичного стану в житті, поряд з українсько-білоруськими.

Нема сумніву, що документи писемної мови цього часу за їх діалектними ознаками відбивають або «західноукраїнську», або «білоруську» основу.

З часу спустошення Києва в середині XIII ст. (1240 р.), коли він уже мав досить міцних спадкоємців і почасти суперників своїй культурі в різних політичних центрах, — на території князівств і областей (земель), де формувавсь український народ, особливого значення, але на порівняно недовгий час, набув на Заході Галич, столиця Галицько-Волинського князівства [1]. Його донесена та успадкована з Київщини культура і з нею письменство (література) могли за територіальними умовами ввібрати в себе, поряд з переважним візантійсько-болгарським впливом, дещо корисне із впливів західноєвропейських. Це обіцяло при сприятливих обставинах своєрідний розвиток письменства і книжної мови.

Але відносна політична міць Галича, весь час розхитувана ворогуючими всередині країни силами феодального ладу [2], не

---

[1] Але, звичайно, великим перебільшенням є в його першій частині припущення проф. О. Є. Преснякова, висловлене ним в «Украине. — Вестнике культуры и политики», Пгрд., 1918, № 9 (цитую за згадуваною нижче книгою В. Пашуто): «Украинская народность сложилась в глубочайших основах своей национально-культурной индивидуальности за время блестящего, хотя и краткого расцвета самостоятельной политической жизни Галицко-Волынской Руси Романа Мстиславича «самодержца всея Руси» и его знаменитого сына «короля Галицкого» Данила, окрепла и шире развернулась в этнически богатом и тревожном быту Украины, Польского королевства и Литовского великого княжества».

[2] Докладно див. грунтовну книгу В. Т. Пашуто «Очерки по истории Галицко-Волынской Руси», АН СССР, 1950.

витримала тягаря боротьби з західними державами (Угорщиною, Польщею та ін.) і страшної сили татар, що загрожувала Галичині долею Наддніпрянщини. В середині XIV ст., із втратою Галицько-Волинським князівством своєї самостійності, роль спадкоємця колишньої київської культури переходить певною мірою до руської частини Литовської держави [1].

Уявити собі високий розвиток книжної мови в Галичині часу її недовгого процвітання дає змогу вже така визначна із стилістичного погляду пам'ятка, як Галицько-Волинський літопис (дійшов у новгородському, так званому Іпатіївському списку XV ст.).

Щоправда, як зазначив акад. О. О. Шахматов [2], у Галицькій державі рано виявився і далеко пішов процес роз'єднаності між панівними класами і народом. Перші, досить швидко піддаючись західним впливам, із слов'янських — найбільше польському, денаціоналізувались і дедалі менше виділяли з себе людей, схильних працювати в письменстві східнослов'янського типу з його південнослов'янською основою, а відчуженість культурної верхівки від народної мови позбавляла останню всякої змоги запліднити своєю мовою (в широкому розумінні слова) будь-які інші типи письменства.

Щодо письменства д е р ж а в н о-п о б у т о в о г о, то до нас дійшли пам'ятки актової мови Галичини (з другої половини XIV ст.), які свідчать уже про такий розрив між мовою книжною церковною і мовою цих актів, що небезпідставно можна твердити, як про це зазначає, наприклад, проф. І. Свєнціцький («Нариси з історії української мови», Львів, 1920, стор. 65), про майже повну незалежність розвитку кожної з них [3].

Політичне зміцнення та створення нового центра східнослов'янського письменства — Литовської держави — означало новий етап у розвитку книжної мови. Звичайно, етнічний склад цієї держави був не такий, як у державі Романа і Данила Галицьких, проте слов'янський елемент і чисельно [4], і культурно переважав у ній елемент балтійський, і саме східнослов'янський став основою для актової мови країни, як мови великокнязівської канцелярії, а за нею — канцелярій меншого значення. Цей слов'янський елемент був здебільшого «білоруський» (належав потомкам племен дреговичів, кривичів та радимичів), але, як є всі підстави припускати, — із значною домішкою елемента «українського» (південноруського), що чимдалі набирав більшої сили.

Громадсько-політичні відносини в Литовській державі ще

---

[1] Пор. з новітньої літератури «Очерки истории СССР. Период феодализма IX—XII вв.», II, М., 1953, стор. 561—564.

[2] «Украинский народ в прошлом и настоящем», т. II, СПб., 1916.

[3] Чи так уже було здавна взагалі на слов'янському Сході, як гадає він та інші, — це питання лишається спірним.

[4] При великому князі Ольгерді (1345—1377) руські землі вже становили 9/10 князівства.

менше, ніж у державі галицько-волинських князів, що володіли землями, в основному етнічно однорідні й мовно споріднені, сприяли консервативності православної церкви та тим тенденціям, які характеризували її духовенство серед етнічних груп і на територіях, де воно було впливовим. Отже, успадкована книжна церковнослов'янська мова в застосуванні до практичних потреб державного життя не тільки не лишалася непорушною, а, навпаки, дедалі більше поступалася і своїм лексичним складом, і морфологією, і тим більше фонетикою, перед живою розмовною та впливами світського характеру, що йшли також із Заходу (латинь, елементи німецької і польської мов). Наслідком цього було застосування строкатої мішаної мови з елементами церковнослов'янськими, білоруськими, українськими, польськими та ін., серед яких, до речі, майже зовсім були відсутні балтійські — литовські. Імовірно, що як зразок рано придалася вже актова мова, що створилася в Галичині.

Наводимо влучну характеристику цієї мови, що її зробив П. Г. Житецький:

«Известно, что завоеватели литовцы подчинились влиянию русской образованности, процветавшей в лучшие времена на киевском юге. Сам Ягайло (1350—1434) говорил только по-русски, до времен Сигизмунда-Августа (король — 1548—1572) в Литве господствовал русский язык, поэтому и язык актов — русский. Но это не есть цельный язык с основными чертами одного какого-нибудь наречия, а диалектическая смесь особенностей южнорусских и белорусских с огромной примесью канцелярской, однообразной фразеологии. По нашему наблюдению, белорусские элементы резче выступают в XV в., малорусских больше в XIV в., несмотря на сравнительно меньшее количество дошедших до нас актов XIV в.» («Очерк звуковой истории малорусского наречия», 1876, стор. 279—280) [1].

Повага до традиційної мови південно- і східнослов'янського православ'я — церковнослов'янської, з якою виразно асоціювались уявлення про вірність конфесії, що стояла перед тиском ззовні і загрозою свого знищення, не врятувала і цю традиційну мову від проникнення особливо в жанри нелітургійного характеру, в жанри, що тільки більш-менш щільно стикались з церковністю, — все більшої кількості мовних елементів світського письменства. Письменство конфесіонального характеру, при всій натуральній для нього консервативності, не могло точно додержувати старовинних зразків церковнослов'янщини, насамперед через те, що культивування цієї для східних слов'ян XIV—XV ст. вже цілком штучної, препарованої мови вимагало такого довголітнього навчання і такої суворої, по-своєму досконалої школи, якої вже не могло бути в країні, що її зв'язки з центрами православ'я на цей час уже міцними не були. До того,

[1] Останнє положення, проте, навряд чи вірне; в усякому разі воно потребує важливих уточнень,— пор. нижче.

сама церковнослов'янська мова з часу підвищених вимог до неї переважно в напрямі болгаризації, особливо в правописі, що став після так званої реформи патріарха Євфімія Тирновського (кінця XIV ст.) і його послідовника в московській Русі митрополита Кіпріана (болгарина ж родом) надто штучним, ускладнилася настільки, що вивчення її перетворилось в завдання, ще складніше, ніж у часи Київської Русі. Залишитись вірними цій надзвичайно далекій від звичайного говоріння, від мови живого оточення, мертвій і, разом із тим, суворо вимогливій мові не могли навіть, як на стару мірку, високописьменні люди Галичини та інших західноукраїнських земель. З одного боку, ці труднощі, з другого — сама потреба зробити конфесіональну мову ближчою, зрозумілішою віруючим (а в цьому відношенні з XV ст. міцно діяв і приклад слов'янської — чеської реформації) порушували старі звички та уподобання, і натурально відбувався процес дедалі більшого проходження в традиційну церковнослов'янщину елементів, вже узвичаєних у мові актовій.

Найстаріша грамота, що нею відкривається ряд письмових документів з досить виразними рисами української мови, належить часові близько середини XIV ст. (1341 р.). Це відома грамота великого князя литовського Кейстута та його брата волинського князя Любарта торунським купцям [1]. Грамота дуже коротка, і повний аналіз її не становить труднощів. З лексичного боку в ній мало характеристичного, тобто такого, що вказувало б на специфіку української мови в її пізнішому, надто сучасному стані. Слово *містичь* «житель места, города» («к мѣстычемъ»), за «Материалами для словаря древнерусского языка» (II, стор. 244—245) зустрічається тільки в пам'ятках південно- і західноруських. За фонетичною ознакою (**ы** із **и**(і) це слово в даній грамоті походить від представника говірки — предка сучасних нам українських [2]. До речі, це єдиний приклад цього і близького часу з такою заміною **и** в слові «мѣстичь»; всі цитовані Срезневським приклади — з **-ичь.** Поза словом «мѣстычь» вся лексика спільна східнослов'янська або навіть слов'янська взагалі. До східнослов'янських слів належать: *черес* (скорочено — *чес*) «через» (за фонетичною ознакою) і *заимати* («не велю ихъ заимати») «чіпати; захвачувати» (переважно, але не виключно — українське і білоруське) і давнє східнослов'янське запозичення з грецької — *грамота.* Щодо *закажати* («абы вамъ не закажали») «заважати», то прямого відповідника цьому слову в такому його вигляді в східнослов'янських мовах нема, але споріднені йому *заказать* тощо в значенні «заборо-

[1] Видана останній раз В. Розовим в «Українських грамотах», І, К., 1928, стор. 1—2.

[2] Щодо свѣтычь «факел», яке зустрічається тільки у тверитина Афанасія Нікітіна («Хожение за три моря», 1466—1472 рр., 1948, стор. 40), то це слово, здається, існує тільки як діалектне українське і якось з півдня випадково потрапило до нього в українській-таки фонетичній оболонці.

нити» відомі їм всім, як і західнослов'янським мовам, і не виключена можливість, що представлена в цій грамоті форма становить або староукраїнську контамінацію з «заважати», або українсько-білоруську контамінацію з *казити* «псувати». Форми відмінювання як іменникового, так і дієслівного всі староруські без жодних специфічних діалектних ознак, а закінчення третьої особи однини *поидеть* і ознака класу дієслова в множині наказового способу *не блюдитеся* (а не «блюдѣтеся»), *поидите* (а не «поидѣте») не збігаються з панівними рисами теперішньої української морфології.

Хронологічно близька до цієї грамоти дана коло 1349 р.[1] польським королем Казіміром його слузі Іванові в місті Казімірі. Для її лексики характеристичне західнослов'янське слово *слушати* «належати»: *слушаєть* «належить» (пор. чес. slušeti; ст.-пол. sluszać — калька з нім. gehören; пор. hören «чути»). І в українській, і в білоруській мові воно тепер не вживається, але похідні від нього *слушно* «належним чином», *слушний* (*слушны*) «належний» (через польську мову) не вийшли з ужитку й тепер.

Полонізм становить *вживати* («...а вживаючи того дворища...») — «користуватись» (пол. używać) з білорусько-українською заміною **у** на **в**.

Сѣножать «сінокосна лука» (пор. пол. sianożęć) — слово саме українського і білоруського вжитку *(сіножать; сеножаць)*. Ілюстративний матеріал до нього в Срезневського (III, 897) в основному з західноруських пам'яток. Засвідчено воно вже в «Пчелі» XII ст. (списки XIV—XV ст.), перекладеній з грецької мови, імовірно, ще в домонгольський період (XII ст.)[2].

Діалектні ознаки цілком виразні в ф о н е т и ц і: по долѣшьнии коньць — *долішній;* ловища уюновая,— пор. сучасне укр. *в'юновий;* оу вѣкъ; ни дному чаиковьцю — замість «ні одному» — поширена українська діалектна афереза.

Певні труднощі становить «нѣзы на днѣстрѣ» — «низи на Дністрі». Ми не сподівались би мати заступлення українського **и (ы)** через **ѣ**, бо останній дорівнював на відповідному мовному грунті звукові **і**. Цей факт відбиває, мабуть, в певних діалектних білорусько-українських областях вагання між білоруською і українською вимовою, при наявності вжитку **ѣ** в значенні **і**.

По-різному можна тлумачити «поколя семьюново держить» («...*доки держить Семенове*»). Здається, що це графічна передача українцем білоруської вимови «Семёново».

З фактів лексично-синтаксичних слід указати на типове саме для старих західних джерел відносне *што жь:* «што жь

---

[1] Міркування В. Розова з приводу її хронології див. «Українські грамоти», І, 1928, стор. 2—3.

[2] Посилання в «Материалах для терминологического словаря древней России» Г. Е. Кочина, 1937, стор. 321.

слушаєть перемыскоѣ волости» («*...що належить до Перемишльської волості*»).

Решта діалектизмів двозначні щодо можливого їх грунту.

У третій грамоті — договірній грамоті литовсько-руських князів: Явнута, Кейстута та ін. — з польським королем Казіміром Великим і мазовецькими князями, складеній на Волині 1352 р., привертають до себе увагу такі особливості:

Лексичні: *слухають:* «не заимати намъ королевы землѣ ни єго людии што єго слухають»; власне — «що йому підлягають»; пор. сучасне українське *слухати.* Пор. у цій же грамоті: «аже поидеть на русь што литвы слушаєть...», «аже поидуть на русь што короля слушаєть...»; *дѣдичьство* (зіпсовано — *дичьство*): «...а єго дѣдичьство собѣ оузяти»; пор. давнє укр. *дідич;* до діалектного поширення староруського *дѣдичь* див. у «Материалах...» Срезневського, I, стор. 782—783.

Фонетично-морфологічні: «*ис* королемь казимиромь польскъмь»; «тогда руси неволя поити *ис* татары»; *ис*любуємъ; «литовьскимъ князємъ стати *оу* холмѣ. а королеви *оу* сточьцѣ»; «кто не *оу*схочеть далѣи миру держати...» і т. ін.

Чимдалі, українські ознаки стають виразніші. Так, у шостій грамоті — перемишльській «купчій Петра Радціовського» 1366 р. ми знаходимо: нарожѣнья — з «новим ятем» в закритому складі; «триисотъ шистьцятого шестого» з відбиттям переходу **е** > **і** і з захованням м'якості **ц** (остання риса, звичайно, менше характерна, як тільки факт збереження колишнього стану звучання). Форми «оу шюлжичювъ», «добровоулно», «столпувьский», «друздъ», «василювъ», «прузвищемъ» тощо свідчать про виявлення переходу **о** в **у** в закритому складі.

Особливо характеристичні форми: «петр ивановычь», «стецко лоієвычь», «васько кузмычь», «ходько яголниковычь», у яких відбито перехід **и** > **ы** (**і** > **и**); в інших випадках за традицією — *деяковичь* і под.

Порівнюючи пам'ятки початку XV ст. з пізнішими середини цього століття, ми знаходимо в останніх уже трохи більшу виразність у виявленні українських мовних рис. Ось, приміром, договірна грамота снятинського і коломийського старости Мужила Бучацького та його брата з молдавським канцлером Михайлом 1454 р. (В. Розов, Українські грамоти, № 87). Риси української фонетики в ній опізнаються і у випадках заступлення «ятя» голосним **і**: хоти(лъ) «хотів», оусхоти(лъ) «схотів», съ своими дитками, і в уже згаданому заступленні початкового **в(ъ)** голосним **у** — оу снятинѣ — «в Снятині»; оу коропцю «в Коропці»; оусхоти(лъ) із въс-хотѣлъ (хоч це, як згадано ж. може так само бути і білоруською рисою). Наявним є плутання **с : із** — исъ млиномъ сновидовским тощо. Морфологічно українську основу відбивають форми прикметників жіночого роду, як-от: исъ земли мо(л)давскоєи. У писаній в Києві грамоті княгині Анастасії 1459 р. ми бачимо, наприклад, заступлення спо-

конвічного і звуком ы: кн(я)гины замість «княгини», с рѣкамы; заступлення початкового в голосним у: у Києвѣ; перша особа множини — єсмо (поряд із штучним традиційним *єсмя*). З лексики характеристичне, наприклад, крім *прислушали* «належали» (див. вище), *непорухомо* «непорушно» (пор. і в інших грамотах: у виданні Розова — № 29, 88), — слово, належне щодо основи українській і білоруській мові *(нерухомо);* в інших грамотах засвідчене воно також як *нерухомо*[1]. Ще виразніша наявність живої української мовної стихії в пам'ятках кінця XV ст. з іншою тематикою і ширших своїм обсягом.

Кількість рис фонетичних, морфологічних і лексичних, що наближають письменство XV ст. на території колишніх південноруських племен до сучасної нам української мови, весь час, отже, збільшується. Чи треба дивитись на цей факт як на свідчення про збільшення в живій мові відповідного населення, племінно близького сьогочасним українцям, мовних особливостей, що проклали гостріші межі між ним і спорідненими діалектами або мовами? Або ж стільки чи навіть більше має за себе інша можлива думка — про те, що процес збільшення «українізмів» у південному письменстві є лише, сказати б, літературно-мовний процес дедалі вільнішого проникнення в письменство розмовної стихії, раніше стискуваної суворішою нормою обмеженої кількості письменних людей переважно з виучкою церковнослов'янської школи. Друга думка, з тими або іншими уточненнями, мені здається імовірнішою. Темпи зростання в «українському» письменстві цього часу рис, характеристичних для української мови, далеко швидші за те, що слід припустити для звичайного розвитку мови за її внутрішніми законами. До того ж ці зміни надто широко відбивають відповідний рух щодо різних фактів водночас,— явище коли й не неможливе взагалі, то, в усякому разі, в природі відповідних речей дуже рідке.

Кілька міркувань щодо суворості норми, традиційної мовної манери в пам'ятках одного (ранішого) часу і можливості її зламу в іншому (пізнішому). Загальні враження з приводу цього можна вкласти, приміріно, в такі положення. Обмежуюсь міркуваннями, насамперед, щодо світського письменства. Старий укладач правових документів по неохайності мало уваги звертає на те, що ми звемо правописом. І він, і переписувач навіть дуже високих канцелярій пишуть без належної уваги до зовнішньої сторони слова, і через це можливими є в найповажніших документах державного значення, наприклад, просто кричущі випадки гаплологізмів, понівечення слів тощо. Ось хоч би приклади цього роду з договірного листа (грамоти) литовсько-руських князів Явнута, Кейстута і т. д. з польським королем Казіміром Великим і мазовецькими князями, укладеного на Волині 1352 р. Пишеться: «аже поидуть *тарове* [замість «татарове»] на львовь-

[1] Щодо *непорушно,* то це утворення не є специфічно українсько-білоруським.

скую землю...»; «аже поидуть *тарове* на ляхы...» і тут же: «тогда руси неволя поити с *татары*», або: «дасть тому *дичьство* [замість «дѣдичьство»] кто єго потяжеть»; а в попередньому рядку правильно: «а єго дѣдичьство собѣ оузяти не оусхочеть ли король самъ». Принципово те саме спостерігаємо і в тогочасних, наприклад, московських документах так само державного значення. У грамоті, що вийшла з канцелярії київської княгині Анастасії в 1459 р., написано «на пямат» (на пам'ять), а другий раз — «на пямят», обидва рази, як бачимо, з помилками. У тій же грамоті замість «а на лѣпшей справедливости...» останнє слово перетворилось у «справедливолости».

Але при всьому цьому було б дуже великою помилкою уявляти собі тодішнього канцелярського писаря як правописного і мовного анархіста, що пише, вживаючи літери, слова і звороти за власними уподобаннями відповідно до своєї вимови («по слуху») і до своїх розмовних звичок. Уважний аналіз правопису, лексики і синтаксичних особливостей документального письменства цього часу, як і інших, викриває, незалежно від тих або інших хитань, мало не на кожному кроці виразну залежність правописної манери і мовного складу документів від традиційних засобів, які можуть бути в певних рисах простежені в них іноді на значних відрізках часу. Звичайно, часом відбувались в історії письма на певних хронологічних відрізках і в певних політичних та культурних центрах більш-менш виразні зміни і навіть «злами» традиції, але, насамперед, це бувало досить не часто, а по-друге, в таких випадках менше діяв усвідомлюваний намір, ніж просто невміння залишитись на традиційних шляхах (недостатня грамотність виконувача відповідного документа, відсутність авторитетних зразків і т. ін.). Зміна узвичаєних письмових і мовних навичок, злам традиції, викликані останніми причинами, раз відбувшись, не відкривали історично шляху для гаданої сваволі, а ставали своєю чергою зразками в тому цілком конкретному, що виявилось на письмі документів певного часу та певних місцевостей. Стоячи навіть перед таким, як може здаватися, зразком анархічного письма, що його становить відома західноруська смоленська грамота[1] («Договорная грамота смоленского князя Мстислава Давидовича с Ригою и Готским берегом») 1229 р., де надзвичайно примхливо заступають одне одного **ъ і о, ь : е : ѣ** і мова якої майже цілком вільна від церковнослов'янських впливів, ми повинні, констатуючи наявність також деяких інших більш-менш споріднених їй щодо такої манери пам'яток, припустити існування певної, хоч, може, й дуже невеликої, школи подібного «правопису».

Плідні і переконливі розвідки Владислава Курашкеви-

---

[1] Передрукована в «Хрестоматии по истории русского языка» С. П. Обнорського і С. Г. Бархударова, I, 1938, стор. 29—34.— Гіпотези про її склад тощо — в статті В. І. Борковського, «Смоленская грамота 1229 г., русский памятник», Ученые записки Ярославского педагогического института, вып. I, Гуманитарные науки... 1944, стор. 27—46.

ча (Gramoty halicko-wołyńskie XIV—XV wieku, — Byzantinoslavica, V., 1932, стор. 335—365) виявили разом з даними палеографічними, правописними та мовними ще й той майже несподіваний факт, що значна частина грамот, які дійшли до нас, походять від тих самих урядовців-виконувачів, і це іноді навіть у випадках, коли місця походження певних грамот досить віддалені одне від одного. Ми маємо тепер, таким чином, абсолютно надійні дані не тільки для локалізації, а навіть для, сказати б, індивідуалізації відповідного матеріалу, і значення ролі певних центрів старовинної державності з їх характеристичними **навичками** виступає досить виразно. Ці навички, безперечно, існували, культивувались у певних канцеляріях і впливали відповідно до своєї політичної та адміністративної ваги на правописну та мовну манери їм так або інакше підлеглих.

Це все доводиться взяти до уваги при намаганні здобути з актових пам'яток XIV і ближчих століть свідчення мовного характеру, в тім числі розв'язати, хоча б як припущення, принципово дуже важливе питання, що про нього йтиметься нижче,— чому в цих пам'ятках зовсім не відбита така характеристична і, при цьому, за всіма імовірностями, дуже давня українсько-білоруська мовна риса, як *tъlt > towt.

Отже, вже в другій половині XIV ст. з значною виразністю в актовому письменстві виступають риси української мови. Але разом з ними певною мірою заявляють про себе і західноруські риси, в більшості — менш окреслені. Ті і ті опізнаються, насамперед, у рисах фонетичних і морфологічних. Є в цьому актовому письменстві і своя, виразна-таки в порівнянні із східноруськими (московським, новгородським, рязанським), південнозахідноруська лексика, і уважний аналіз, при всій лексичній одноманітності актового матеріалу, може іноді розрізнити в ньому слова, більшою або меншою мірою специфічні для тих або тих мовних областей. Робота слов'янських учених (О. Соболевського, В. Розова, В. Ярошенка, В. Курашкевича) і норвежця Хр. С. Станга, надто з 30-х років, пролила чимало світла на цю ділянку наукових питань [1], і здобуті висновки дозво-

---

[1] Найважливіша література:

В. **Розов**, Значение грамот XIV и XV веков для истории малорусского языка, «Университетские известия» Киевского университета, LVII, № 5, 1907; Исследование языка южнорусских грамот XIV и первой половины XV века, — **там же**, III, № 10, № 12, 1913.

В. **Ярошенко**, Українська мова в молдавських грамотах XIV—XV вв.,— Збірник Комісії для дослідження укр. мови, Українська Академія наук, I, 1931, стор. 247—338.

Wł. **Kuraszkiewicz**, Gramoty halicko-wołyńskie XIV—XV wieku, Byzantinoslavica, IV, Krakow, 1934, стор. 335—364.

Chr. S. Stang, Die westrussische Kanzleisprache des Grossfürstentums Litauen, Oslo, 1935 (пор. важливу рецензію на останній твір В. Курашкевича, «Roczn. sław.», XIII (1937, стор. 39—58). Див. також його працю — «Die altrussische Urkundensprache der Stadt Polotzk», Oslo, 1939.

ляють говорити вже про досить певні факти. Ось найважливіше.

Станг розрізняє в західноруській мові насамперед періоди приблизно до 1450 р. (останні грамоти з канцелярії Казіміра Ягеллона) і від 1450 р. до половини XVII ст., коли східнослов'янська мова як офіціальна поступово занепадає і заступається польською. Починаючись з відомої, дуже характеристичної смоленської грамоти князя Мстислава Давидовича 1229 р., західноруські актові матеріали, що походять із Полоцька, Вітебська та Смоленська, характеризуються ще виразною близькістю не до південноруських говірок, а до новгородсько-полоцьких (у першу чергу змішуванням **ц** і **ч**) [1]. В грамотах з другої половини XV ст. північноруських рис вже немає зовсім.

Спираючись на згадані дослідження В. Курашкевича, грамоти XIV—XV ст., що походять з «малоруських» областей, Станг відносить до канцелярій з більш-менш характеристичними для кожної мовними рисами: **а)** до південноукраїнських (львівської, перемишльської і галицької); **b)** до канцелярії Казіміра Великого (за мовними особливостями — грамоти її південноукраїнські ж, але з менш вираженими рисами); **c)** до канцелярії Ягайла (в більшості грамоти — з південноукраїнськими рисами, проте без виразної одноманітності свого мовного складу); **d)** до молдавської канцелярії (канцелярська мова цього походження, за його враженням, «була українська, що перебувала під церковнослов'янським впливом («...war eine (vom Ksl. beeinflußte) kleinrussische Sprachform»); український елемент у ній мав часто цілком виявлене південне обличчя («...hatte oft ein ganz radikales, südliches Gepräge»); в деяких, частково писаних на Волині грамотах виявляється менш виразна українська мова» — стор. 8); **е)** до канцелярії Свидригайла (грамоти походять переважно з Луцька, проте мовно не однакові: 1) з частим заступленням ненаголошеного «ятя» через **е** і 2) з додержанням етимологічних «ятів») [2].

За першого періоду (до 1450 р.) і мова, і орфографія грамот ще досить строкаті, неусталені. Навіть з тієї самої канцелярії виходять листи з помітними мовними та правописними відмінностями. Нормалізація наступає тільки під час панування Казіміра Ягеллона, і здобутки її закріплюються надовго, при-

---

[1] Див. твердження О. І. Соболевського («Русский филологический вестник», XV, стор. 23): «Разного рода исторические события, имевшие место в конце XIV, в XV и XVI вв., повели к уменьшению количества исконного населения, потомства древних смоленско-полоцких кривичей, и к движению в их земли колонистов белоруссов с юга и великоруссов с запада». Цю думку поділяє і X. Станг «Відсутність старих ознак у пізніших полоцьких грамотах викликана, мабуть, проникненням литовсько-руської канцелярської мови. Треба, далі, зважити також на можливість, що жива мова цієї області вже рано наблизилась до мови більш південних діалектів» («Die westrussische Kanzleisprache...», стор. 5).

[2] Оминаємо вказівки Станга про мову литовсько-руських канцелярій Ольгерда, Вітольда і пізн.

чому не лише в грамотах, а також і в інших типах писемного слова. Усталена канцелярська мова, з порівняно небагатьма особливостями, що зазнали деякого дальшого розвитку, в усьому істотному зберігає свій характер до кінця панування Сігізмунда (Зигмунта) III (1632 р.).

Для розрізнення походження писарів першого періоду східнослов'янської актової мови важать такі мовно-орфографічні ознаки.

1. Насамперед, вживання **ѣ**. Серед грамот розрізняються: 1) такі, де ѣ вживається незалежно від наголосу; 2) в яких **ѣ** зберігається тільки під наголосом, а в ненаголошеній позиції заступається літерою **е** (в *повѣте* тощо); 3) **ѣ** і **е** плутаються незалежно від наголосу.

За свідченням сучасних говірок, писарі третього роду, без жодних сумнівів, — предки північних білорусів, тобто носії наріччя на північ і схід від Вільнюса, Мінська та Рогачова; писарі другого роду (з плутанням ненаголошеного ѣ з **е**) або південні білоруси, або північні українці (носії говірок на південь від Вільнюса, Мінська та Рогачова до Грубешова, Рівного, Житомира та Канева). Щодо першої групи, то, припускаючи точне додержання ними орфографії ѣ в основному через добру виучку, разом із тим можна гадати, що в більшості це південні українці, яким точне засвоєння традиційного правопису дуже полегшувалось властивістю саме рідної мови.

2. Друга важлива ознака — родовий відмінок множини ь-основ у грамотах з точною передачею ѣ (південноукраїнських) звичайно паралельно вживається *людий*, в інших — північноукраїнських та білоруських — *людей*.

3. Галицькі грамоти іноді відбивають заступлення «ятя» літерою **и**; ще виразніше ця риса в грамотах молдавського походження; не знають цієї риси звичайно грамоти білоруського походження, а також волинські.

4. У багатьох грамотах галицьких і молдавських досить послідовно відбито «новий ѣ» — подовження **е** в нових закритих складах, і то або в традиційній формі саме «ятя», або з діалектними (говірковими) рефлексами: *нарожѣнья, шисть; грошювъ* (пор. *нароженья, шесть, грошев*). Звичайно цієї риси зовсім нема в грамотах, писаних білорусами, і лише зрідка трапляється вона в грамотах волинських.

5. В основному паралельними є факти, що стосуються подовженого **о** в закритому складі.

Рефлексацію колишнього подовження **о** у вигляді **у** можна, як досить часту, зустріти в грамотах галицьких і молдавських, дуже рідко — у волинських. Нема її — в білоруських.

6. Південногалицькі та часто молдавські грамоти характеризуються написанням **къі, гъі**. У білоруських і волинських грамотах, крім спеціальних випадків традиційних церковнослов'янських написань, зустрічаємо, як правило, **ки, ги**.

7. Крім **ки, ги,** грамоти білоруського та волинського походження чітко відрізняють звуки **ы** і **и(і)**, тимчасом як у галицьких **ы** та **і** плутаються після губних, шиплячих та **р**, а в молдавських звуки **ы** і **и** майже зовсім поплутані.

8. Саме галицькі грамоти досить часто зберігають давню східнослов'янську (вона була, як відомо, властива і західнослов'янським мовам) морфологічну ознаку — **ѣ** в родовому відмінку однини іа-основ: *землѣ* тощо.

9. У галицьких і молдавських грамотах досить часто зустрічається закінчення давального відмінка чоловічого роду **-ови** (переважно у назв осіб): *стефанови* тощо. Його, як правило, нема в грамотах білоруських і волинських.

10. У галицьких грамотах ще досить часті форми чоловічого роду типу *свѣдци, намѣстци,* тоді як у волинських і білоруських їх повністю заступлено аналогійними на **-ки:** *свѣдки, намѣстки.*

11. У галицьких грамотах досить часте закінчення називного відмінка множини чоловічої відміни **-ове:** *листове* тощо.

12. Форми родового відмінка однини жіночого роду займенникової та прикметникової відміни у галицьких грамотах часто з'являються з закінченням **-и:** *єи, рускои.* У грамотах білоруських і волинських давні *єѣ, руськоѣ* звичайно заступаються формами: *єе, руськоє.*

13. У багатьох галицьких грамотах зберігаються старі форми: *тѣхъ, тѣмъ* тощо і виникли під їх впливом *-ѣхъ, -ѣмъ... своѣмъ, своѥми.* Пам'ятки білоруські та волинські відповідно мають аналогійні: *тыхъ, тымъ* тощо.

14. Закінчення першої особи множини теперішнього (майбутнього) часу в галицьких і молдавських грамотах — **-мъ,** рідше **-мо,** як полонізм — **-мы** (досить часто). Грамоти білоруські та волинські характеризуються звичайно самим закінченням **-мъ** (крім форми *єсмо*).

15. З характеристичних слів для волинських грамот типове, наприклад: *повѣтъ,* для галицьких — *вотнина, дѣдина.*

16. З фактів графічного порядку для переважної більшості галицьких грамот типова літера **ъі** (єр + і), тоді як білоруські та волинські вживають переважно літеру **ы** (єрик + і).

В «Очерках истории СССР. Период феодализма IX—XV вв., II», виданих Академією наук СРСР у 1951 р., сформування російської, української та білоруської народностей відноситься до часу близько XIV—XV ст. (стор. 557). При цьому, проте, справедливо зазначається, що це питання вимагає дальшої розробки. Оскільки в «Очерках» нема критичних зауважень до того, що про це питання сказано в «Истории СССР, I» (1947 р.), стор. 231, варт хоча б у кількох словах зазначити, в чім сказане там викликає наші заперечення або сумніви.

«Процессу оформления украинской и белорусской народностей,— пишеться там,— способствовало то, что в конце XV в.

внутри западных и юго-западных русских земель стала исчезать экономическая разобщенность, усилились экономические связи, образовались местные политические центры. На основе старых местных говоров складывались белорусский и украинский языки с их фонетическими и морфологическими особенностями; параллельно происходил процесс оформления белорусской и украинской культуры. Приблизительно с этого времени можно говорить о белорусской и украинской народностях как об особых историко-культурных и этнических образованиях, выросших на почве восточного славянства». Перша неточність цих положень полягає в тому, що процес економічної консолідації західних і південно-західних руських земель у кінці XV ст. не приводиться в зв'язок з консолідацією двох **окремих** східнослов'янських народностей — не згадуються **окремі** центри економічної консолідації, зміцнення яких більшою або меншою мірою повинне було сприяти поглибленню діалектної диференціації і створенню нових мовно-етнічних масивів. Друга неточність, меншого значення, — ніби поглиблення одмінності між давньоруськими діалектами, що на їх основі виникали білоруська і українська мови, виявилось тільки в фонетиці і морфології, — забута така найчутливіша до рухів життя ділянка, як лексика. Не вмотивовано виразними аргументами, чому тільки з кінця XV ст. можна говорити про білоруську та українську народності як про окремі культурні і етнічні сформування. Якщо йдеться про їх мовну одмінність від східної частини східнослов'янського масиву, то вона для говірок майбутнього білоруського типу не становить сумніву вже для XIII ст., причому — не тільки в фонетичному і морфологічному аспекті (наприклад, договірна грамота смоленського князя Мстислава Давидовича з Ригою й Готським берегом 1229 р. не лишає місця сумнівам, що вже на початку XIII ст. існували риси окремого західноруського мовного типу, хоч і ближчого до північного, ніж до пізнішого південноруського). Якщо наведене положення стосується лише того, що саме з кінця XV ст. вирисовується розпад спільного білорусько-українського **актового письменства**, то цей факт, справді знаменний для історії писемної мови, є лише дуже відносним свідченням щодо стосунків у живій мові населення країв, де вживалась ця актова мова, і, навпаки, як ми побачимо далі, є доволі певних фактів, що промовляють за далеко ранішу і досить виразну диференціацію мовних типів білоруського і українського характеру. Справа, отже, далеко складніша.

Найкращий знавець білоруської мови акад. Є. Ф. **Карський** час з'явлення її визначає XIII ст. На його думку, висловлену в рецензії на статтю К. К. Буги «Die litauisch-weissrussischen Beziehungen und ihr Alter» («Zeitschrift für slavische Philologie», I, 1924): «...о «белорусах» нельзя говорить раньше XIII в., когда впервые появляются белорусские особенности в

древнерусских памятниках, появившиеся на белорусской территории, и когда появляется самое имя «белорусы». Возможно, конечно, что в народной речи некоторые черты белорусского языка появились и раньше указанного времени, но тогда это были черты кривичей, дреговичей, радимичей и т. д.»[1]. Питання про виникнення української мови в тому аспекті, в якому Карський говорить про білоруську, ускладнюється, хоч це момент і не першорядного значення, несталістю самої назви народу. Для XVII ст., коли національна свідомість українського народу становила вже, безперечно, факт життя і, попри всі моменти класові, політичні, релігійні та ін., що нашаровувались на провідну ознаку національності — мову, виявлялась в історичних діях народу,— ми все ж таки находимо, як згадувалось, у відомого історика цього часу Самійла Величка назву своєї національності навіть як «козацької».

Ми далі наведемо докладно матеріал, що дасть змогу з більшою або меншою певністю твердити про досить прозорі риси майбутньої української мови вже в пам'ятках за їх настановою спільносхіднослов'янських. За станом наших джерел йтиметься, справді, тільки про мовні р и с и, що проходять у пам'ятки і відбиваються в них більш-менш випадково і довгий час не становлять чогось, що заслуговувало б при суворій їх оцінці називатись відбиттям абсолютно чіткої національної с и с т е м и. Ці риси, довгий час переважно фонетичні і невеликою мірою лексичні, помітні вже в XII ст., дозволяють говорити про д е я к е діалектне забарвлення, наявне в писаних джерелах східнослов'янського письменства, культивованого на півдні та в південно-західній зоні теперішньої України. Що ближче до середини XIII і початку XIV ст., фонетична специфіка української мови стає все виразнішою, а з XIV ст. заявляють про себе вже цілком недвозначно риси специфічно української флексії (серед них така важлива, як закінчення першої особи множини **-мо**[2]) та переважно спільні з білоруською не вживані в давнішому письменстві слова. Так на протязі століть прокладає собі шлях у спільне східнослов'янське письменство, потім у письменство з виразними білорусько-українськими ознаками діалектно забарвлене мовлення української народності, що ближче до XVI—XVII ст. набуваючи специфічного обличчя, одмінного від мовлення обох інших братніх східнослов'янських народів.

---

[1] «Известия Отделения русского языка и словесности», 1924, XXIX (1925), стор. 411. Щодо назви білорусів і Білорусії, пристаю як на найбільш правдоподібне на пояснення Г. А. Ільїнського («К вопросу о происхождении названия «Белая Русь», «Slavia», VI, 2—3, 1927, стор. 388—393), що в даному разі назву перенесено з міста Бельська, як Червона Русь дістала своє найменування від міста Червена.

[2] Для атематичного класу дієслів, проте, спільна з білоруськими говірками.

V. МАЙБУТНІ УКРАЇНСЬКІ РИСИ В СТАРОРУСЬКИХ ПАМ'ЯТКАХ (до XIV ст.)

Питання про наявність українських рис і час, коли їх можна виявити в староруських пам'ятках, конкретне і, хоча багато в чому нелегке і спірне, придається до певних висновків, що становлять у своїй основі досить цінне надбання нашої науки. Його розв'язанню з методичних міркувань мають передувати тези загального характеру.

Перша. Визначення часу, коли саме говірки східнослов'янського типу почали виділяти з себе такі, в яких уже до певної міри є виразні особливості, характерні для пізнішої української мови, — ускладнюється, як уже зазначено, тим, що протягом перших століть існування східнослов'янського письменства літературна мова, відома на території сучасної України, в переважній більшості своїх характерних ознак виступає в інослов'янській оболонці. Це є поширена в Київській Русі традиційна староболгарська (старослов'янська, або церковнослов'янська) мова, яку в певних жанрах було взято за літературну.

Ця мова спочатку мала культово-церковне призначення, а пізніше, в більшій чи меншій мірі, з тими чи іншими поступками місцевій вимові та словниковим особливостям, була застосована і до інших потреб, яким мало служити письменство народу, хоч, як є серйозні підстави гадати, на східнослов'янському грунті рано виник і свій тип писемної мови, переважно ділового характеру (законодавчі, офіційні акти).

У найдавніших писемних пам'ятках Південної Русі — у київських збірках великого князя Святослава 1073 та 1076 р., що дійшли до нас у копіях XII—XIII ст., у житіях Феодосія Печерського та Бориса й Гліба (XI ст.), у західноукраїнських «13 словах Григорія Богослова» (кінець XII або початок XIII ст.), у Галицькому євангелії 1144 р. та ін. можна констатувати лише просвічування, та й то майже виключно із звукового боку мови, деяких особливостей південноруських (південно-східнослов'янських) говірок. Традиційне письмо, староболгарський склад словника, книжноцерковне коло понять та способів висловлювання думки — все це у великій мірі закриває від нас живу народну стихію південноруської мови того часу, даючи їй виступати на поверхню лише більш-менш випадково. В деяких випадках ми маємо перед собою власне не певні безсумнівні факти прояву народної мови, а такі, що потребують витлумачення, а подекуди з тих чи інших міркувань — навіть і догадок.

Друга. Прослідки (про повне виявлення не доводиться і говорити) рис сучасної нам української мови в пам'ятках спільного східнослов'янського, або руського, письменства можна вказувати, тільки з'ясувавши, які саме риси української мови ми

маємо на увазі. Йдеться, звичайно, про мовні особливості, що їх можна і треба виділити як одмінні щодо двох інших найближче споріднених з українською мов — білоруської і російської.

Виразніші щодо цього, як вже почасти зазначено вище, такі.

У фонетиці: 1) спеціальна рефлексація **о, е** в нових закритих складах (після відпадіння і випадіння зредукованих голосних); 2) рефлексація **ѣ** як **іе, і**, обмежена і не обмежена певними умовами; 3) збіг в одному звуку фонем **у(ы)** та **і**; 4) відсутність пом'якшення приголосних перед **е** і т. д.

У морфології: 1) тенденція поширювати поза колишніми u(ъ)-основами давальний однини на **-ови(-еви)**; 2) збереження (без ознак відступлення) видових форм на **-овати : -ую** і т. д.

Третя. Виявлення в староруських пам'ятках рис сучасної нам української мови не має бути прямолінійним, тобто зіставленням теперішніх рис української мови безпосередньо з фактами пам'яток. Українська мова в сумі її говірок — продукт тривалого історичного розвитку, і ознаки її мінялись протягом довгого життя їх носія — народу не раз і не два. Без урахування динамічності ознак, які в один час історичного існування мови групувались, відрізняючи її, протиставляючи спорідненим мовам, так, а в інший час — інакше, без урахування, що самі ознаки, переважно — фонетичні, можуть підлягати значним змінам і втрачати своє зовнішнє обличчя,— не можна вірно уявляти собі характер зв'язку між мовною сучасністю і сивою давниною, відбитою в пам'ятках. Не треба, отже, дивуватись, що факти владно вимагають урахування певної плинності зіставлюваних ознак, переміщення їх значимості по відношенню до різних епох, і не треба, таким чином, вважати недоліком відповідних зазначень їх великою мірою умовний характер: ця умовність цілком відповідає природі речей, з якими ми маємо справу.

Відповідно до останньої тези ми маємо право відмічати як дійсно важливу «українську» ознаку, наприклад, рефлексацію **ѣ > і**, хоч, будучи взята сама по собі, не разом з іншими діалектними ж рисами, ця ознака має щодо діалектної характеристики пам'ятки лише відносне значення, бо, як можна вважати без усякого сумніву, вона була з давніх-давен досить поширена та поширена і тепер у говірках староруського північного наріччя, безсумнівного предка теперішнього північного наріччя російської мови. Великою мірою умовна і така, наприклад, морфологічна, риса, як давальний відмінок однини на **-ови**. Хоч тепер вона становить серед східнослов'янських мов ознаку саме української і, мабуть, так було і раніше, в час, коли староруське відмінювання ще залишалось ближчим до вихідного, найдавнішого стану з виразнішим розрізненням відмінювання слів за колишніми основами на **-о-** і **-ъ-**, — закінчення **-ови** в пам'ятках не було чуже також і не південним говіркам. Доводиться,

отже, локалізуючи за мовними ознаками пам'ятку і шукаючи в староруських пам'ятках саме «українських» (точніше — південноруських) ознак, враховувати велику умовність їх, сказати б, локальності для часу, про який ідеться.

Четверта. В порівнянні з російською в цілому українська мова в усій сукупності її говірок виявляє ближчу спорідненість з білоруською. Ця ближча спорідненість української і білоруської мов виявляється в ряді таких давніх ознак, що по відношенню до часу пам'яток древньої Русі цих ознак не можна не враховувати. Це зобов'язує при спробах виявлення в староруських пам'ятках прослідків мовних властивостей, належних предкам сучасних українців, разом з ознаками, більш-менш специфічними південноруськими, не оминати й таких, що разом із староруським півднем належали, імовірно, староруському заходові і пізніше перейшли не тільки в українську, а і в білоруську мову (чи то в усю сукупність її говірок, чи в окремі наріччя).

З цих ознак більш за інші важать для часу пам'яток до XIV ст. фонетичні — 1) зміна **в : (ў)** перед приголосними і 2) рефлексація trъt, tlъt як **-ры-, -лы-.**

Зробимо тепер зауваження відповідно до окремих рис фонетики, граматики і лексики староруських пам'яток, рис, що їх можна з більшою або меншою імовірністю визнати історично пов'язаними з південноруськими говірками — предками українських.

Із давніх мовних явищ саме в **фонетиці** того цілого, що об'єднується тепер у понятті української мови, найвиразніше виявляється колишня її (української мови) одмінність від решти східнослов'янських говірок, з яких утворились ті щільно об'єднані тепер в окремі мови цілості, що ми їх звемо російською мовою (в двох її наріччях) та мовою білоруською. Натурально, отже, насамперед на цій ділянці виявити все, що можна, характеристичного давнього, яке справді свідчить про окремі риси звучання і приблизно про час їх народження або, — це є далеко певнішим, — про час їх фіксації пам'ятками староруського письменства.

Фонетичні риси мови писарів часу найдавніших відомих нам пам'яток звичайно не бувають виявлені послідовно: над ними міцно тяжіє церковнослов'янська традиція в текстах конфесіональних (а таких з усієї не дуже великої книжної спадщини дійшла до нас переважна більшість) і орфографічні навички канцелярій певних державних центрів у письменстві документальному (у договорах, у «Руській правді» і под.). Писемна спадщина староруського часу щодо її характеристики становить при цьому ще й ті великі труднощі, що її часто цілком доступна нашому науковому аналізу локалізація (встановлення місця написання) ускладнюється в переважній більшості випадків рядом моментів, несприятливих для справді певного розв'язання питання про рідний діалект писаря-упорядника. Це, по-

перше, те, що «оригінали», які дійшли до нас, становлять насправді копії, і в нас здебільшого нема певності, що переписувач діалектно належав до того самого кола мовців, що й укладач певного документа або книги і, отже, констатована та або інша фонетична риса не є властивістю котрогось з писарів або переписувачів. По-друге, ніколи, крім особливо сприятливого збігу обставин,— а такий спостерігається фактично дуже рідко,— не буває певності, що особа, якій належить текст, що навіть припускає точну локалізацію, народилась або набувала свої мовні і орфографічні навички саме в тій місцевості, з якої походить аналізований текст. По-третє, світське староруське письменство найдавнішої доби не можна аналізувати щодо його мови без урахування факту, до якого певно ведуть наші спостереження,— значного (крім деяких рис, про які згадаємо нижче) діяння саме в документальній мові центрів, досить щільно наближених між собою політичними зв'язками громадської верхівки (князів, їх боярства, дружинників і т. д.), мовної koinē, досить усталеного з'єднання раніше — говіркових, пізніше — спільномовних елементів.

Щоб вірно уявити собі міру проступання фонетичних рис південних говірок староруської мови в церковнослов'янських пам'ятках древньої Русі, пам'ятках, що становлять переважну більшість і кількістю і, поготів, розміром староруської книжної (писемної) спадщини взагалі, треба взяти до уваги, насамперед, той простий факт, що відповідні риси, зазначені в різних творах в основоположних «Лекциях...» хоча б таким надзвичайним знавцем староруських пам'яток, як акад. О. І. Соболевський, обмежуються звичайно лише кількома прикладами, і те, що в цьому відношенні зроблено іншими (не виключаючи акад. О. О. Шахматова), не виходить за межі поодиноких доповнень [1].

Від перших століть староруського письменства (XI—XIV ст.) збереглося понад п'ятсот книг, а відповідні більш-менш надійні приклади проступання (просвічування) південноруської фонетики іноді представлені одним—трьома випадками на ціле століття (див., хоча б, зазначене для відбиття trъt, tlъt). Навіть грамоти відповідного часу (щось із сто п'ятдесят), мовну основу яких, як є всі підстави гадати, становила саме руська мова, щодо діалектних фонетичних рис, за порівняно небагатьма винятками, мало виправдують теоретично імовірні сподівання на виразність і багатство їх матеріалу.

З урахуванням всього цього, що зобов'язує до певної обережності в можливих висновках, як більш-менш імовірне можна констатувати таке.

1. При встановленні, звідки походить та або інша старо-

[1] При цьому не йдеться, звичайно, про окремі діалектні риси, наприклад, новгородських пам'яток (цокання), що, проти інших, рано завоювали собі право в письменстві.

руська пам'ятка без ближчого зазначення про це в ній самій, важить, які в ній рефлекси колишнього загальнослов'янського «ятя» (ѣ). Проте відомо, що висновки, які можна зробити на підставі цієї риси, лише відносні, особливо щодо найдавніших пам'яток церковного характеру, з приводу місця написання яких доводиться міркувати майже виключно на підставі самої фонетики у випадково виявлених рисах переписувача. Рефлексація ѣ як і може виявитись однаково в пам'ятках, написаних чи переписаних і новгородцем, і киянином. Наявність у пам'ятці ікання показує тільки, що той, хто писав відповідний текст, не був представником східноруського («середньоруського») наріччя. Написання з и на місці ѣ О. І. Соболевський («Лекции...», 4 вид., стор. 73—74) в південноруських церковних пам'ятках (галицько-волинських) зазначає з кінця XIII ст. (Галицьке Євсевійове евангеліє 1283 р.). Певності, що ці заступлення говорять про ѣ > і, він не висловлює і припускає, що за ними може ховатись дифтонгічна вимова—ie̯,—думка, не позбавлена підстав.

Проте можна з цього приводу зазначити й таке. Важливого значення як пам'ятці саме південного староруського наріччя справедливо надається «Житию св. Савы Освященного» XIII ст.[1], але кількість випадків рефлексації ѣ як і в цьому «Житии» обмежується одним — *свѣдитѣльствоують* замість «съвѣдѣтельствоують», хоч справжню довідність цього єдиного випадку підтверджує і гіперизм — заступлення етимологічного и літерою ѣ: *пострѣщи сѧ* — замість «пострищи сѧ», «постригтись» (згаданий твір Колесси, стор. 219—220). Останній факт (другий наведений Колессою випадок на ноcлѣлѣхъ — пор. *носило* — гр. lektikē, lektís в значенні «носилки, ноші» сумнівний, як зазначив і він сам) найдоказовіший і більше, ніж матеріал, наведений Соболевським, дає право гадати про наявність, хоч, може, ще тільки й діалектну, переходу ѣ саме в і, а не ie в південноруському наріччі XIII ст.

Відносне значення мають висновки, що їх можна здобути з топонімічного (географічного) матеріалу, насамперед, нечисленного в тому, що може бути використаним для питання, яке нас цікавить, по-друге, не досить певного через умовність його старовинної передачі на письмі. Спробу зіставити цей матеріал зробив А. Марков у статті «Заметки по русской диалектологии» («Русский филологический вестник», № 2, 4, т. XXVI, вип. І, 1916, стор. 164—266). Він сам характеризує його як «некоторый материал для решения вопроса о местности, где впервые возник процесс стяжения дифтонга ie в монофтонг і...». Ним наводяться: *Зимигола* (назва племені), поряд із Зимѣгола в інших випадках з Лаврентіївського літопису в різних списках і *Зими-*

[1] Докладно — A. Kolessa, Dialektologische Merkmale des südrussischen Denkmales «Žitije sv. Savy», Archiv f. slav. Phil., XVIII, 1896, стор. 203—228, 473—523.

голи у ввідних статтях рукопису «Літопису Авраамки» (близько 1501 р.); назва річки *Піщани* (притока Дніпра) у вигляді *Пищана, Пищаньци* в Лаврентіївському літописі, *Пищана* в Іпатіївському літописі при Пѣщана, Пѣщанци, Пѣщаньци в цих же пам'ятках,— написання з и характерні для ряду і пізніших списків; *въ Ситолми* (перший раз) і в Іпатіївському літопису, *въ Ситомли* в IV Новгор. і Никон. літописах, проти частішого Сѣтомль (назва річки під Києвом); назва містечка *Сутинъ* (в чотирьох днях путі на південь від порогів Дніпра) в ряді списків літопису, *Сутинь* у Воскрес. літопису проти частішого Сутѣнь; назва річки — *Пина,* що, мабуть, походить з «пѣна», і похідна від неї назва міста — *Пиньскъ,* згадувана в літопису під 1097 р. і пізніше (назва річки, проте, засвідчена лише з XV ст.): у великоруських списках XVI—XVII ст. зустрічаються випадки з рефлексами «ятя» — Пѣнескъ и Пенескъ. Менше важить назва Мінська — у написанні з и відома лише з XVI ст. (раніше тільки Мѣньскъ, Мѣнескъ).

До наведеного Марковим матеріалу слід додати ще й староруське *Черниговъ* (з відповідником уже в Константина Багрянородного — X ст. Τζερνιγωγαν «Tzernihōhan» — знах. відм.), якому відповідає теперішня вимова *Чернігів,* що її, за всіма імовірностями, слід уважати відбиваючою глибоку старовину,— Чернѣговъ. Усі випадки, зазначені Марковим, відбивають рефлексацію ѣ тільки в позиції не під наголосом, «Чернігів»,— наголошеного «ятя». Останній випадок дає, отже, право гадати, що вже принаймні з X ст. це місто населяли «ікавці» — «іекавці». На жаль, етимологія назви цього міста дуже сумнівна, якщо не взагалі неприступна поясненню. Дуже мало імовірності, що назва походить від слов'янського імені (з гаплологією) *Чьрно-нѣгъ (пор. ім'я, прізвище художника Петръ Милонѣгъ в Іпатіївському літопису під 6707 роком або Переньгъ, «муж» князя Святослава, в «Руській правді»); вірніше, відповідне ім'я — якогось чужого походження (типу мови, з якої походить назва народу печенѣгъ (печенѣзи).

2. Типовий для переважної більшості українських говірок збіг звуків ы та і церковні пам'ятки відбивають, хоч й зрідка, не раніше XII ст.[1] Більш за інші доказовими випадками є, наприклад, сыръ (=сиръ) і гіперистичне стидяхоуся (=стыдяхуся) в запису Галицького Євсевійового євангелія 1283 р., хоч і з приводу їх не зовсім усуненим може бути підозріння впливу паралельного явища південнослов'янських оригіналів. Щодо буковинських грамот з XIV ст., де збіг ы — і відбитий виразніше, припускається можливість впливу на них південнослов'янської орфографії[2].

[1] Раніший паралельний випадок,— «...да не рьци, яко осырѣѭ» у Святославовім збірнику 1076 р., замість «осирѣѭ», може бути наслідком поплутання переписувачем відповідного слова із схожим осырѣти «зсістися, звурдитись».

[2] Н. Дурново, Очерк истории русск. языка, 1924, § 315

Те, що окремими авторами (Колессою, згад. твір, стор. 500; Кримським, «Украинская грамматика», I, вип. 1, 1907, стор. 208 та ін.) наводилось на доказ ранішого часу цього збігу, базується на сумнівних або зовсім невірних даних (описки, старослов'янські варіанти, давні дублети: тисѩща...: чес. tisic, аналогійні форми тощо). За словами Соболевського («Лекции...», 4 вид., стор. 135), «случаи употребления **ы** вм. **и** и наоборот, указывающие на отвердение согласных перед **и**, являются в галицко-волынских памятниках уже с XII в., но до XIV в. очень редки и не внушают к себе доверия». Абсолютної певності, що перед нами в таких наводжуваних Соболевським написаннях, як погубывый, просыти, съвѣтьныкъ у Добриловому євангелії 1164 р., о назарянынъ, седмыжды в Поликарповому євангелії 1307 р., съ нымъ в Луцькому євангелії XIV ст.,— справжні прояви фонетичної риси, що пізніше стала характеристичною для української мови, звичайно, не може бути. Особливо сумнівні випадки, як погубывый, седмыжды, де списувач міг відносно легко помилитись, вживши **ы** замість **и** перед наступним **ы**. Але, з другого боку, до певного довір'я іншим зазначеним випадкам, як викликаним живою фонетичною тенденцією, схиляє та обставина, що всі такі випадки Соболевському вдалось навести тільки з пам'яток галицько-волинських, тобто південноруських [1].

3. Здійснення в живій мові переходу **о** в **u (у)** в закритих складах свідчиться галицькими грамотами з середини XIV ст.: друздъ, унукумъ (1359 р.); добровульно, прузвищамъ (1366 р.) [2].

Перші приклади переходу **о** в **і** ряд дослідників убачав у мармароській (моромориській), тобто карпатській, грамоті Грушевському монастирю 1404 р., опублікованій в Філологічному збірнику Чеської Академії наук за 1925 р. Підставу для цього, як думали вчені, що цікавилися згаданою грамотою, давали їм написання оу сигѣту («у Сигіту», як тлумачили вони, припускаючи, що тут і аналогійно перенесено з називного—знахідного відмінка; пор. назву міста *Сигот*) і тодѣрь (тобто, як вони читали, «Тодір»; пор. власне ім'я *Тодір,* род. одн. *Тодора*). Але що таке розуміння відповідних написань не вірне або, в кращому разі, дуже сумнівне, переконливо довів Г. Геровський у статті «О языке грамоты 1404 года Грушевскому монастырю на Карпатской Руси» («Slavia», XVII, 3, 1940 р., стор. 354—373). Констатуючи безсумнівний факт, що писав цю грамоту румун,

---

[1] Окреме питання становить доля звукових груп **кы, гы, хы**, які діалектно здавна виявили тенденцію до пересування свого голосного в передньому напрямі.— Безперечний випадок **і** > **ы** маємо в кузмычь у перемишльській грамоті 1366 р. Щодо вѣсних, то я, всупереч І. Панькевичу («Дві лемківські грамоти з початку XVI століття, «Slavia», XXIII, стор. 25), вбачаю в цій формі факт нефонетичний: це, імовірно, гіперизм писця, який заступив через **і (и)** некнижне **ы**.

[2] А. Крымский, Украинская грамматика, I, вип. I, М., 1907, стор. 152 і далі.

Геровський зробив правильний висновок, що для останнього **ѣ** не могло мати іншого звукового значення, як те, що належало цій букві саме в кирилівському болгарсько-румунському письмі, тобто **е** або **еа** (ia); до того, зауважив він, «изменение **о** > **і** в закрытом слоге неизвестно говору города Сигота и вокруг него, как и всему коренному южнокарпатскому русскому наречию в Мороморыше... В самом Сиготе, его окрестности и во всем южном Мороморыше... произносят *Сигӳт* (с изменением *о* > *у*), в северо-западном Мороморыше... Сигӳт, в согласии с господствующим там выговором на *у* или ӳ...» (стор. 362). Щодо читання «Тодір» Геровський зауважує, і з його міркуваннями теж слід погодитись: «**Тодѣръ** по Панькевичу тоже нужно читать *Тодір*, как это имя будто бы звучит не только около Сигота, но и на Буковине... Однако, и то и другое не верно; около Сигота говорят *Фе̑дур* (< Федо̄р), а на Буковине это имя звучит *То́дер* (а не *Тодір*), как говорят и румыны, от которых оно заимствовано» (стор. 363). Перший більш-менш надійний приклад **і** з **о** Кримський зазначив у буковинській грамоті 1436 р. — на иткилѣ (пор. теперішнє *відкіля* з *отъколѣ); з середини XVI ст. написання з **і** із **о** весь час збільшуються в числі.

Процес подовження **о** навряд чи міг бути віддалений скільки-небудь значним часом від занепаду зредукованих голосних; скоріше, їх треба уявляти собі як одночасні процеси. Отже, можна було б сподіватись, що перші випадки змін цього роду заявлять про себе в пам'ятках одночасно з прикладами відпадіння — випадіння глухих (зредукованих). Але фактично це не так: втрата (може, спочатку тільки діалектна) зредукованих голосних у південноруській області припадає, за пам'ятками, на час з середини XII ст., а перші випадки написань **оо** в закритих складах констатуються у Галицькому євангелії коло 1266 р.: ***воовьця*** із ***овьця*** «вівця», ***воовьчих*** «вівчих», потім вже на початку XIV ст. — в Полікарповому євангелії 1307 р.: ***воотця*** із ***отьця*** і в новгородському Іпатіївському списку Галицько-Волинського літопису, стор. 544 — *воотчину*[1].

Проте навряд чи можна цій хронологічній різниці в документації надавати серйозного значення. Звертає на себе увагу вже сама нерішучість правописного виявлення останньої фонетичної риси: перший приклад — з середини XIII ст., а другий — відомий вже тільки приблизно через півстоліття. Правописна традиція за церковнослов'янськими зразками лишається, отже, щодо непозначування подовжених **о** стійкою, і порушена вона,— і це навряд є щось цілком випадкове,— лише в двох однотипних словах-коренях: ***овьця*** > воовьця, ***отьця*** (род. відм. одн.) > воотьця вже з характерним також для пізнішої української

---

[1] А. И. Соболевский, Лекции по истории русского языка, 4 вид., 1907, стор. 51.

мови приставним **в** перед рефлексами **о** в закритому складі [1] і зі звучанням, що могло нагадувати в графічному відношенні здавна звичне при прийменнику **в(ъ)** (та інших, що закінчувались на приголосний): **во овьцю, *во отьця* тощо [2]. Згадаю, до речі, оскільки це як непорозуміння впливало на аргументацію декого з учених, — що південноруська (українська) зміна характеру **о** в закритих складах є явище, абсолютно відмінне від схожого в російських і білоруських говірках, де **о** наближається до **у** (**о**^{у}, ^{у}**о**) в спеціальних умовах — як рефлекс **о** з колишньою інтонацією, паралельною так званій «новоакутовій», найкраще відбитій в чакавському наріччі сербо-хорватської мови (пор. в авторовій статті «Східнослов'янські мови як джерело відбудування спільнослов'янської акцентологічної системи», «Мовознавство», IV—V, 1947, стор. 11—12).

4. Найдавніше слов'янське **е** тепер в (історично) закритих складах рефлектується в літературній українській мові та в більшості говірок як **і**. В пам'ятках такий перехід безпосередньо засвідчений з XIV ст., наприклад, у Путенському євангелії: нестроинья (з «нестроєнья»), крѣнъ сильныхъ (тобто «кринъ сельныхъ»). В говірках цьому **і** відповідають також інші звуки: в північноукраїнському наріччі, замість **і**, виступають у наголошених складах **іе**, рідше **уе**, **уû**, **уі**, найрідше **у**. В окремих говірках досить виразно виявляється різниця рефлексації колишнього **е** залежно від положення перед м'якими (тепер або в минулому) або ж твердими приголосними: лемківські *лют* «лед», *мют* «мед», але *сім* «семь», *камінь* «камень» [3].

Великою науковою заслугою акад. О. І. Соболевського є документальне, за пам'ятками, обгрунтування («Очерки из истории русского языка», I, К., 1884) в дусі думки, висловленої ще О. О. Потебнею в розборі «Очерка звуковой истории малорусского наречия» П. Г. Житецького (в 33 томі «Записок Акад. наук», 1878), про наявність у південноруському письменстві вже другої половини XII ст. (напис на хресті св. Євфросинії 1161 р. і Добрилове євангеліє 1164 р.) окремого явища, так або інакше, треба вважати, пов'язаного із згаданими особливостями саме української мови,— «нового ятя» (вживання букви «ять» замість **е** в нових закритих складах у позиції перед м'яким приголосним): пѣщь, сѣдмь, камѣнь, матѣрь, весѣлыє, камѣньє, въ нѣмь, але: пещи, на камени, матере тощо [4].

---

[1] Див. докладніше в авторовій статті «З історичних коментаріїв до української мови», «Мовознавство», IX, 1951, стор. 61—64.

[2] Пор. «Исторический комментарий к русскому литературному языку», 3 вид., 1950, стор. 76—77.

[3] За всіма імовірностями, як згадано, найновішою з усіх рефлексацій колишніх **о**, **е** в закритих складах є найпоширеніша тепер рефлексація цих звуків як **і**. Українські говірки дають змогу проілюструвати стадії наближення, і такого, до речі, зовсім незвичайного, як перехід **о** в **і**, і далеко натуральнішого з фізіологічного погляду, як **е** в **і**.

[4] На роль саме втрати зредукованого голосного **ь** для подовження **е** в попередньому складі вказує і той факт, що «новий ять» відсутній у пам'-

Критика розуміння О. І. Соболевським цього явища південноруських пам'яток (В. Шимановського, А. Ю. Кримського, Ст. Смаль-Стоцького) не змогла серйозно підірвати значення зробленого ним спостереження, і сучасна наука виходить як із тези, що стоїть цілком твердо, — з того, що на «новий ять» південноруських пам'яток треба дивитися як на безпосереднє свідчення наявності вже в другій половині XII ст. після падіння зредукованих (глухих) голосних спеціальної фонетичної риси, яка стосується південноруської мовної області. Окреме питання, що не становить зараз предмета нашого розгляду,— про локалізацію південноруських пам'яток з уживанням «нового ятя»: чи становить це явище галицько-волинську особливість, або ж також і більш посунену на схід, відому також Київщині цього часу? Далеко більше важить у тому аспекті, що нас цікавить, інше питання — якою мірою те, про що свідчать південноруські пам'ятки XII та найближчих століть, має своє пряме продовження в фактах сучасної нам української мови?

Не можна з абсолютною переконливістю твердити зараз, що сучасні нам фонетичні відношення в українській мові точно відповідають цим давнім південноруським: матеріал, який є в нашому розпорядженні, багато в чому спірний. Але є й достатня кількість фактів також і на користь, принаймні великої, імовірності того, що як українські говірки, до того ж чи не в своїй більшості, так і сама літературна українська мова зберегли досить чіткі прослідки давньої фонетичної диференціації рефлексів голосного **е** в закритій позиції. На користь того, що **е** в закритих складах не подовжувалось перед приголосним з відпалим або випалим єром (зредукованим голосним заднього ряду), промовляють такі, наприклад, слова, як: *мед, клен, вех* — рос. «вёх; Sium L.»; *ясен, перепел, репел* — рос. «коноплянка», *стрепет; трепет; лет, рев, тес; наклеп, замел, перемет, замет; леткий, меткий; підметка;* можливо, *Коваленко, Петренко* і под. [1]

Те, що можна навести як таке, що суперечить прийнятій ре-

ятках, які не виявляють ознак падіння глухих голосних, наприклад, у Галицькому євангелії 1144 р., в Успенській мінеї XII ст. і под. (Пор. О. О. Шахматов, рец. на «Украинскую грамматику» Кримського, «Roczn. slaw.», II, 1910, стор. 162).

[1] Відповідно до старослов'янського *ледъ* (рос. *лёд*: родовий відмінок однини *льда* і т. д. щодо відмінків з випадінням голосного — секундарний, аналогійний факт) треба сподіватись мати в говірках, що лежать в основі літературної української мови,— форму «лед». Насправді ж у ній вживається *лід* з двома формами родового однини і т. д. — *леду* й *льоду* (пор. і *льод*). Проте діалектно досить відоме і *лед* (пор. Е. Огоновський, Stidien auf dem Gebiete der ruthen. Sprache, 1880, стор. 29; І. Верхратський, Знадоби для пізнання угорсько-руських говорів, I, 1899, стор. 12; *лед* у лемків між ріками Лабірцем і Ужем зазначає І. Панькевич («Українські говори Підкарпатської Русі і сумежних областей», 1938, стор. 52); зазначалась ця форма в подільських говірках і т. д.). Справжньої картини поширення форм *лід* : *льод* : *лед* досі ще нема, і важко, отже, уявити і дійсні стосунки між ними. Проте саме існування форми *лед*, паралельної формі *мед*, може, не завдячує самій аналогії інших відмінків.

флексації, припускає більшою або меншою мірою правдоподібні пояснення. Так, наприклад, форми чолов. роду однини минулого часу на **-л** із **-лъ** з'являються суспіль з рефлексом подовженого **е** — **і**: *пік* (жін. рід *пекла,* сер. рід *пекло* і т. д.), *ніс* (жін. рід *несла,* сер. рід *несло* і т. д.) тощо. Подовження (перехід в **і**) **е** в цих формах — мабуть, специфічне явище, викликане відпадінням кінцевого сонорного звука (**л**).

Щодо форм типу *вів, плів* з *vedlъ, *pletlъ, в яких вже за давньослов'янської доби, а імовірно ще й раніше, *dl, *tl перейшли в **l** та в яких, отже, не було відпадіння сонорного звука за попереднім приголосним, то ці форми легко могли здобути своє **і** нефонетично — за зразком *пік, ніс* і подібних.

У формах родового відмінка множини — *сіл* (до *село*), *пліс* (до *плесо*) і т. ін. колишнє подовження **е**, найімовірніше, як дозволяють міркувати свідчення інших слов'янських мов,— фонетичного характеру і пов'язане з дуже давніми (ще дослов'янськими) особливостями наголосу родового відмінка множини [1].

Третя категорія (з великою кількістю прикладів), в якій **е** переходить в **і** також перед колишнім складом із зредукованим голосним заднього ряду,— утворення іменників жіночого роду зменшувальних та зневажливих на **-ъка**: *тітка, лебідка, перепілка, п'ятірка* тощо. Ця категорія припускає розуміння свого **і** як рефлекса наддовготи («новоакутової» інтонації), що фонетично виникала в цьому положенні з утворень від іменників з голосним, який знаходився в позиції перед наголосом (*teta), і в таких, де наголошений склад становив результат фонетичного пересунення наголосу з попереднього складу (пор. укр. *ле́бідь,* рос. *ле́бедь; пе́репел; п'я́теро* і под.) [2].

Окремі слова, ніби, більш за інше говорять проти прийнятої вище тези: це слова *по́піл,* род. *по́пелу* і *ма́тінка* з **матенъка* (пор. і *у́тінка*). Вирішального значення, проте, на нашу думку, не має ні те, ні друге. Хоч у літературній мові вживається тільки *попіл,* сподівана форма *попел* справді існує, до того в великій кількості говірок. Ми зустрічаємо її, наприклад, у Космачі кол. Коломийської округи (див. текст, надрукований П. Житецьким у його «Очерке звуковой истории малорусского наречия» 1876, стор. 327), а, за матеріалами Інституту мовознавства ім. Потебні, з одинадцяти обстежених сіл Переяслав-Хмельницького району Київщини у восьми виступає якраз **е**, а не **і**; *попил,* тобто в минулому *попел,* відмічено в Золотоніському районі Полтавської області та в ряді інших. На думку В. М. Брахнова, який розглядав відповідний матеріал до «Діалектологічного атласа України»,— «очевидно, форма по́пəл (з «попел») є панівною на території Житомирської, Київської, Чернігівської, Вінницької і Полтавської областей». *Попіл,* отже, в такому ви-

---

[1] Пор. «Порівняльно-історичні розвідки в ділянці українського наголосу», «Мовознавство», № 7, 1936, стор. 65 і дальші.

[2] Див. згадану авторову статтю, стор. 67.

гляді потрапило, мабуть, до літературної мови з говірок, що не відрізняли окремої умови переходу **е** в **і**.

Слово *матінка,* справді, не зовсім ясне, і найдавніша форма, на яку воно сходить (*matenъka), як і споріднені: *ýтінка* (похідне з *otъka), *п'ятінка* (зменшувальне до *п'ятниця*), може бути предметом різних здогадок. Не виключеною проте лишається можливість специфічної рефлексації **е** (в закритому складі) в ненаголошеній позиції. Менш імовірна тут роль афективного подовження.

З другого боку, той позитивний матеріал, на якому можна будувати докази, що **е** в закритому складі фонетично не подовжувалось перед колишнім **ъ**, так само не є цілком бездоганний. Ті випадки, що є в нашому розпорядженні (повніший список їх див. в «Курсі сучасної української мови», том I, стор. 266 і дальші), не виключають можливостей (надто — для окремих слів) аналогійного порушення відношень **-і- : -е-**. Наприклад, *мед* замість *мід* могло встановитись під індукцією впливового в такого роду словах родового відмінка однини; *трепет, лет, рев* — віддієслівні абстрактні іменники, що досить легко узагальнюють основу непрямих відмінків, та ін. Менше значення має те, що в паралель до прикладів з відсутністю переходу **е** в **і** в позиції перед складом з колишнім **ъ** можуть бути наведені випадки, де й перед колишнім **ь** відповідного переходу не відбулось у мові з певною послідовністю: літер. *олень,* род. відм. *оленя* тощо. Але переважна більшість випадків цього роду має свої, досить переконливі, пояснення (див. «Курс...», I, стор. 262—263), і тому вони порівняно мало важать як матеріал для заперечення припущуваного нами закону.

Хоч, отже, в питанні про рефлексацію давнього **е** в складах з колишнім **ъ** в сучасній українській мові є чимало спірного і це питання не можна вважати до кінця розв'язаним через недостатність, насамперед, належної повноти у відповідному діалектному матеріалі,— все ж звертає на себе увагу інше свідчення на користь того, що, справді, здавна існувала на українському ґрунті одмінність долі колишнього **е** — залежно від якості наступного зредукованого голосного звука, що пізніше відпав чи випав. Є українські говірки, де в закритих (замкнених) тепер складах, що за ними колись ішов **ъ**, виразно відбилась рефлексація, одмінна від тих складів, де за відповідним приголосним колись виступав **ь**. Так, наприклад, не кажучи вже взагалі про численні північноукраїнські говірки з такою рефлексацією, для мармароської говірки в північно-східній частині Угорщини засвідчені форми: *мюд* «мед», *вюз* «віз» (минул. час), *вечюр* «вечір» (вечеръ > *вечоръ); подібні ж форми (рефлекси) характеристичні взагалі для карпатських українських говірок; пор. лемківські *лют* «лід» < ледъ, *мют* «мед», *тютка* «тітка» < тетъка, *пюрко* «пірце» < *перъко, *нюс* «ніс» < неслъ і т. ін., проти *шість* < шесть, *камінь* < камень, *весілля* < веселье тощо.

В усьому істотному те саме бачимо і в говірках, де замість **ю (ӱ)** відбито, за всіма імовірностями, попередню стадію розвитку відповідного голосного — ӥу і под. За даними пам'яток, це явище, хоч ілюструється спочатку небагатьма прикладами, наявне вже в XII—XIII ст. Щоправда, давніші приклади стосуються форм, де, з одного боку, можливі впливи паралельних із **о**, з другого боку, йдеться про фонетичну позицію після шиплячих і **й**: щюдръ — в Типографському євангелії XII—XIII ст., июдѣюмъ (дав. відм. мн.) в Галицькому євангелії близько 1266 р. тощо (пор. Соболевский, Лекции, 4 вид., стор. 67—68)[1]. Див. и василювъ у перемишльській грамоті 1366 р. До цієї рефлексації пор. kralję́v з рефлексом новоакутової інтонації в словінській мові, хоч і тут, звичайно, не виключена в українській мові імовірність впливу паралельних форм на **-овъ** (літер. сучасне *Василів* і под.).

Приймаючи в основному, як і переважна більшість учених, думку Потебні — Соболевського про фонетичне підгрунтя «нового ятя» і зв'язок останніх написань з українським заступленням **е** через **і** в закритих складах, не висловлюю певності, що старовинне письмо щодо цієї риси було позбавлене також деяких суто орфографічних умовностей. Пошлюсь у даному разі хоча б на написання «Жития Савы Освященного», в якому суфікс **-тель,** що, відповідно до своєї історії (імовірно, занесеності з книжної — старослов'янської мови), не має в живій сучасній мові переходу **е** в **і**, у цій пам'ятці пишеться через ѣ (так і похідні від нього слова: свѣдитѣльствоують та ін.). Як виникла ця умовність,— інше питання. Для останньої категорії, справді, як гадав В. Шимановський («К истории древнерусских говоров», 1887, стор. 99), не виключений, мабуть, вплив слів жіночого роду *обитѣль, дѣтѣль* (які, з другого боку, аналогійно в непрямих відмінках прибрали форми на **-ели**). Щодо дуже спірної категорії написань на **-ѣть** замість **-еть** у третій особі однини дієслів, численних у Добриловому євангелії (1164 р.): *боудѣть, оумрѣть, можѣть,* Типографське євангеліє № 7, XII ст., Виголексинський збірник, то в них можна вбачати не тільки фонетичну рису, як гадав, наприклад, Шахматов («Очерк древнейшего периода», § 455, 456; докладно — в «Roczn. slaw.», II, 1909, стор. 157—159), але також, якщо в них справді виявлені живі факти старовини, форми з аналогійним відбиттям **-и- (і)** другого класу дієслів (на **-ить**). Проте міцним залишається і підозріння штучності відповідних написань, які можуть відбивати старовинне орфографічне правило місцевої школи, виникле на фонетичній основі, про написання «ятя» взагалі в позиції пе-

---

[1] Ст. Смаль-Стоцький і Т. Гартнер («Gramm. der ruth. (ukr.) Sprache», стор. 81—82) вбачали в таких формах явища або аналогії, або старобілоруського впливу. Необгрунтованість подібного розуміння відповідних форм переконливо доводить Т. Лер у своїй рецензії на їх книгу («Roczn. slaw.», VII, 1914—1915, стор. 104 і далі, див. нижче).

ред пом'якшеними приголосними. Питання про справжнє значення відповідних фактів залишається, отже, відкритим [1].

Для повноти освітлення питання про рефлекси **о**, **е** в нових закритих складах треба ще з'ясувати, якими є в нових закритих складах рефлекси найдавніших слов'янських груп *tort, *tert, *tolt і *telt в українській мові. Відомо, що найдавніше слов'янське **о** в нових закритих складах мало на українському ґрунті долю, одмінну від сильного **ъ**, тобто при *віз,* род. відм. *воза, кіл,* род. відм. *кола, піст,* род. відм. *поста,* фонетично в такій самій позиції виступає як рефлекс єра **(ъ) — о:** *сон* (із сънъ), *мох* (із мъхъ), *рот* (із ръть), *Рось* (річка; старорус. Ръсь). Це веде до натурального припущення, що закон подовження **о** в закритих складах та зміни **о** в напрямі до закритіших голосних звуків припинив своє діяння ще до переходу єра **(ъ)** в **о.** Останній перехід свідчиться південноруськими (південносхіднослов'янськими) пам'ятками з середини XII ст. (Добрилове евангеліє 1164 р.). Отже, імовірно, що походження **о** та зміни його перед складами із зредукованими голосними, що відпали або випали, здійснилися в говірках — предках української мови перед цим часом і, за всіма відомими аналогіями явищ такого роду, не за короткий час до свого виявлення в письменстві. Можливе, проте, — звичайно, в суто теоретичному плані,— припущення, що давнє **о** і нове **о** з єра не були деякий час у староруській мові фізіологічно тотожні і що це визначило дальшу різницю в їх долі.

Рефлекси *tort, *tolt як повноголосся на українському ґрунті, крім положення в спеціальних умовах, що про них згадаємо нижче, не виявляють у своєму другому **о** підлягання законові, характеристичному для звичайного (найдавнішого слов'янського) **о.** В українській мові маємо, наприклад: *порох, ворон, голод, холод, солод,* а не *поріх тощо. Досить поширене в науковій літературі розуміння цього факту як наслідку вирівняння

---

[1] До часу, близького до того, коли О. І. Соболевський уперше опублікував свої спостереження над пам'ятками із заступленням голосного **е** в складах, за якими відпав або випав **ь**, — «ятем», стосується спроба В. Шимановського — у згаданій книзі «К истории древнерусских говоров», Варшава, 1887, поставити під сумнів доказовість спостережень Соболевського в мовно-діалектному аспекті. Шимановський не вважав доведеним, насамперед, що «галицько-волинські» пам'ятки справді становлять щодо цієї риси якусь єдність, котру можна впевнено протиставити похідним з інших діалектних областей старої Русі, і, по-друге, що «новий ять», відмічений у пам'ятках, дійсно відповідає певній фонетичній рисі сучасної української мови, а не є фактом, в своїй основі суто графічним, умовно правописним. (Стислий переказ її ним дається на 95—103 сторінках книги). Аргументація Шимановського не втратила повністю, на мою думку, свого значення і в наш час, але пояснення фактів, зазначених Соболевським як фонетичних у своїй основі, лишається, все ж таки, д а л е к о і м о в і р н і ш и м і не випадково приймається більшістю дослідників; серед них без будь-яких сумнівів на точці зору фонетичності «нового ятя» в пам'ятках стоїть акад. О. О. Шахматов (пор. його «Очерк древнейшего периода истории русского языка», 1915, § 455—457; рецензію на «Украинскую грамматику» А. Ю. Кримського, «Roczn. slaw», II, 1909, стор. 156—163, та ін.).

за іншими формами (граматичної аналогії),— так думали, наприклад, О. І. Соболевський, М. М. Дурново,— на мою думку, невірно. Проти такого пояснення переконливо свідчать випадки на зразок *борошно, сорочка* тощо, де можливість індукції з боку інших форм якщо й не зовсім виключена (родовий відмінок множини *сорочок* мав друге **о** не в закритому складі), то, в усякому разі, дуже невелика. Окремі форми з переходом другого **о** повноголосної групи в **і**, як-от рідкі *во́ріг, во́рін* (див. словн. за редакцією Б. Грінченка),— широковживаними є тільки *во́рог, во́рон,* — найімовірніше, становлять або пізні, може навіть індивідуальні, гіперизми, або ж діалектні аналогійні утворення дуже невеликого поширення. У широкому вжиткові тільки *смо́рід* та *поріг.* З приводу останнього слова вже давно висловлена правдоподібна здогадка, що на нього вплинуло *ріг,* родов. відм. одн. *рога* в значенні російськ. «угол наружный, выступ всякого предмета с углами...». Менш ясним є *смо́рід* (пор. фонетичне смо́родь),— діалектний вплив польського smród: род. відм. smrodu? Не ясне також білоруське смуро́д.

Якщо виходити з припущення, що фонетичне подовження перед колишніми складами з відпалими або випалими зредукованими голосними припинилось ще перед часом з'явлення в східнослов'янських мовах повноголосся, тобто тоді, коли існували ще тільки групи *tort, *tolt тощо без другого голосного звука, то довелось би зникнення зредукованих голосних у східнослов'янській області вважати за факт, раніший, ніж виникнення повноголосся. Це малоімовірно, бо східнослов'янське повноголосся документально свідчиться вже з середини XI ст. (Остромирове євангеліє 1054 р.), а перші староруські приклади занепаду кінцевих зредукованих голосних стосуються, за Шахматовим, часу, не ранішого за середину XII ст. Питання лишається, отже, важким. Обмежуюсь з доконечності двома здогадками. Перша: можна припустити, що друге **о** в групах torot і tolot певний час було фізіологічно одмінним від рефлексу найдавнішого слов'янського **о** і тому не поділило в говірках — предках української мови долі останнього в період падіння зредукованих голосних[1]. Друга: якщо, як дехто гадає, деякі явища подовження голосних перед складами із слабими зредукованими набагато давніші за явище відпадіння (випадіння) останніх і здійснені вже як наслідок переходу «індоєвропейських» коротких **u** та **і** відповідно в **ъ** і **ь**, то питання розв'язується просто: українські рефлекси **о** в теперішніх закритих складах відбивають колишню довготу, якої не було в **о**, набутого групами *tort і *tolt. Є, проте, досить певні дані, що в деяких випадках доля другого **о** повноголосних груп у нових закритих складах на українському грунті була дуже щільно пов'язана з давніми акцентними відношеннями — з так званою новоакутовою інтона-

[1] Так в основному дивиться, наприклад, Л. П. Якубінський («История древнерусского языка», 1953, § 272).

цією. Оскільки взагалі відбиття останньої в східнослов'янських мовах («новоакутове» о головним чином великоросійських говірок) зараз не викликає сумнівів, про це з великою впевненістю можна говорити і з приводу споріднених явищ української мови.

Сказане про рефлекси *tort, *tolt принципово стосується і до *tert, хоч про останні доводиться говорити окремо через те, що звичайно **е**, як зазначено, в закритих складах не підлягає фонетичному переходу в **і** так послідовно, тобто без спеціальної умови, як **о**. Наводимо приклади переходу **е** > **і** у рефлексів *tert з колишньою новоакутовою інтонацією: *черід* (род. відм. множ.) до *черéдá, черідка; зберіг* (жін. рід — *збереглá*, середній — *збереглó*); *стеріг* (жін. рід *стереглá*) і т. д. Пор. фонетичні *верéтка* до *верéта* (род. множ. — *верéт*); *мерéжка* до *мерéжа* (род. множ. — *мерéж*).

Нефонетичним є **і** в *беріз* (род. відм. множ.) до *берéза;* пор. і *берізка* (може, під впливом *різка*), при фонетичному *берéзка*— рос. «вьюнок» (у словн. за ред. Грінченка останнє, проте, без диференціації: *берéзка: берізка*).

Нема очікуваного рефлексу новоакутової інтонації в *дерéв* (род. відм. множ.), *джерéл*. Причина спірна [1].

5. Лише відносне значення має особливість, відома не тільки південноруським пам'яткам, — **е** > **о** після шиплячих перед наступним твердим приголосним, але там, де більш-менш виразно виступають інші південноруські риси, і вона, разом із ними, підтверджує просвічування скрізь умовності старослов'янської орфографії вже для певного часу говірок — предків сучасних нам українських. Для кореневих складів, і разом із тим, для випадків, що для них виключені аналогійні впливи, зміна **е** > **о**

---

[1] Висловлені в книзі Ст. Смаль-Стоцького і Т. Гартнера «Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache», 1913, стор. 76—77, заперечення проти пояснення переходу **о, е** в **і** в закритих складах як наслідку подовження відповідних голосних і перетворення їх в дифтонги через випадіння або відпадіння наступних зредукованих (глухих) голосних — позбавлені довідної сили. Автори, як ясно з усіх їх окремих зауважень, не були знайомі з порівняльно-історичною слов'янською акцентологією. Нічого не вартий, отже, аргумент, що «подовження, яке приймається, не доведене і не може бути доведеним: воно суперечить рутенській [тобто українській] мові, яка, оскільки її простежується, не знає довгих голосних». Зв'язок українських, як і російських, акцентологічних явищ із інтонаційно-часокількісною системою хоча б сербської мови такий виразний, що лише повне незнайомство зазначених авторів з цією важливою ділянкою мовознавчої науки дозволило їм висловити наведене твердження. Традиційне ігнорування старослов'янськими пам'ятками часокількісних відмінностей голосних (непозначення їх на письмі) дуже мало говорить про те, що їх не було також і в мові: для давнього письма це було тонкістю, якої воно в принципі не відбило, хоч, може, деякі спроби цього роду, випадкові і непослідовні, справді мали місце і в ньому, — пор. А. И. Соболевский, Мелкие заметки по славянской и русской фонетике, «Русский филол. вестник», XIV, 1910, стор. 119—121. Щодо **оо** в південноруських пам'ятках, то цей факт засвідчений, як зазначено, досить виразно; пор. і наведене Соболевським «рци убо ѣѣи» в Полікарповому євангелії 1307 р.

після шиплячих свідчиться з XIV ст.[1] У морфологічних категоріях, тобто там, де могло первісно йтися про вплив відповідних (паралельних) форм твердої відміни, ця зміна виступає раніше — вже з XII ст., але майже виключно в формах дієприкметників активних: *дьржащомъ* («Слово Іпполита», XII ст.); *не рассужающомъ, носящомоу* («Лѣствица», XII ст.); *пожившомъ, приємшомоу, стоящомъ* («Тріодь Мойс. Киян.», XII—XIII ст.) і т. ін., не певних як руські форми. На фоні цих фактів спиняє на собі увагу форма *блажонъ* в «Слові Іпполита» та в Типографському євангелії XII—XIII ст. і ряд форм типу *врѫжонъ, съврьшонъ, пущонъ* (пор. і движомъ — дієприкметник) — у «Житии Епифания Кипр.» XII ст.[2]

6. Така історично типова риса, що зближує між собою українську і білоруську мови, як рефлексація trъt, tlъt, trьt не в закритих складах у вигляді tryt, tlyt (укр. *кривавий, дрижати* тощо), відбита в пам'ятках XIII і XIV ст. тільки поодинокими випадками. Соболевський міг навести з пам'яток цього часу тільки *яблыко* (ст.-слов. яблъко) в «Житии Савы Освященного» (XIII ст.) і *скрыжетъ* (із скрьжьтъ) в Луцькому євангелії (XIV ст.). З XV ст. кількість таких прикладів у пам'ятках, однаково південноруських і західноруських, зростає. Не має, звичайно, значення той добре відомий у науці факт, що говірки — нащадки старіших, відбитих у пам'ятках, у ряді випадків не зберегли цю рису в її чистому фонетичному вигляді. Давні відносини досить прозоро опізнаються ще й зараз із сукупності фактів; пор. укр. *яблуко* (з **у**, імовірно, із **о** в закритому ненаголошеному складі: родовий відмінок множини яблъкъ, зменш. яблъчько), але білор. *яблыня, яблына,* форми, під впливом яких і *яблыко,* також *яблык, яблынка* (пор. в словнику Носовича

---

[1] Єдиний випадок у Збірнику 1073 р. — чоловѣка може бути, як гадає більшість учених, опискою (перше **о** під впливом другого).

[2] За Соболевським («Лекции...», стор. 59), «это новое **о** мы встречаем уже в памятниках XII—XIII вв., киевских и неизвестного происхождения».

Примітка. Справи в її суті не міняє те, що явище, про яке зараз ідеться, не є цілком з'ясованим по відношенню до сучасної нам мови. Відповідний закон переходу **е**>**о** після шиплячих, **ц** та й перед твердими приголосними, як відомо, в його теперішньому відбитті багато в чому порушений аналогійними впливами. Є труднощі також у поясненні окремих слів, як-от *дешевий, щедрий* (при діал. фонетичному *щодрий*) і под. (про них докладно в авторовій статті «З історичних коментаріїв до української мови», «Наукові записки Київського державного університету», V, вип. 1, 1946, стор. 96—98). Там, де йдеться про рефлексацію *tьrt, діє фонетичне обмеження **ь**>**о** лише перед наступним твердим зубним приголосним; пор.: *черкати, черпати*). Найбільше зупиняє на собі увагу факт, що в сучасній мові не спостерігається переходу **е** в **о** після шиплячих саме в пасивних дієприкметниках минулого часу, категорії, засвідченій з таким переходом у пам'ятках типу «Жития Епифания Кипр.». Залишимось при двох більше за інші імовірних здогадках: 1) колишні форми типу **-жо-, -шо-** в пасивних дієприкметниках минулого часу заступлено формами на **-же-, -ше-** під впливом решти таких дієприкметників; 2) при цьому міцно вплинули колишні нечленні форми множини чоловічого роду на **і**, де **е** мало з'являтись фонетично.

яблоня, яблонка); українське літературне *сльоза, сльози,* але діалектне — зах. фонетичне *слиза* тощо [1].

7. Предмет суперечок становить питання про те, якою мірою діалектною ознакою є для часу староруських пам'яток зміна **у : в** у позиції перед наступним приголосним. Нема сумніву, що ця риса в усякому разі спільна предкам українських говірок із предками говірок білоруських, і йдеться лише про те, чи може вона бути протиставлена північно- і середньоруським говіркам того часу. Зауваження О. Колесси в згаданій його праці (стор. 496—499) мені здаються в основному вірними, і, хоча я гадаю на підставі досить частих у пам'ятках написань *ноугородецъ, ноугородьский* тощо (так ще навіть у XVII ст.), що останні відбивають вимову цих назв самими новгородцями і свідчать, отже, саме про фонетичну рису **в > у** перед приголосними в їх говірці,— хронологія, яку можна здобути із староруських пам'яток, промовляє за різний час постання цієї риси на південно-західному грунті і на грунті північному, де вона з'являється і пізніше, і з далеко вужчим ареалом.

У пам'ятках, що їх Соболевський вважає «галицько-волинськими», зміна **у : в** і зворотна досить часті і засвідчені з XIII ст. В західноруських пам'ятках він зазначає окремі (рідкі) випадки з останньої чверті XIII ст.: *в собе* (в Смоленській грамоті 1284 р.), *вдобь* замість «удобь» (у Псалтирі 1296 р.); і *во отьця= в отьца* замість «у отьца» (в Полоцькій грамоті близько 1300 р.); в XIV ст. заступлення стає в західноруських пам'ятках звичайним.

Навіть беручи до уваги той факт, що і деяким старослов'янським пам'яткам відомі випадки змішування префіксів **въ : у** [2] і що в південноруських пам'ятках певні приклади не є ізольовані, а повторюються в інших (як зазначив О. Колесса, «Arch. f. slav. Phil.», XVIII, стор. 499), *вгодьнии* — угодьнъ в «Житии Савы Освященного» XIII ст. має собі раніші відповідники в Святославових збірниках 1073 і 1076 рр., а *оупрашаше* відповідає єдиному такому прикладу в Галицькому євангелії 1144 р.; пор. і раніше зроблені подібні зауваження І. В. Ягича («Критические заметки по истории русского языка», 1889, стор. 83—84),— навряд чи можна впевнено відкинути підозріння, що в подібних випадках, принаймні в частині їх, виявилась, мабуть, насамперед південноруська стихія. Підставу гадати так дає, крім іншого, те, що в північних і середньоруських пам'ятках, за Соболевським («Лекции...», стор. 122), **в** замість **у** майже невідоме (всі винятки стосуються до слова *завтра* і споріднених з ним, де цей перехід відбувся в позиції за голосним). У двінських документах XV ст. заступлення звука **у** звуком **в** часте, але стосується міни самих прийменників **у : въ.**

[1] Докладно про це — А. А. Шахматов, Очерк древнейшего периода истории русского языка, 1915, § 372, 382.

[2] Пор., наприклад, A. Vaillant, Manuel du vieux slave, I, 1948, § 45.

Отже, навіть підходячи до справи з певною обережністю, слід з великою імовірністю врахувати зміну **у : в** і зворотну як одну з ознак виявлення в пам'ятках з XIII ст. південноруської фонетики [1].

8. Ствердіння **р**, характеристичне тепер для багатьох українських говірок і для білоруської мови взагалі, далеко не завжди може бути віднесене в староруських пам'ятках до власне діалектних рис, бо в даному відношенні ці пам'ятки, імовірно, лише копіюють свої південнослов'янські оригінали (пор. Шахматов, «Roczn. slaw.», II, 166) [2]. Але, разом із тим, на мою думку, Шахматов недооцінює значення вказаних А. Ю. Кримським форм у Святославових збірниках 1073 і 1076 рр., надто таких, як *твора, сътвороу, бороуться,* де заступлені носові голосні. Справедливо вказувалось і на такі поодинокі, але показові форми, як *приобращеть* (замість приобрѧштеть) в Архангельському євангелії (80-а) і *градуща* (замість грѧдѫшта) — у Виголексинському збірнику, в яких найімовірніше припустити прослідки саме південноруської фонетики. Пор. із цим знову-таки *сътвороу* (117 зв.), *оупокрыти* (75 зв.), *оубокрыти* (42), тобто передачу грецького hypokritēs, і кілька разів *рызы* з особливо характеристичним випадком (стор. 108) — виправленням **ы** на **и** — в Архангельському євангелії [3].

Вказівку саме на південноруську говірку із ствердінням **р** подає Христинопольський апостол другої половини XII ст. Як встановив Л. Л. Васильєв у статті «С каким звуком могла ассоциироваться буква неиотированный юс малый (ѧ) в сознании писцов некоторых древнейших русских памятников» («Русский филологический вестник», LXIX, стор. 181—206), у цій пам'ятці юс малий, імовірно, означав **ä**, яке не пом'якшувало попереднього **р**. На користь саме такого пояснення промовляють: 1) те, що після **л, н** (пом'якшуваних сонорних) пишеться **ꙗ**, не вживане тут після **р** (і **в**); 2) те, що після **р** пишеться тільки **ѧ**, яке, треба гадати, дорівнювало **ä**; 3) що в той час, як у цій пам'ятці пишеться **лѥ, нѥ**, маємо в ній тільки **рє**; 4) що саме **р** не має значка м'якості перед іншими палатальними голосними.

9. Треба відхилити спокусу вбачати в деяких староруських пам'ятках південного походження південноруську рису — у нерідкій відсутності в них написання **ь** після **л**. Такий нахил був, наприклад, у Житецького («Очерк звуковой истории малорусского наречия», К., 1876, стор. 237), який посилався на те, що в українській мові «...согласные **л** и **н** звучат иногда твердо в тех случаях, когда можно было бы, по этимологическим сооб-

---

[1] Щодо київських пам'яток окремі зауваження буде подано нижче.

[2] До стану цієї риси (ствердіння **р**) у старослов'янських пам'ятках (Супрасльському кодексі та Савиній книзі) див., наприклад, A. Vaillant, Manuel du vieux slave, 1948, § 36.

[3] Див. М. А. Соколова, К истории русского языка в XI веке, «Известия по русск. языку и словесности», III, 1930, стор. 117 і 121.

ражениям, ожидать мягкого произношения их... Колебания в звуке **л** заметны и в письменных памятниках, начиная с позднейших. Очень часто в летописях Густынской, Львовской и у Самовидца (XVII в.) встречаются формы: *полщи, тылко* и т. п.». Проте й Житецькому було відомо, що «в древнерусских памятниках XIV—XV в. есть также немало примеров отвердения звука **л**» (приклади він наводив з Іпатіївського та Лаврентіївського списків літопису). Хоча на ранню відсутність у пам'ятках **ь** в ролі знака пом'якшення попереднього **л** у науці нема цілком усталеного погляду, але, як би не пояснювати відсутність **ь** після **л** (як і після інших приголосних, здебільшого пізніше стверділих), вона не є характеристична для самих південноруських пам'яток. Щоправда, чи не перший приклад (свѣтилникъ) такої відсутності зазначено саме в південноруському Добриловому євангелії 1164 р., але це й натурально незалежно від долі пом'якшеного **л**, бо занепад зредукованих голосних на південноруському грунті становить взагалі рису, ранішу за північноруські пам'ятки приблизно на століття. З середини XIII ст. ми бачимо те саме і в рукописах північного походження (див., наприклад: *от лну* в новгородській грамоті 1265 р.).

10. Така типова фонетична риса української мови, як відсутність пом'якшення приголосних перед **е**, риса, що виразно відрізняє українську мову в цілому від найближче споріднених з нею — російської і білоруської та сусідньої польської, виникла, як є серйозні підстави гадати, вже в давнині, точну хронологію якої навряд чи можна напевно встановити. Про старовину цієї риси свідчить вже сама повнота охоплення нею всіх українських говірок. Щодо свідчень пам'яток, вони не припускають цілком безперечного пояснення, хоч і можуть певною мірою підказувати висновок про наявність цієї риси вже на початку південноруського письменства. Свідчення, про які йдеться в даному разі, такі. Так зване Архангельське євангеліє (близько 1092 р., списане із старослов'янського оригіналу, з південноруськими рисами в частині, писаній другим почерком) з великою послідовністю розрізняє старі (етимологічні) **ле, не** і **лє, нє** (лѥ, нѥ) з колишніх (етимологічних) *lj, *nj: *възлеже, съплетъше, имене, небо* тощо, але: глѥть, приѥмлѥть, възлюблѥныи, с нѥго, къ нѥмоу. Важко сказати напевно, чи це є тільки вірністю старослов'янському (староболгарському) оригіналові, або ж фактом, підтриманим живою вимовою. Звичайно, при останньому припущенні треба гадати, що сучасні нам українські форми, як-от *коле* (із *kolje), *поле* (із *polje), діал. *у него* тощо, відбивають пізніше ствердіння колишніх пом'якшених **л, н.**

М. М. Дурново («Очерк истории русского языка», М.—Л., 1924, стор. 147—150) звернув, серед іншого, увагу на те, що розрізнення звуків, про які йдеться, може бути властивістю саме південноруських пам'яток і тих, як Єфрем. кормча початку XII ст. або Типографський устав XI—XII ст., що становлять

списки з південноруських оригіналів. Але ця здогадка не базується на досить надійних підставах.

Факти, що стосуються Єфрем. кормчої і Типографського уставу, не дуже виразні, а головне — є серйозні дані в безперечно південноруських пам'ятках близького часу на користь того, що на південноруському ж грунті, принаймні діалектно, існувала вимова — з пом'якшенням всяких приголосних перед наступним етимологічним е: идѥ, кръвѥ в першому почерку Архангельського євангелія, будѥть в Галицькому євангелії 1144 р., възлѥже, знамѥніє в Добриловому євангелії 1164 р. тощо. Отже, при такому стані даних з пам'яток не дивує, що сам автор зазначеного припущення про належність власне південноруському грунту розрізнення вимови **ле, не** і **ле́, не́**, примушений разом із тим зважати й на іншу можливість. «Можно думать,— пише він (стор. 149—150),— что в части южнорусских говоров XI в. новое смягчение согласных перед **е** еще не было полным, а окончательное смягчение их в этом положении произошло несколько позже. Но более вероятно, что немягкое произношение **л, н** перед **е** в тех случаях, когда они соответствовали ст.-сл. немягким **л, н**, было только книжным или литературным и не совпадало с живым русским произношением».

Соболевський («Лекции по истории русского языка», 4 вид., стор. 39—40), наводячи приклади вживання в старіших пам'ятках однаково — північно- і південноруських ѥ за приголосними, висловлював думку, що «звук **е**, изображавшийся буквою **е** после согласных и ѥ после **j**, звучал приблизительно так, как он теперь звучит в великорусском наречии, смягчая предыдущий согласный». Проте відповідний матеріал навряд чи достатньою мірою дозволяє зробити такий висновок. Не мають доказової сили насамперед випадки із словом гнѥт-, бо вони, імовірно, відбивають спеціальну фонетичну умову — пом'якшення **н** після **г**, явище, відоме взагалі в східнослов'янському письменстві (пор. і сучасне укр. *гніт,* род. *гніту* замість «гнету»), широко представлене в сербській (гњечити, гњој, гњурац та ін.)[1]. А з Остромирового євангелія та із «13 слов Григорія Богослова» XI ст. тільки такі форми й наведені Соболевським. В інших пам'ятках (маємо на увазі насамперед південноруські) ѥ замість **е** зустрічаємо переважно після **л** і **н**, тобто після літер, які в старослов'янських пам'ятках могли вживатись як пом'якшені, відбиваючи колишню йотацію відповідних приголосних, і це дає серйозний привід для підозріння, що староруські писарі, надто — представники південноруської вимови без пом'якшення приголосних або з слабим пом'якшенням перед **е**, могли літеру ѥ

[1] Пор. Л. Л. Васильев, Об одном случае смягченного звука n в общеславянском языке, явившегося не посредством следующего за ним древнего j, «Русский филологический вестник», LXX, 1913, стор. 71—76. Пор. і Fr. Trávníček, Slovans. *gnelq* ‖ *gnetq* a pod., «Práce filol», 15, 2, 1931, («Roczn. slaw.», XI, 1933, стор. 60).

вживати гіперистично замість етимологічного **е**. Щодо «Тріоді Мойсея Киянина» XII—XIII ст., де, як зауважує Соболевський, **є** замість **е** після приголосних зустрічається дуже часто, справа й досі не розв'язана. Висловлено сумніви, чи це є справді київська пам'ятка (Кримський київський характер її мови категорично заперечує). Якби в результаті докладного аналізу з'ясувалось, що новгородські риси цієї пам'ятки, про які згадує Кримський (не наводячи їх), не підтверджуються і пам'ятка є, дійсно, київська, можна було б погодитись з думкою Соболевського і визнати, що пізніший стан, відбитий українською мовою (непом'якшення приголосних перед **е**), є наслідком їх ствердіння, паралельного тому, що історично відбулось з приголосними перед **і**.

Надійних даних на користь того, що першу з руських грамот, які дійшли до нас,— грамоту великого князя Мстислава Володимировича і його сина Всеволода (близько 1130 р.) писано саме в Києві і що писар великокнязівської канцелярії, який уклав її, був діалектно південнорусом, на мою думку, нема [1]. Ця грамота, дана новгородському Юр'єву монастирю, не має жодних специфічних південноруських ознак, отже, і важлива для нас її риса — непом'якшення приголосних перед звичайним **е**, при пом'якшенні перед **е** історично (з походження) йотованим (*се, землю, повелѣлъ, всеволодъ* тощо; *почьнеть,* але *донелѣ* [донєлѣ], *осеньнєє* [осеньнєє], *въ нє* [нє], може, як вже припускалось, бути не чим іншим, як ознакою літературної, болгаризованої (церковнослов'янизованої) вимови часу, яка цілком виразно і точно розрізняла, за свідченням староболгарських «паннонських» пам'яток, обидві рефлексації — **е** і **є**. До речі, Мстиславова грамота взагалі характерна своїм добрим правописом.

11. Разом із пам'ятками західноруського походження для південноруських, супроти північно- і середньоруських, характеристичною є окрема рефлексація найдавніших слов'янських груп *zdj, *zgj як, імовірно, звуків ždž, передаваних літерами **жч**. Так, наприклад, треба розуміти в Галицькому євангелії 1144 р. дъжчь (укр. *дощ,* рос. *дождь*), ижченутся (ст.-слов. ижденѫтъ сѧ, рос. архаїчне *изженутся*), въжчелѣшя (ст.-слов. въжделѣшѧ), рожчье (укр. диал.) *ріжджя* (ст.-слов. рождиє). До етимології відповідних слів пор.: *dus-djus [2], *iz-gen-, *vъz-gel- (пор. рос. *желать*); рос. *розга.* Щодо укр. *дощ,* род. *дощу* замість фонетичних форм *дождж, род. *дожджу, то вони, ма-

---

[1] Навпаки, можливо, що двічі вжитий ним в умовному значенні сполучник **даже** видає в ньому північноруса (новгородця).

[2] Склад слова, мабуть,— пейоративний префікс *dus- (duz-) — санскр. duš — грец. dys-, корінь — *dju-, нижчий ступінь до *djeu̯ (*dejewe) «день; світло; небо». Вихідне значення—«поганий день» (пор. староінд. паралель — durdivasah «поганий день, негода» («Zeitschr. f. slav. Phil.,» 1927, стор. 62—64). Інші етимології див. в «Этимол. словаре русского языка» Преображенського, I, 187—188 і в «Słowniku etym. język. pol.» Брюкнера, стор. 88.

буть, поширились не без впливу польських deszcz, род. deszczu і т. д., де в непрямих відмінках szcz — із називного однини (старопольське dżdża); пор. діалектне *дрощ* (наприклад, у Іс. Воробкевича, «Що людий єднає»), при діалектному-таки *дрождж* «дрож». Подібні наведеним із Галицького євангелія приклади — в Христинопольському апостолі XII ст.: дъжчь, рожчья, измъжчаниє (корінь — *mъzg-; пор. рос. — церк.-слов. *изможденный*: рос.-діал. *промзглый* «сирий; гнилий»), ражчизати (з *orzžig- < *orz-gig-)[1]; — в «Житии Савы Освященного» XIII ст.: дъжча, ижченоуть, ражчезъ сѧ «розпалившись»[2] та ін.

12. Бідно репрезентоване в пам'ятках явище, якому не схильний був надавати значення О. І. Соболевський («Очерки из истор. русск. яз.», I, 1884, стор. 107—108), випадіння (в окремих словах) **г** перед **н.** Але його оцінка цього явища, безперечно, невірна. Треба в даному разі погодитись з О. Колессою (згад. твір, стор. 223), який у ньому вбачає українську рису: він зазначає в «Житии Савы Освященного» факти, цілком паралельні тим, на які Соболевський натрапляв у «галицько-волинських», за його визначенням, пам'ятках: рознѣва сѧ (так і в Холмському євангелії XIV ст.), изна (Полікарпове євангеліє XIV ст.).

Даремно тільки Колесса розширював рамки цього вузького явища; гадаю, що йдеться тут про випадіння **г** саме перед **н**, і явище, отже, справді становить паралель до теперішнього *знущатися* із *згнущатися. За цими рідкими і ніби незначущими випадками втрати **г** можна з великою імовірністю запідозрювати звукове значення **г** як **h** для південноруського грунту вже, отже, принаймні для XIII ст.

Цілком натурально припустити, що староруські говірки — предки сучасних українських могли мати в своїй фонетиці не тільки риси, пронесені мовою через пізніші століття в тих або інших перетвореннях (рефлексах), а і такі, що певний час виявлялись з більшою або меншою силою, але потім загинули і що пам'ять про них залишилась тільки або в окремих фактах пам'яток, або ж у більш-менш ізольованих словах, які живуть ще і в наш час.

Два питання про ізольовані слова. Нема належної виразності, чи справді ми маємо залишки якогось старовинного південноруського фонетичного закону, що стосувався початкового ***sk** в позиції перед голосними переднього ряду, питання про який поставив М. М. Дурново в статті «Le traitement de ***sk** dans les langues slaves» («Revue des études slaves», VI, 1926, стор. 216—223). Як пробував він довести, найдавніше індоєвропейське початкове **sk** у позиції перед *oi на українському та білоруському мовному грунті має одмінну проти російської мови рефлексацію, а саме **sk**, а не **šč**, як у російській. Свою думку, проте, він примушений був базувати на досить

[1] Пор. А. И. Соболевский, Лекции..., 4 вид., стор. 37—38.
[2] A. Kolessa, «Arch. f. slav. Phil.», XVIII, 1896, стор. 223.

непевних фактах: *skoip- «колоти; розщеплювати»: рос. *щепать* «скіпати», *щепка* «тріска»: укр. *скіпати, скіпка,* скѣпание в Іпатіївському списку літопису, поскѣпани в «Слові о полку Ігоревім» і под.; словін. ošcep «спис», чес. oštěp — те саме, пол. oszczep і т. д.: укр. *оскіпище* (в словн. Грінченка — *оскипище*) «граблище», ст.-руське оскѣпъ, оскѣпище в Іпатіївському списку літопису (супроти *ощепище* в північних списках літопису); *skoir-: рос. *щерить* (зубы), *ощериваться:* укр. *шкірити* зуби, білор. *шкерыць* (шкеліць) і *шчерыць* зубы.

Мені здається такий закон малоімовірним вже хоча б тому, що дуже сумнівним є збереження в будь-якій мовній галузі слов'янства дуже давньої окремої рефлексації приголосних, бо останні дуже здавна підлягали, як про це свідчать всі інші слов'янські мови, при двох перших палаталізаціях велярних приголосних однаковій рефлексації. Щодо рефлексації кореня *skoir- привертає до себе увагу вже такий дисонуючий факт, як зазначені самим Дурново ст.-чеське і чесько-моравське škeřiti і так далі, рос. *скалить (зуби),* ст.-слов'янське склабитисѧ «посміхатися» і т. д.; а поза цим коренем — увесь тягар доказу падає власне на один тільки корінь *skoip-; цього ж, звичайно, мало, щоб бути певним, що йдеться справді про закон, а не що інше, надто — коли українське відгалуження цього ж кореня *прищепити* звучить із **щ**, а не з гіпотетичним (за «законом») **ск**. Скоріше, отже, відповідні слова відбивають ізольовані факти старих контамінацій, але, дійсно, характеристичних саме для давніх південноруських говірок. Не настоюючи на абсолютній вірності конкретних пояснень, як імовірне припущення можна прийняти, наприклад, що засвідчені південноруськими пам'ятками форми з початковим **ск**, предки сучасних українських *скіпати, прискіпатися* і под. завдячують своє **ск** впливу дієслівного кореня **скоп-** (пор. рос. *скопить, оскоплять* і под.), пізніше майже зовсім зниклого: зближення значень «рубити» і «різати» [1]. Проте, як би справа кінець кінцем не стояла з етимологічно-фонетичною стороною питання, відповідні слова із **ск** в їх зовнішньому обличчі — цінний матеріал для локалізації пам'яток і цінне ж свідчення зв'язку сучасної української мови з старовинними південноруськими пам'ятками.

Кілька зауважень в цьому ж аспекті треба зробити щодо староруської форми **скърбь** (і те ж **-ър-** у похідних словах). На неї вже давно звернув увагу Соболевський («Русский филологический вестник», 1884), і є вона, за всіма імовірностями, — особливістю саме південноруських пам'яток: Архангельського євангелія, Виголексинського збірника XII—XIII ст., «Архивской лествицы» XII—XIV ст. та ін. (пор. і з вокалізованим **ъ** > **е** — скербь і под. в Добриловому євангелії та ін.). Незалежно

[1] Так в основному розглядав ці факти вже Г. А. Ільїнський. («Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук», XXII, 1917, кн. I, стор. 16).

від вірності чи невірності пояснення цієї особливості Шахматовим («Очерк древнейш. периода истории русского языка», § 258, 314, 381), — він розуміє її як відбиття церковної вимови перенесених із староболгарських пам'яток написань скрьбь, скрьбѣти, — або Ільїнським — зближення вже в найдавніший час[1] коренів *skъrb : ščьrb, вона доводить існування в межах старослов'янського письменства старої Русі південноруського забарвлення. Більшою або меншою мірою слід саме при формі, про яку йдеться, врахувати можливість її з'явлення завдяки тому, що саме на південноруському грунті вона могла дістати підтримку щодо **ск** із пом'якшенням **к** від слів типу скѣп-.

Морфологічні риси

1. Іменникова відміна сучасної української мови ближча до староруської, ніж російська. Проте на вирішальні висновки цей факт не уповноважує: він промовляє не стільки про ближчий зв'язок українських говірок з відбитим у староруській мові, скільки про те, що сучасна нам українська іменникова відміна, сказати б, консервативніша за російську. Йдеться переважно про риси збереження в українській мові (іноді в її наріччях) старовини, раніше належної також мові — предку сучасної російської, але зниклої в процесі історичного життя великоруських говірок. Лише певною мірою, отже, можна надавати значення в питанні, що нас цікавить, українському закінченню давального відмінка однини **-ови (-еви, -єви)** як відповідникові староруського **-ови (-єви)**, аналогійно поширеного із свого вихідного пункту — ъ- (u-) -основ і, може, як думав А. Мейє (це річ тільки гіпотетична), з *jъ- (ju-)-основ (*možjъ).

Проте не позбавлена інтересу констатація Соболевського в його «Лекциях по истории русского языка» (4 вид., стор. 171), що «формы дат. на *-ови* встречаются также в грамотах галицких, но особенно часто в Волынской летописи, сохранившейся в Ипатском списке...», тобто в пам'ятці, з походження найбільш виразно південноруській. Пор. також **-ови, -еви,** але тільки, крім «по Дунаеви», в імен осіб (майже виключно власних) у «Слові о полку Ігоревім» (поряд із рідшими **-у, -ю**).

Мало значить, мабуть суто зовнішній, збіг українського південно-східного новотвору **-ові, -еві (-єві)**, що примушує гадати про попереднє **-овѣ, -евѣ (-євѣ)**, — із староруськими іноді засвідченими в пам'ятках написаннями з «ятем»-таки: останні становлять, імовірно, графічне заступлення кінцевого **і**, що пом'якшувало в говірках — предках російських попередній приголосний **в.**

2. Певною мірою характеристичні кличні форми чоло-

[1] Останнє малоімовірно, бо *скьрбь* відоме майже виключно південноруським пам'яткам. — З різних відхилень згадаю переклад Еюпетъ — «скербь» у «Новгородском словаре XIII века» за списком «Московской Синодальной Кормчей 1282 году». Наводжу за «Сказаниями русского народа, собран. И. Сахаровым, том второй», СПб., 1849, стор. 120.

вічої відміни. Напрям їх розвитку зближує між собою факти української сучасності і те, що відбито в цьому відношенні староруськими пам'ятками. Варт порівняти щодо цього хоча б теперішній літературний ужиток і близькі до нього форми, поширені в говірках, з формами, засвідченими «Словом о полку Ігоревім». Ми маємо в цій пам'ятці, імовірно з походження останньої чверті XII ст., в «м'якій» відміні: *Игорю* (чотири випадки), *Словутицю* (тобто *Словутичю*), *соловию — славию,* але *Донче,* тобто не позбавлений до деякої міри значення паралелізм до того, що живе в українській мові й тепер.

3. Не уповноважує на будь-які висновки, крім подібних до тих, як згадане закінчення давального однини **-ови**, те, що саме українська, а не російська мова зберігає у нащадків колишніх ja-основ у родовому відмінку однини рефлекс колишнього ѣ («ятя»): *землі, душі* і под. із землѣ, душѣ і под.

4. Висловлювалось припущення (О. Колесса, «Archiv für slav. Phil.», XVIII, 1896, стор. 227), що за південноруську морфологічну ознаку «Жития Савы Освященного» (XIII ст.) слід прийняти наявність у цій пам'ятці форм давального—місцевого відмінків одн. тобѣ, собѣ замість старослов'янських тебѣ, себѣ. Є усі підстави гадати, що тобѣ, собѣ є справді, супроти старослов'янської мови, особливість руська, але питання про її діалектний характер не можна вважати розв'язаним цілком певно. Українська і білоруська мови, як і деякі інші слов'янські (чеська і польська), відбили у відповідних займенниках вплив форм орудного відмінка (пор. ст.-слов. тобоѭ, собоѭ); укр. *тобі, собі,* білор. *табе, сабе,* але такий напрям граматичної індукції, за свідченням деяких пам'яток здійснений на руському грунті вже в XI ст., не є характеристичним для самих говірок — предків теперішніх українських і білоруських, бо форми, що сходять на колишні тобѣ, собѣ, відомі у наш час також багатьом великоруським говіркам.

Щодо староруських пам'яток, то, як показує матеріал, недавно переглянений М. А. Гадоліною («Труды Института языкознания Академии наук СССР», V, 1954, стор. 61—70), залишається серйозна імовірність, що форми тобѣ, собѣ, як дивились на них уже акад. Б. М. Ляпунов і С. П. Обнорський, є спільноруськими взагалі, а тебѣ, себѣ становлять книжні, занесені із старослов'янської. На користь такого розуміння фактів промовляє старовинний ужиток — розподіл у відносно багатьох пам'ятках перших форм у текстах побутового або близького до побутового змісту, других — у забарвлених більш-менш відбірно — урочисто та ін. Разом із тим серйозними залишаються сумніви, якою мірою для таких широковживаних форм, як тебѣ, себѣ можна припустити теперішній великий діалектний ареал і усталення їх у літературній російській мові без попередніх передумов (попереднього існування) принаймні в деяких старовинних великоросійських говірках. Зважати, отже, треба на зазначену

Б. М. Ляпуновим («Изв. Отд. русского языка и словесности АН», XXIX, 1924, стор. 72) можливість, що зміна тобѣ, собѣ на тебѣ, себѣ є явищем аналогійного порядку на російському грунті (вплив родового — *тебе, себе;* Ляпунов враховує при цьому також можливість асиміляційної тенденції).

Зупиняє, звичайно, на собі увагу факт, що найстаріші руські приклади форм тобѣ, собѣ, і притому якраз не поодинокі, припадають на пам'ятки з іншими ознаками південноруського походження — Святославів збірник 1073 р. і Архангельське євангеліє 1092 г. Але по одному випадку вони зазначені Соболевським і в новгородських Мінеях 1095 і 1097 рр.[1] Характеристична їх наявність (кілька випадків), зокрема, в імовірно південноруському «Житии Савы Освященного», причому в супроводі специфічної особливості: коли, крім одного випадку, писар вживає відповідні старослов'янські форми, закінчення ѣ він заступає літерою **е**, ототожнюючи, мабуть, форму давального — місцевого з формою родового — знахідного[2]. З цією самою особливістю, проте, ми зустрічаємось, наприклад, і в Мінеї 1097 р., хоч проти «Жития Савы Освященного» є поряд у ній чимало правильних (старослов'янських) написань. Ягич указав на цю ж особливість ще і в «Слове св. Ипполита об антихристе», пам'ятці з послідовним розрізненням ѣ і **е**. Здається, що й тепер в аспекті, який нас спеціально цікавить, з приводу зазначених фактів можна пристати на припущення, висловлене Ягичем же (стор. 92), а саме, що форми тобѣ, собѣ в старіших пам'ятках — «преимущественно южнорусские». Відносно його твердження, що вони поширились «на север более путем литературного влияния, чем народной среды», то це інше питання. Великих імовірностей за себе остання здогадка, на мою думку, не має.

5. За рису діалектного — південноруського характеру можна із значною імовірністю визнати напрям аналогії в ф о р м а х д в о ї н и і м н о ж и н и н а к а з о в о г о с п о с о б у. Саме українська і білоруська мови, одмінно від російської, відбивають у цих формах дієслів класів **-є-** та **-и-** вплив відношень, типових для класів **-е-**, **-не-**: ст.-слов. несѣмъ, несѣте, двигнѣмъ, двигнѣте тощо; пор. укр. *ходім (ходімо), ходіть* (ст.-слов. ходите), *просім (просімо), просіть* (ст. слов. просите), білор. *хадзем, хадзеце* — із старіших ходѣмъ, ходѣте, просѣмъ, просѣте. Форми останнього типу добре засвідчені саме в південноруських пам'ятках (за Соболевським, в «галицько-волинських»)

---

[1] За С. П. Обнорським («Изв. Отд. русского языка и словесности Академии наук», XXIX, 1924, стор. 212), Мінеї 1097 р. їх два.

[2] Таке пояснення цьому факту дано вже в «Критических заметках по истории русского языка» акад. И. В. Ягича («Сборн. Отд. русского языка и словесности Академии наук», XLVI, № 4, 1889, стор. 91). Здогадка Соболевського («Лекции...», стор. 158), ніби *тебе, себе,* — може, первісно форми місцевого відмінка, паралельні *небесе* та ін., що набули після значення також давального, не переконує.

з XII ст. і значно пізніше — з другої половини XV ст. — в західноруських. Приклади з південноруських: ропъщѣте, свяжѣте (Добрилове євангеліє 1164 р.); не хвалѣтеся (Христинопольський апостол, XII—XIII ст.); простѣте (в запису Галицького євангелія 1283 р.); отвалѣте (Полікарпове євангеліє 1307 р.) і т. ін.[1] Факти досить виразні, і Соболевський, либонь, слушно не надає в даному разі значення тому, що всі вони стосуються списків з церковнослов'янських оригіналів. Хоч і в болгарській мові взяв гору у формах наказового способу такий самий напрям аналогії, як і в українській та білоруській, і окремі випадки його вже констатуються навіть у деяких «паннонських» пам'ятках староболгарської (старослов'янської) мови (Зографське євангеліє, Савина книга), пізніше — в Троянській притчі (середина XIV ст.) і у влахо-болгарських грамотах XIV—XV ст., малоімовірно, щоб кодекси, з яких списувано в древній Русі відповідні тексти, щодо цієї ознаки розподілилися випадково, а не у відповідності з живою мовою територій, де вони переписувались.

Щодо доказовості фактів, наведених Соболевським із «галицько-волинських» пам'яток, може виникнути сумнів і з іншого боку — чи не є відповідні приклади випадками гіперизмів у писарів, які вимовляли ѣ як і? Зовсім усунути таке підозріння навряд чи можна, але не на користь його промовляє те, що в інших категоріях для цих пам'яток такого роду гіперизми не характерні.

6. До останнього часу панувала думка, ніби форми і м п е р ф е к т а в староруському письменстві є суто книжні, церковнослов'янські. За вирішальний аргумент при цьому правив факт повної відсутності їх, при наявності досить численних аористів, у письменстві діловому — в найстаріших грамотах і договорах[2]. Факт цей, справді, зупиняє на собі увагу, але, як би його не пояснювати, йому треба протиставити той, що схиляє нас заперечувати повну штучність вживання імперфектів на староруському ґрунті, а саме — послідовно проведений у тих пам'ятках, де він густо представлений, морфологічно с в о є р і д н и й тип цих творень.

Найдавніші пам'ятки старослов'янської мови, крім Савиної книги, мають імперфекти у вигляді **-ѣахъ, -яахъ, -аахъ, -ѣаше** і т. д. Поряд відомі їм також стягнені форми на **-ѣ-** з **-ѣа-** і на

[1] А. И. Соболевский, Очерки, стор. 7; Лекции..., стор. 252.

[2] Цитую висловлення з цього приводу акад. О. І. Соболевського («Лекции по истории русского языка», 4 вид., М., 1907, стор. 234): «Нередкие в списках с церковнославянских оригиналов, в русских житиях, летописях и т. п., они вовсе не встречаются ни в грамотах, ни в «Русской правде». Вследствие этого мы лишены возможности определить сколько-нибудь точно время исчезновения русского имперфекта и должны ограничиться предположением, что в XIII—XIV вв., в тех веках, к которым относится большая часть наших древнейших грамот, он или уже совсем не существовал в живой речи, или употреблялся очень редко».

-а- з **-аа-**, на **-ѣа-** з **-ѣаа-**. Останні форми виразно переважають у архаїчніших Зографському і Маріїнському кодексах. Але руські пам'ятки знають, як витримане правило, саме стягнені форми імперфектів, і це схиляє до припущення [1], що, незалежно від того, коли форми імперфекта зникли як живі на староруському грунті, саме такі форми на останньому підтримав мовний ужиток попереднього часу. Здогадка про діалектну специфіку староболгарського книжного впливу, тобто про те, що на Русь, може, потрапляли болгарські тексти тільки з певних областей із властивими їм особливостями творення імперфектів (із стягненням), була б малоімовірна і навряд чи її слід підтримувати.

Але — що особливо важить для розглядуваного нами питання — форми імперфекта в третій особі однини і множини, відомі в староруській мові, і притому широко відомі, також із спеціальною одміною, за всіма імовірностями, діалектного характеру.

Далеко більше значення, ніж згадані морфологічні факти, що продовжують спільноруську старовину, має це староруське явище, за всіма ознаками — діалектного поширення, **-ть** як додатковий флективний елемент у формах третьої особи імперфектів.

При цьому не виключена можливість, що діалектно ж це явище могло набувати вужчого обсягу: **-ть** у певних говірках, судячи хоч би по Галицькому Євсевійовому євангелії 1283 р. (42 стор. видання 1914 р.) [2], додавалось лише до форми третьої особи множини: *нарицахоуть, прѣщахоуть* та ін. Можливість, що свідчення такого роду в пам'ятках не випадкові, підтримується тим міркуванням, що ця діалектна риса могла виникнути і підтримуватись аналогією закінчень теперішнього часу дійсного способу: *несе, веде: несуть, ведуть.* Щоправда саме в Євсевійовому євангелії відсутні форми третьої особи однини дійсного способу без **-ть**, але це могло залежати від властивостей оригіналу, з якого списував Євсевій, і взагалі від випадковості відбиття в пам'ятці з церковнослов'янською основою рис говірки списувачів.

У багатьох староруських пам'ятках, отже, хоч, здається, в жодному не послідовно, не суспіль, імперфекти в третій особі однини і множини виступають з додатковою морфологічною ознакою — із закінченням **-ть**, що, найскоріше, як тільки що сказано, сходить на вплив відповідних закінчень теперішнього часу: чтяшеть ю акы матерь (Лаврентіївський список літопису від 6605 р.) «шанував її як матір»; опаки руцѣ съвязывахуть (там же, під 6449 р.) — «зв'язували руки ззаду».

На жаль, досі нема грунтовного обслідування питання про ареал цієї риси, важливої для питання про колишнє діалектне

---

[1] Н. Дурново, Очерки истории русского языка, 1924, § 496.
[2] Написаному, мабуть, у Перемишлі або в Холмі.

розширування староруської (східнослов'янської) мови, і, говорячи про неї, доводиться спиратися лише на певною мірою побіжне враження від свідчень пам'яток. Проте це враження навряд чи в цілому помилкове, і навряд чи врахування фактів в їх можливій повноті внесе до нього дуже істотні корективи. Вже П. А. Лавровський («О языке северных русских летописей», СПб., 1852, стор. 89) помітив, що ця риса в основному південна: «...приставку[1] **-ть** видим мы,— пише він,— в преходящем времени обоих чисел. При этом должно заметить, что в памятниках севера она менее была обычна, чем на юге. В летописи Ипатьевской, в самом Слове о полку Игоревом[2], несмотря на большое сохранение в нем черт языка народного, окончания **шеть** и **хуть** господствуют почти всюду, тогда как в летописях новгородских и псковских они весьма редки, а в грамотах и договорах северных областей Руси их вовсе не видно».

Щодо фактичного стану речей слід внести в твердження П. Лавровського деякі корективи і доповнення, що, проте, не касують справедливості його основного твердження — про д і а л е к т н и й характер цієї риси. Не може бути «видно» цієї одміни імперфекта у грамотах і договорах, бо там їх взагалі не вживається. Треба порушити питання, що його Лавровський не ставить, чи є ця діалектна риса староруського літературного вжитку зовнішня, занесена (див. нижче), або ж вона, наприклад у «Слові о полку Ігоревім», тому так широко виявлена, що мала свої корені в колишньому народному вжитку (отже, мабуть, не «несмотря на большое сохранение в нем черт языка народного», а саме завдяки йому)[3].

Моє враження від читаних пам'яток таке, що додаток **-ть** у третій особі обох чисел виявляється послідовніше в формах станів на **-ся**, хоча він нерідкий і в формах дійсного стану.

Те, що ми звемо пам'ятками староруської мови, в переважній своїй більшості становить, як зазначено, списки і, ще частіше,— списки із списків. Отже, в переважній-таки більшості випадків не легко встановити, якою мірою давня діалектна риса — додаткове **-ть** у формах третьої особи імперфектів — належить авторові колишнього оригіналу або ж одному з переписувачів. Тому нас не здивує, що цю діалектну рису ми, при уважнішому обслідуванні фактів, іноді зустрінемо і поза межа-

[1] За старою термінологією. Йдеться про додаткову флексійну ознаку.

[2] Надруковано: «в самом слове о Полку Игоревом».

[3] Близьким до розуміння закінчення **-ть** у формах імперфекта як діалектного — південноруського був уже М. О. Максимович («Собрание сочинений», III, К., 1880, стор. 348, «Филологические письма к М. П. Погодину» 1856 р., лист 8); ще раніше, як зазначив він сам (в «Истории древней русской словесности», гл. VIII), хоч його зауваження «...а в XII-м веке эта форма была в ходу и у Северной Руси (с тою разницею, что там писали и ть и тъ)» послаблювало силу цього вірного його спостереження.

ми звичайного її поширення. Як приклад цього, вкажемо хоча б на пам'ятку, що становить список самого початку XV ст. (1406 р.) — «Палею толковую». Пам'ятка списана в Коломні, південно-східнослов'янських рис у ній ніби нема, але форми імперфекта з додатковим **-ть** у ній не рідкі. І проте не слід у цьому факті вбачати заперечення положення про саме південноруський характер цієї риси. Списувач пам'ятки — росіянин, який в усьому істотному відбиває великоруський ізвод церковнослов'янської мови, але раз-два в нього можна помітити, мабуть суто механічне, збереження фонетики свого південноруського оригіналу прямого або віддаленого. Найцікавіший, мабуть, випадок — «и веселить бъ о єдинооумь и братьи» (стор. видання 195—196) [1], — з -«ооу», тобто **оу**, мабуть, як південноруським рефлексом голосного **о** в закритому складі. Дослідники «Палеї толкової», відносячи її виникнення на руському грунті до XIII ст., не пов'язують її походження з півднем, хоч і не локалізують цього походження звичайно взагалі («Хронографическую толковую палею», відому в списках XV ст., відносять до Псковської області (про існуючі питання щодо її стосунку до типу Коломенської див., наприклад, у книзі акад. В. М. Істріна «Очерк истории древнерусской литературы», Пгрд., 1922, стор. 322—324). Отже, можливість, що **-ть** у відповідних випадках, які спостерігаються в Коломенському списку, походить з якогось південноруського списка, ні в якому разі не є виключеною. Mutatis mutandis так доводиться гадати і в інших подібних випадках. Так само, коли в Московському літописному ізводі XV ст. ми, наприклад, під 6637 р. читаємо *зовяшеть*, *стояшеть*, то такі форми є не що інше, як перенесені з південноруського оригіналу, що ним користувався московський упорядник-переписувач [2].

Зазначене, гадаємо, дає право приписувати цій рисі давнього діалектного подрібнення більше значення, ніж це робилось досі. З повною виразністю за себе промовляє факт, що ця

---

[1] Палея толковая по списку, сделанному в Коломне в 1406 г. — Труд учеников Н. С. Тихонравова, І, М., 1892.

[2] Найбільші труднощі становить те, що ми маємо в «Новгородской первой летописи» (див. найновіше її видання Інституту історії Академії наук СРСР, М.—Л., 1950). Так, у молодшому її ізводі читаємо, наприклад, під 6701 і 6702 рр.: «...и печаловахутся [в інших списках — печаловахуся, печаловахусь] в Новѣгородѣ князь и владыка и всь Новъгородъ»; «...по вся дни загорашеться невидимо по мѣстомь»; «...творяхут [в інших списках — творяхуть] бо я съвът державъше съ Югрою на свою братью...», або під 6706 р.: «И веселяшеться [в інших списках — веселяшеся] блаженый сердцемъ и душею...». Відповідні місця, безперечно, за змістом новгородські і не становлять списків з того, що могло би первісно належати київським авторам. Найбільш імовірною з приводу цих форм імперфекта на **-ть** видається здогадка, що такі форми потрапили сюди, сказати б, не органічно, а лише як продукт загального словесного впливу — як часткове наслідування словесної манери південних літописів.

риса зовсім чужа всім іншим слов'янським мовам[1] і становить, отже, справжню властивість староруської мови. Ще більше важить у питанні, яке зараз нас цікавить, що вона, за всіма імовірностями, була на час свого існування діалектною і свідчить, таким чином, про те, що південні староруські говірки певною мірою відрізнялись від інших староруських не тільки лексично і фонетично, але й морфологічно[2].

7. Говорячи про зв'язок сучасної української флексії із староруською, слід зупинитись також на питанні про деякі випадки, що не виявляють такого зв'язку або виявляють його слабо. Це, власне, з того, чому можна надати деякого значення, — закінчення третьої особи однини і першої особи множини дієслів теперішнього часу.

Переважна більшість сучасних українських говірок у третій особі однини теперішнього часу та в цій же формі майбутнього часу доконаного виду має у дієслів класів **-е-**, **-не-**, **-є-** чисту основу (без закінчення **-ть**). Староруська писемна мова, навпаки, характеризувалася дуже виразною перевагою, якщо не повним пануванням, закінчення **-ть** і в цих класах дієслів[3]. Важить, проте, що і в староруському письменстві форми без **-ть** засвідчені, хоча і порівняно рідко, і на них, отже, можна дивитись як на такі, що іноді пробивались через звичну писемну кору старослов'янщини як відбиття морфологічної риси, властивої вже південноруським говіркам. Слід, при цьому, не спускати з ока, що розглядувана риса (відсутність закінчення) відома і старослов'янським пам'яткам, і церковним староруським, причому на підставі даних із них її не можна упевнено визнати властивістю саме класів **-е-**, **-не-** і **-є-**. Отже, оскільки йдеться про староруський час, справедливим було б сказати, що засвідчені в пам'ятках форми із **-ть** у класах **-е-**, **-не-**, **-є-** можуть бути в своїй переважній більшості відбиттям традиційного книжного вжитку[4], хоч не виключена також і можливість, що це, принаймні частково, аналогійні форми, виникли під впливом **-ть** класів **-и-** та атематичного, форми, колись, мабуть, поширені і в певних південноруських говірках. Що важливіше, — є підстави вбачати у випадках форм третьої особи однини без **-ть**, хоч і нечисленних, діалектну рису і саме південну озна-

---

[1] Один подібний випадок на все старослов'янське письменство «паннонського» типу (можаашеть,— Матф. XXII, 46 у Зографському кодексі), звичайно, аж ніяк не здатний применшити значення цього факту.

[2] Серед іншого заслуговує на увагу, що **-шеть** не відбиває в пам'ятках «нового ятя», тобто, імовірно, що це явище на час відпадіння **ь** і на південноруському грунті вже живим не було. Не виключена, звичайно, при цьому і можливість міцного діяння паралельних форм на **-ше**.

[3] Щодо стосунку **-ть** до **-тъ**, — типової ознаки старослов'янських пам'яток, та **-ть** як передачі стверділого $t' > t$ на українському грунті, то ці питання нас у даному разі не обходять.

[4] Повчальна в цьому відношенні аналогія з XVII ст.: Ант. Радивиловський, у друкованих творах якого форми без **т** зовсім рідкі, часто вживає їх у своїх рукописах.

ку староруської мови. Знаменний в усякому разі факт, відмічений Соболевським («Лекции...», стор. 249): «В более поздних севернорусских памятниках подобные формы [без **-ть**] встречаются, но сравнительно редко... в галицко-волынских памятниках они более часты (особенно 3 **л.** ед. ч.)» [1].

Зауважу принагідно, що серед таких форм навряд чи є серйозна рація надавати значення як діалектній рисі формі третьої особи однини **є**, що в такому вигляді добре відома вже старослов'янським пам'яткам і, мабуть, з давніх-давен становила в усіх слов'янських мовах варіант до **єсть.**

8. Закінчення першої особи множини **-мо** із східнослов'янських мов тепер становить виразну ознаку української (в першій особі множини наказового способу переважає **-м:** *ходім* та ін.). Староруські пам'ятки не знають цього закінчення зовсім; у письменстві вже з виразними іншими ознаками українського ґрунту воно з'являється близько середини XIV ст. (пор. присяжну грамоту сіверського князя Димитрія Корибута королю Ягайлові 1388 р.; київську грамоту княг. Анастасії та її синів 1459 р.: *єсмо;* Пропов. Єфр. Сирина 1492 р.: *поразумбимо, работаимо* і т. ін.). З приводу відсутності закінчення **-мо** в пам'ятках до середини XIV ст. [2] можливі два імовірних припущення: перше — що теперішня ширина охоплення цим закінченням наріч української мови — явище пізніше [3] і що старе письменство відбило говірки, в яких споконвічним закінченням було саме **-мъ;** друге — що традиційне для мови письменства **-мъ,** яке, мабуть, як варіант відповідного закінчення існувало і в південноруських говірках, дуже довго сприймалось за ознаку літературності проти просторічно-розмовного **-мо** і через це не піддавалось заступленню цим останнім.

9. Спеціального обслідування вимагає питання про повні форми жіночого роду однини присвійних прикметників типу Володимеряя (Лаврентіївський список літопису під 6615—1107 рр.), Романовая (Іпатіївський список літопису під 6711 р.) і под.

---

[1] Звичайно, і зазначений факт не треба приймати без потрібних обмежень, оскільки також сучасна білоруська мова щодо розподілу закінчень у третій особі однини теперішнього часу в усьому істотному збігається з українською і те, отже, що стосується діалектних ознак у пам'ятках, з певним правом можна віднести й до предків білоруських говірок. (Про деякі питання щодо стосунку форм із чистою основою і закінченнями **-ть, -тъ** див. у «Курсе русского литературного языка», том II, 1953, стор. 195—197).

[2] Випадки з **-мо,** наприклад, в Євсевійовому євангелії 1283 р., не мають певної доказовості через правопис відповідних пам'яток, де **о** може дорівнювати літері **ъ,** хоча важать, гадаю, більше (див. нижче), ніж про це можна міркувати на підставі самого цього факту. Оскільки закінчення **-мо** в атематичному класі дієслів властиве і сучасній білоруській мові, саме по собі (не в супроводі інших рис) воно не є, звичайно, вирішальним аргументом при локалізації пам'яток, коли може виникнути питання про відрізнення південних («українських») від західних («білоруських»).

[3] Підстави для його поширення були в атематичному класі, де неприйнятним міг відчуватися після відпадіння **ь** і **ъ** збіг першої особи однини та множини: **дамь : дамъ.**

(див. і А. И. Соболевский, Материалы и исследования, 1910, стор. 256). Якщо це давні гіперизми (замість «Володимеря», «Романова»), що виникли на ґрунті говірок із стягненням яя > я і под., певне значення може мати факт, що такі форми найдовше зберігаються саме на українському ґрунті; див., наприклад, «...мы кнгины олексадовая настая києская...» (грамота княгині Анастасії, дружини київського князя Олександра Володимировича та її синів, 1459 р.).

Хоча не всі риси, зазначені як південноруські, виявляються в усіх пам'ятках, що їх є ті або інші підстави зараховувати до пам'яток цього типу, але, надто в XIII ст., південноруський тип списаної з південнослов'янського оригіналу пам'ятки звичайно становить вже щось цілком певне. Для прикладу можна взяти хоча б таку пам'ятку, для мовознавця цінну зокрема тим, що вона є особливо неохайно або безпорадно зроблений список і за самим, отже, характером роботи списувача такий, який відкривав порівняно широкі можливості для виявлення рис його власної мовної стихії,— Євсевійове євангеліє, 1283 р.

У цій пам'ятці[1] цілком виразно виступають такі особливості південноруського типу: новий ѣ; зміна ѣ : и: никии («нѣкии»), пинязь («пѣнязь») тощо, і відповідно зворотна зміна (гіперистична): исконѣ («искони»), оучьницѣ («оучьници» — наз. відм. мн.) та ін.; перехід кінцевого ъ в ы перед займенником и: приведохы и («приведохъ и»), прияты и («приятъ и») і відповідно ь в и: прославити и («прославить и»), дасти и («дасть и») і под.; зміна оу : въ: оу капернаоумъ («въ...»), оупрашахоуть («въпрашахоуть»); змішування прийменників (префіксів) съ і изъ: дроугъ бо къ дроугоу истязашася (грец. dielechthesan) на поути; азъ бо чюхъ силоу ишедьшю з мене; випадки закінчення першої особи множини дієслів теперішнього і майбутнього часу на -мо: нѣсмо, вѣмо, имамо, дамо та ін. (всі приклади, крім *створимо,* — з атематичного класу); третя особа однини і множини тепер. і майбут. часу без -ть: и на соудъ не приде но приде о смерти въ животъ; себе не може спти; вся оубо аща [аще] рекоу [книжници и фарисѣи] вамъ блюсти... і под.; зрідка також (єдиний випадок) у дієслів на -и (ть): тъ вы наоучи; третя особа множини імперфекта на -хоу-ть: нарицахуть та ін.; випадки проходження (аналогійного) ѣ замість и у відповідні класи дієслів у множині імперативів: покажѣть, ядѣть тощо. Усі ці факти тим характеристичніші, що виступають вони в супроводі абсолютно недвозначних ознак саме руського походження пам'ятки: заступлення носових голосних відповідно літерами у (ю) і ꙗ (я); -ян- замість старослов'янського -ѣн- у суфіксах: прикметниковому з матеріальним значенням (*камянъ* і под.) та іменниковому — -ян(-ин) (*назарянинъ);* у замість ю на почат-

[1] Див. «Исследования по русскому языку. Отд. русского языка и словесности Академии наук», том III, вип. 2, 1914, де вона докладно описана.

ку слова (*оуноша* і под.); повноголосся; ѣ замість старослов'янського ѧ у родовому одн. та називному—знахідному множини в іменників жіночої відміни на *-ja і багатьох інших.

Не можна пройти також повз дрібні ознаки південноруської мовної стихії Євсевійового євангелія, що в сукупності не залишають місця сумнівам про грунт, де воно виникло, як-от: пропуск початкового **и** в дієслові *имати* (имѣти): мьзды не мате, вѣроу мѣте мнѣ та ін.; приставка **и** перед групою **л** і приголосний: праведнаго Илва (пор. в українських грамотах XIV ст. і пізніше: при воеводѣ Илвовьскомъ (грамота 1371 р.), воевода Илвовськыи (грамота 1400 р.) і т. ін.); **нь** замість **ль** у слові *земля*: яко на нбси тако на земня (sic!); на земни (пор. діал. закарп. *земня*); розка, розъка і т. д. під впливом іменників на **-ка** замість староруського *розга,* старослов. *разга* (пор. сучасне укр. *різка*), — форма, зазначена і в іншій південноруській пам'ятці — Луцькому євангелії XIV ст., та ін.

Як інший приклад південноруської пам'ятки із сукупністю досить виразних рис грунту, на якому вона виникла, можна згадати ще «Житие Савы Освященного» XIII ст. За його південноруське походження промовляють: 1) «новий ять»; 2) tlъt > tlyt: яблыко; 3) можливо **жо, чо, шо, що;** 4) написання типу скърбь; 5) **жч** як написання замість **ждж** (із *zdj, *zgj) відповідно до **жд** не південноруських і не західноруських пам'яток; 6) випадки **гн** > **н;** 7) аналогійні форми наказового способу на **-ѣмъ, -ѣте** замість **-имъ, -ите;** 8) третя особа одн. і множ. імперфектів із додатковим **-ть**[1].

Дуже варте уваги в цьому відношенні також так зване Бучацьке, або за новішою назвою, Городиське євангеліє, описане О. Колессою. Для цієї пам'ятки, серед іншого, крім виразних руських взагалі (випадків повноголосся, ѣ в родовому відмінку одн. м'якої основи жіночої відміни та ін.), характеристичними рисами є: поява **и** та **ы** замість **ь** та **ъ** в закінченнях дієслівних форм перед займенником **и:** прѣдасти и «прѣдасть и», видяхоути и «видяхоуть и»; видєвы и «видѣвъ и»; досить широке вживання «нового ятя»: матѣрь, пѣщь, шѣсть, зѣлья, о сѣмь, о нѣй; обитѣль, оучитѣль тощо; поодинокі випадки **оу** замість **в** та **в** замість **оу:** оупрашаше (пор. ст.-слов. въпрашати); вьгодьє (ст.-слов. оугодиє); випадки **о** замість старослов'янського **е** після шиплячих: вечоръ; положонъ, о(т)вержонъ, прошонъ; отрочищомъ і под. (хоч так і після **ц** у давальному множини: старцомъ, коупцомъ та ін.); часті випадки вживання форм тобѣ,

---

[1] У найновішій статті «Мова пам'яток письменства XIII віку із різних говіркових територій Русі», «Вопросы славянского языкознания», книга третья, Львов—Харьков, 1953, проф. І. С. Свєнціцький, як і раніше А. Ю. Кримський, цю пам'ятку зараховує (без спеціальної аргументації) до західноруських (стор. 210). Не поділяю цієї думки, хоча, звичайно, зазначені риси 2, 5 та 7 могли б бути також ознаками західноруських говірок.

собі; форми наказового способу на **-ѣмъ, -ѣте;** форми імперфекта на **-шеть, -хоуть.**

Сукупність зазначених рис (серед них, можливо, ті або інші характеризують дрібніші діалектні одмінності в межах самого староруського південного наріччя) дозволяє з упевненістю виділяти південноруський тип пам'яток з навичками не тільки правописного типу, що їх можна було б віднести на кошт певних південнослов'янських шкіл письма, популярніших за інші на руському Півдні, але й, без сумніву, діалектних особливостей саме мовних, причому частково таких, що збереглись до нашого часу саме в українській мові в цілому або в її діалектах [1].

Кілька зауважень про **синтаксис** староруських пам'яток в його стосунку до української мови.

«Констатація» Соболевського: «читающий Начальную и Киевскую летописи поражается близостью их синтаксиса и словаря к великорусскому материалу» [2] — справляє враження в тому, що стосується до синтаксису, поверхової і мало вартої для суті питання. Кримський [3] великою мірою мав рацію, коли саме про цю частину твердження Соболевського написав: «...зная очень твердо как современный, так и старый малорусский язык, а в частности речь моей родной Киевщины, я решительно заявляю г. Соболевскому в этом органе Академии наук..., что г. Соболевский не в состоянии будет указать во всей Начальной и Киевской летописи ни одного синтаксического оборота, который был бы специально великорусским и отсутствовал бы или в современной или в старинной малорусской речи».

Нема сумніву, що ті порівняно невеликі одмінності в синтаксисі, які відрізняють тепер український синтаксис від російського, не є старі одмінності [4]. Для книжної мови можна легко показати, крок за кроком йдучи від нашої сучасності в старовину, як синтаксичні риси, що їх легко прийняти тепер за специфічно українські, ще або порівняно недавно були однаково властиві також і російській мові, або належали їй, принаймні діалектно, раніше. До рис українського синтаксису, що ближче, ніж російський, нагадують староруську мову, належать, напри-

[1] Перелік пам'яток XII—XV ст. (суспіль церковнослов'янських), в яких опізнаються південноруські мовні риси, в основному — за Соболевським, подав Г. А. Ільїнський у статті «Олексій Іванович Соболевський, яко українознавець» («Україна», 1930, січень—лютий, стор. 106—107, 109). Див. також огляд і характеристику пам'яток XIII—XIV ст. у праці І. Свєнціцького «Нариси з історії української мови», Львів, 1920, стор. 41—47.

[2] А. И. Соболевский, Древнекиевский говор, «Известия Отделения русского языка и словесности», X, кн. I, 1905, стор. 320, прим. 3.

[3] А. Е. Крымский, Древнекиевский говор, «Изв. Отделения русского языка и словесности», XI, кн. 3, 1906, стор. 24—25.

[4] Ще й тепер можна визнати значну справедливість того, що з цього приводу мало не сто років назад писав харківський професор великорос П. О. Лавровський у статті «Обзор замѣчательных особенностей наречия малорусского сравнительного [sic! — «сравнительно»] с великорусским и другими славянскими наречиями», «Журнал Мин. нар. просв.», 1859, № 6, відб., стор. 37—39.

клад, конструкції з двоїною (в іменників), можливість використання форм передминулого (давноминулого) часу; певна поширеність конструкцій з присвійними прикметниками *(Федорова хата, Івжин чоловік);* навпаки, російська фраза виглядає архаїчніше за українську, бо в російській книжній мові ще цілком звичайні, наприклад, розрізнення і відповідно — вжиток прикметників членних і нечленних. У російській — це розрізнення тільки поступово занепадає на користь узагальнення членних; в українській процес пішов значно далі, і нечленні форми лише від небагатьох прикметників та лише в невеликій мірі зберігають ще свої колишні функції.

Російська мова тепер несхожа з українською в способах сполучення слів (пор., хоча б, правила сполучення числівників з іменниками в «обмеженому» числі: рос. *два, три, четыре... коня...:* укр. *два, три, чотири... коні...;* особливості керування деяких прийменників, як, наприклад, **по** — місцевим; означальні речення із **що** і відповідними відмінками **він, вона...** і т. д.), проте, знову-таки, майже при всіх їх ідеться тільки про явища, історично спільні, але в певний час, на очах історії, іноді зовсім недавньої, втрачені однією з близько споріднених мов, але збережені іншою [1].

Враження більшої близькості до староруської підтримується в російській мові, зокрема, системою прийменникового керування, і це не стільки, власне, збереженням, супроти української, старої залежності відмінків, скільки самими прийменниками, яким (включаючи прийменники-прислівники) в українській відповідають у значній кількості випадків пізніші новотвори. Це ясно, коли порівняти, наприклад, хоча б прийменники, що керують в українській мові родовим відмінком: *біля, побіля, задля, вперед, з-поміж, з-попід, край, побіч, поряд, поруч, просто* та ін. Російська мова в системі своїх прийменників залишилась ближчою до найдавнішої (і старослов'янської) мови і щодо збереження давніх прийменників (у літературній українській мові ще зовсім недавно з ужитку вийшло **к**, занепадає **о, об**), і щодо відмінків, керованих ними: **по** з давальним тощо (супроти **по** переважно з місцевим в українській), і це, при не дуже критичному підході до оцінки відносин, може, справді, зумовлювати враження. Наукова їх ціна, проте, дуже відносна: аналізуючи, повторюємо, кожний такий факт крок за кроком, для всього того, що становить собою в українській мові, і літературній і діалектній, одмінне проти староруської, ми мало не в усіх випадках примушені констатувати відносну пізність цього одмінного і тим самим відсутність доказовості

---

[1] Нагадуємо, наприклад, що способи синтаксичного позначення часу, характеристичні для української літературної мови: *цього ранку..., пізньої ночі...* та ін., вийшли з ужитку в літературній російській усього тільки із сто років тому. Відповідний матеріал див. у авторовій книзі «Русский литературный язык первой половины XIX века», II, К., 1948, стор. 340, М., 1954, стор. 333—334.

такого матеріалу для питання про те, чи перебуває сучасна українська в зв'язку із книжною староруською або ж такий її зв'язок, справді, виключений.

Не буду, проте, категорично заперечувати вр а ж е н н я Соболевського, але можу зважити на нього, як почасти ясно вже з попереднього, лише із застереженнями, які власне нанівець зводять той висновок, що він його хотів зробити з цього свого враження. При безперечній наявності староруської стихії в лексиці і почасти в синтаксисі згаданих Соболевським літописів (частин кодексів, що дійшли до нас у відомих списках), а також інших (не південноруських), їх кістяк — старокнижний, церковнослов'янський, і враження Соболевського на користь синтаксису цих пам'яток як ближчого саме до великоруського мовлення є власне враження від сучасної нам російської синтаксичної манери, історично більш залежної від книжних церковнослов'янських зразків, ніж майже повністю вільна від них теперішня українська. Розмовно-побутова мова («народна») російська (великоруська) і українська (як і білоруська) синтаксично дуже близькі одна до одної, і не слід у даному разі плутати того, що являє собою синтаксис, і того, що становлять культивовані стилі в тій або тій мові (відповідно до жанрів).

Книжна мова обох націй, оскільки в історії обох їх у різний час їхнього існування давали знати про себе різні іншомовні впливи, зазнавала також, іноді тимчасово, іноді на порівняно довгий час, залежно ще від пересаджуваних ззовні жанрів, тих або тих рис, що надавали двом близько спорідненим мовам одмінного синтаксичного вигляду. Відшарувавши від української мови різних її типів та часів те, що вона здобула, явно, в часи, пізніші за добу найстарішого східнослов'янського літописання, надто все в свій час впливове — від польської мови (з її дуже латинізованим синтаксисом), ми власне нічого такого, що дозволяло б говорити про інший її супроти «старокиївського» синтаксис, не дістаємо.

З другого боку, якщо уважно розглядати стосунок між тим, що являє собою синтаксис найдавніших українських грамот, і синтаксисом, що становить характеристичне обличчя старих літописних пам'яток, нашу увагу зупинять на собі риси, сказати б, дуже виразної спадковості, дарма що йдеться при такому ж порівнянні не про ті самі жанри. Ось дещо характеристичне з фактів, що стосуються п о р я д к у с л і в. Члени фрази розставляються по-староруському так, що спочатку подається суть висловлення і лише далі наводяться паралельні до наведеного члени [1]. Точно в дусі цієї синтаксичної манери в купчій грамоті 1359 г. пишеться: «Ана [Анна] продала Петрашкови Радьцѣовьскому свою дѣднину и вотнину оу вѣки и дѣтемъ его...». Подібне в купчих грамотах 1366 і 1368 рр.: «...а продали и суздалэ єму добровоулно и оу вѣки дѣтемъ єго; ...коупилъ панъ Ганько

[1] Пор. «Курс русского литер. языка», II, стор. 376—377.

Сварць мѣстичь Лвовскии старшии. в Олешка оу. Малечновича. дѣдичьство на Щирку. село и землю. и доубровы. и лѣсъ и рѣкоу. и ставы и все дѣдичьство єго за .с. гривенъ серебра оу вѣки и дѣтемъ. своимъ...».

Або ось, наприклад, характер узгодження і місце кількох називаних підметів: «а пойдеть ли царь на Ляхи. а любо князи темнии. княземъ Литовськимъ помагати», тобто: «а піде цар [хан татарський] на ляхів [поляків] або десятитисячні князі, князям литовським слід помагати [польському королеві]...» (Догов. грамота литовсько-руських князів з польським королем Казіміром Великим із мазовецькими князями, 1352 р.). Присудок узгоджується тільки з першою ланкою називаних паралельних підметів,— типова староруська конструкція. Пор. і: «...а на то есмь приложилъ свою печать. и оць мои влка Лучьский Арсении. князь Данилин. Васко Кирдѣевичь. Иванъ воєвода Лучьскыи. Ивань Мьстишиньскый» (Договірна грамота волин. князя Димитрія (Любарта) з польським королем Казіміром 1366 р. [1]).

І ще один приклад — типова ж своєрідна староруська конструкція при визначенні дружини по імені та прізвищу чоловіка: з ім'ям в узгоджуваній прикметниковій (присвійній) формі та з прізвищем в родовому відмінку однини іменника. Як і в староруській мові взагалі [2], в продажній, наприклад, грамоті Хоньки, жони, Васка Дядьковича, в цьому дусі пишеться: «...аже пани хонька. *васковая дядьковича* жена...».

Лише в порівняно рідких випадках українська мова зовсім не знала синтаксичних явищ, у свій час пережитих російською, як-от пізніше близько часу Петра I зниклий характерний для московського письменства зворот «називний відмінок жіночого роду з інфінітивом»: «...а тѣм знати своя служба» (Договірна грамота вел. князя Дмитра Ів. з кн. серпух. і боров. Волод. Андр., близько 1374—1375 р.); «А соуд и исправа дати ему мнѣ во всѣх дѣлех чисто, без перевода» (Договірна грамота князя пронського Івана Волод. з вел. княз. литов. Вітовтом, близько 1430 р.) [3]. Так само зовсім мало чого характеристичного можна навести з історії української мови, поза окремими випадками сторонніх впливів тимчасового значення і без проходження в народний розмовний ужиток, що одночасно не було б більш або менш звичайним і для історії російського синтаксису [4].

[1] «Курс русского литер. языка», II, стор. 283.

[2] Про нього докладно в авторовій книзі «Курс русского литературного языка», II, стор. 310—311. Деяким північноросійським говіркам цей зворот відомий і досі; пор., хоча б, проф. П. С. Кузнецов, Русская диалектология, 1951, стор. 582.

[3] Обмеження в тому, що стосується до сполучних слів і сполучників, див. вище.

[4] Варт згадати принагідно констатацію проф. В. І. Борковського відносно важливої категорії синтаксичних явищ, спеціально дослідженої ним у південноруських грамотах («Изв. Академии наук СССР, Отдел. литературы и

Можна, проте, згадати одну, не позбавлену інтересу синтаксичну рису, що більше за інші перекидає місток між сучасною (діалектною) українською мовою і мовою Київської Русі. С. П. Обнорський («Очерки по истории русского литературного языка», стор. 54) зазначив випадок, на жаль, поодинокий, у мові Володимира Мономаха: «Должно отметить,— пише він,— один случай с употреблением соединенных помощью союза *и* двух (по смыслу) возвратных глаголов, из которых однако лишь первый содержит возвратную частицу *ся:* «оже бо язъ от рати и от звѣри и от воды от коня спадаяся то никто же вас(ъ) не можеть вредитися и оубити понеже не будет(ь) от бога повелѣно» (стор. 429—431). Паралель собі цей випадок знаходить, як зазначив Є. К. Тимченко в замітці «Одна діалектна особливість морфеми ся» («Мовознавство», VI, 1948, стор. 74—75), саме на українському грунті в деяких південно-західних говірках, де звичайними є конструкції типу: «*Прийдеться розстати* з тим, кого кохаю», «*Умиватися вмиває,* але рідко коли», «*Оженю ся,* моя мати, *оженю, оженю*» і под.

VI. ПИТАННЯ ПРО ПІВДЕННОРУСЬКУ ЛЕКСИКУ В ПАМ'ЯТКАХ

Недавно зроблено спробу з'ясувати, якою мірою в лексиці староруського літопису можна опізнати певні зв'язки його з сучасною нам географією східнослов'янських слів, отже, і з тим, якою мірою специфічно українська лексика може вважатись відбитою вже в староруському письменстві. Ця спроба належить проф. Ф. П. Філіну, авторові книги «Лексика русского литературного языка древнекиевской эпохи (по материалам летописей)» (Ученые записки Ленингр. государственного педагогического института им. А. И. Герцена, т. 80, 1949). Розглянемо здобутки його вивчення цього питання і зупинимось на матеріалі, пов'язаному з цим останнім.

языка Академии наук», IX, вип. 5, 1950, стор. 375): «Рассмотрев безличные конструкции в украинских грамотах, мы можем... сделать выводы:

1. В украинских грамотах, рассмотренных нами, имеют место все те типы безличных предложений (исключение составляют только безличные предложения с *есть* и родительным качественным имени существительного), которые отмечены нами в древнерусских грамотах...

2. В украинских грамотах не встретилось ни одной безличной конструкции, которая не употреблялась бы в этих древнерусских грамотах...

Следует отметить, что восточнославянские грамоты обнаруживают поразительное сходство не только в отношении типов безличных конструкций, но и в отношении преимущественного употребления той или иной из них».

Загальний висновок, що його робить автор: «Это свидетельствует и о том, что украинские грамоты XIV и XV вв. следовали определенной традиции, установившейся тогда, когда Русь не испытала нашествия татаро-монголов, что эти традиции оказались устойчивыми, и о том, что даже и после захвата украинских земель Литвой и Польшей продолжались тесные культурные связи с остальными восточнославянскими землями».

Ф. П. Філін знайшов у найдавніших літописах зовсім мало слів, які з певною вірогідністю можна зарахувати до лише південноруських, тобто не вживаних у той час хоча б у пам'ятках руської Півночі та руського ж Заходу. Наводжу їх, пропускаючи тільки випадкові (похідні від власних імен тощо), яким, звичайно, серйозного значення не може надавати й сам автор.

Із слів, прямо не належних до основного словникового фонду, ближчий свій зв'язок саме з теперішньою українською мовою (іноді з українською і білоруською) виявляють такі, що не засвідчені або слабо засвідчені на території сучасних великоруських говірок.

Болоння, *оболонь* «низменное луговое пространство» (словн. Грінченка): «прийде второе Бонякъ безбожный шелудивый отаи хыщникъ г Кыеву внезапу, и мало в градъ не въѣхаша половци и зажгоша болонье около града» (Лаврентіївський список літопису, лист. 77).

Слово, проте, засвідчене *(оболонь)* в значенні «луг, низкое место, понимаемое водою» і в великоруській нижегородській (горьк.) говірці (Даль — «окраины лесов или полей к воде, поемные луга» — Словарь русского языка АН, т. 14, вып. 3, 1934, стор. 682). Споріднені слова в інших слов'янських мовах і етимологія (Е. Бернекер, Slav. etym. Wörterbuch, I, стор. 70).

Древній південноруський діалектизм *вервь (вьрвь)* зазначив акад. Б. Д. Греков («Киевская Русь», 1944, стор. 58—60; там же — про значення слова). За його твердженням, «в «Правдах Русских» мы имеем термины, говорящие об... общине,— мир, град и вервь. Древнейшая новгородская, стало быть северная, «Правда» не знает верви и называет только «мир»... [1]. «Пространная Правда», по времени отстоящая от древнейшей не меньше, чем на 3 столетия и относящаяся к южной территории, не знает мира, а вместо того называет в аналогичной статье... «град»... Эта же «Правда» знает прекрасно и вервь, известную в «Правде» Ярославичей, составленной в Киеве приблизительно в середине XI в., но сохранившей в себе и более древние черты». Етимологічно *вервь* (вьрвь), як звичайно приймається (пор. А. Преображенский, Этимолог. сл. русск. яз., I, стор. 73; Ф. Филин, згад. твір, стор. 231), споріднене із словом *вьрвь* і похідним від нього — «вірьовка» (південнорусизм?). Щодо спокусливого зближення, даного Ф. Міклошичем («Etymol. Wörterbuch der slav. Sprachen», 1886, стор. 386), який староруське

---

[1] Імовірно, що діалектні північноросійські схожі слова: *веревная книга* «запись актов о наделе крестьян землею», *вервить* «1) измерять площадь землемерною цепью; 2) производить земельный раздел и проверку крестьянских земельных наделов» (в Куростроѣі; див. А. Грандилевский, Родина М. В. Ломоносова, Сб. Отд. русского языка и словесности Акад. наук, LXXXIII, № 8, 1907, стор. 109) — пізнішого походження і безпосередньо із старою «вервью» не пов'язані.

вервь і *вьрвь* «віръовка» вважав з походження різними словами і перше в значенні «district», тобто «округа», зближував з древньопівнічногерм. -hverfi «село» та ін. як другою частиною складних слів skoga-hverfi «лісове селище» тощо, то його все ж таки доводиться відхилити. Підстави для цього дає, насамперед, серб. *врвник* «член задруги», слово, що треба, імовірно, віднести до вже спільнослов'янського лексичного фонду, і, можливо, сербське ж *врвети* «товпитися, кишіти» (пор. і болг. *възрвя* «йду»).

Але як би там не було з етимологією слова, щодо його найдавнішої географії на руському терені є серйозні підстави, як ми бачили, вважати його саме південноруським. Чи є прослідки його належності південноруському грунту в сучасній українській мові? Без упевненості, що справді *вервечка* «...2) Ряд, толпа людей, животных» (словн. Грінченка) з ним пов'язане більш-менш безпосередньо (до можливого розвитку значень пор. рос. *свора* «ремінь, на якому водять хортів», «два хорти або дві пари хортів», «збіговисько собак», «зборище»), можна, гадаю, це припустити як одну з більш-менш імовірних можливостей.

Дертиця (тертиця) «драниця». Слово засвідчене, треба вважати, в такому самому або близькому значенні в оповіданні про помсту княгині Ольги, як воно звучить у п'ятому Новгородському літопису: «и тако възгарахуся голубницы и дертича» (під 6492 р.); в списку Публічної бібліотеки — *дертицы*.

У «Поучении» Володимира Мономаха вжито слово *ирий*, або *ириє*: «И сему ся подивуемы, како птица небесныя из ирья иду(т)». Відповідники його існують у наш час тільки в українській мові: *вирій* «теплые страны, куда птицы улетают на зиму» (словн. Грінченка),— пор. і народноетимол. *вирай*,— і в білоруській *вырый* (мабуть, з української мови) [1]. Не має значення, імовірно, пізнє курське *вырей* «жаворонок». Надійної етимології слова нема (про старі здогадки див.— А. Преображенский, Этимол. сл. русск. яз., I, 273). Найновіша етимологія V. H. Toivonen'a (див. «Roczn. slaw.», XIV, 1938, бібліогр. за 1937 рік, стор. 193), який зближує це слово із словін. ir, verij, virij «пучина» (Wasserabgrund), переконує найменше.

Як залишок староруської лексики українська мова говірково зберегла саме з колишнім його значенням слово костер. У Патріаршому, або Ніконівському, літопису слово *костеръ* вжито в значенні міри дров (див. Г. Е. Кочин, Материалы для терминологического словаря древней России, 1937, стор. 159). Даль відмітив подібне значення в російській мові як діалектне — тверське «две сажени дров». В українській, діалектно ж,

---

[1] Пол. wyraj, імовірно, пізнє запозичення з української. Інакше, без урахування ст.-руського *ирий, ириє* — A. Brückner, Słown. etym. jęz. pol., стор. 452.

костер — «1) Сажень дров. 2) Куча камыша, сложенная из 30 **кіп** камыша, причем каждая копа имеет 60 **кулів.** Павлогр. у. Стояв у неї на городі в кострі на зиму очерет: Котл. Ен., I» (словн. Грінченка) і, як нещодавно зазначено (Діалектол. бюлетень, III, 1951, стор. 41—42), в говірках Одещини — «кільканадцять снопів, поставлених стійма, колосками догори, у вигляді конуса».

Як пояснює автор відповідної статті (В. Л. Карпова), «в сучасних говорах це слово вживається тільки як назва складених снопів очерету. Очерет використовується переважно на паливо. Слово к о с т е р як назва певної кількості палива застосовується часом і до дров... та інших видів палива: «Внесла в кухню костерчик соломи», «Приніс костер різчя (хмизу)».

Криниця. Пор.: «Изяславъ же оттолѣ шедъ и ста оу Святославли криницѣ» (Іпатіївський список літопису, арк. 150). Даль це слово зазначав також як тверське. Інослов'янські відповідники і здогадки про етимологію див. Бернекер (згад. твір, стор. 617).

Дуже цінний аргумент до питання про зв'язки сучасної української лексики з староруською в свій час вніс А. Ю. Кримський («Древнекиевский говор», «Изв. Отд. русского языка и словесности Академии наук», XI, 1906, кн. 3, відб., стор. 29—30), вказавши, що саме на українському ґрунті, а не десь інде, зберігся відповідник засвідченому в староруському літопису слову *лѣпокъ* — «рід квітки». Відповідний текст читається в Лаврентіївському списку літопису (Повѣсть времен. лѣтъ) під 6582 р.: «...и видѣ обиходяща бѣса. в образѣ ляха в лудѣ. и носяща в приполѣ цвѣткы. иже г(лаго)лется лѣпокъ. и обиходя подлѣ братью взимая из лона лѣпокъ. вержаше на кого любо. аще прилняше кому цвѣтокъ. в поющихъ от братья мало постоявъ. и расслабленъ оумо(м) вину створь каку любо изидяше ис црькви...». Наводимо важливий і переконливий коментарій Кримського: «Этот летописный рассказ общеизвестен, но никто до сих пор из русских ученых не дал разъяснения, что это за «лепок», потому что никакой цветок нигде в Великороссии, ни в одном великорусском наречии, не называется «лепком», а к речи современных киевских малоруссов обратиться не догадались. В современной же Киевщине (как впрочем и во многих других местах Украины) *ліпо́к* — это Asperula (растение из семьи Rubiaceae, научно переводимое по русской книжной ботанической терминологии словом «шерошница»). *Ліпком* в Киевщине называется — как грубая Asperula Aparine (по-великорусски «сеплюга», по-польски ostrzyca), так и приятная Asperula odorata (по-великорусски «ясменник», или «есмяник», по-польски mazanka wonna). Судя по летописному контексту, обаятельный «ліпок», находившийся у бесовского ляха «в приполі», был Asperula odorata, т. е. ясменник».

Етимологію слова імовірно встановлюють (пор. А. П р е о-

браженский, Этимол. сл. русск. яз., I, стор. 455), — і це добре пасує до літописного тексту, — як *iep- : *lip- «ліпити: прилипати».

Пуща «дремучий лес, лесная чаща» (словн. Грінченка). Пор.: «а се в Черниговѣ дѣялъ есмъ: конь дикихъ своима рукама свизаль есмь и пущахъ 10 и 20 живыхъ конь...» (Влад. Моном., Лаврентіївський список літопису, під 6604 р.). В словнику Даля (4 вид., стор. 1434) це слово зазначалось як «юж. зап.», і це, мабуть, справді відповідає його наявності саме в українських та білоруських говірках і джерелах. Рос. літер. *пуща* засвоєне порівняно пізно з білоруської.

Зважаючи на теперішнє поширення укр. *рілля,* білор. *ралля,* при відсутності відповідних репрезентантів цього слова в незмішаних великоруських говірках, можна гадати, що в основному староруське *ролия* являло собою слово південно- і західноруської території, спільне їй з західнослов'янськими мовами.

Рѣнь. Рінь — «крупный песок, гравий» і похідні від нього слова (словн. Грінченка). Пор.: «...[Перун] проиде сквозѣ порогы, изверже й вѣтрь на рѣнь и оттолѣ прослу Перуняна Рѣнь...» (Лаврентіївський список літопису, під 6496 р.). Етимологія слова, відомого тільки з цього тексту, спірна. Поширену думку про його споконвічність на слов'янському і індоєвропейському грунті взагалі (зіставлення з давньоінд. renûs «порох» тощо) [1] важко погодити з вузькістю поширення цього слова. Вірогіднішим здається, отже, припущення Кл. Тернквіста (Thörnqvist, Nordische Lehnwörter im Russischen, «Zeitschr. f. slav. Phil.», VIII, 1931, стор. 428—432), що це слово скандінавського походження (старогутнійського або старонорвезького) з первісним значенням «піщана обмілина». Натурально, виникає питання, як уявити собі скандінавізм саме на півдні староруської території, а не на її півночі. Здається, не є надто сміливим припущення, що це, можливо, поодинокий випадок скандінавізму, занесеного на шляху «из Варяг в Грекы» до руського півдня, скандінавізму, тим натуральнішого, що він семантично був пов'язаний, мабуть, спочатку з річковою справою. Що слово усталилось на руському Півдні і не потрапило або не заховалось на півночі,— цей факт навряд чи становить собою щось дивне, оскільки умови заховання або зникнення запозичуваних слів, як добре відомо, взагалі ні в якому разі не абсолютні.

Щодо слова *комонь* «бойовий кінь», добре засвідченого в пам'ятках, то характеристика його сучасних відповідників, як її подає Філін (згад. твір, стор. 215—216), веде до невірного уявлення. Матеріал Філіна обмежений російськими говірками,

---

[1] Див. Н. В. Горяев, Сравн. этим. словарь русского языка, Тифлис, 1896, стор. 307; P. Persson, Beiträge zur indogerm. Wortforschung, I, стор. 769; А. Преображенский, Этим. словарь русского языка, II, стор. 235, A. Walde, Vergl. Wörterbuch der indogerm. Spr., I, стор. 141.

де можливе проникнення слова з української області, тимчасом, як ясно хоча б з того, що наведено в «Словаре русского языка» Академії наук (т. IV, вип. VI, 1915, стор. 1744—1745), *комонь* — слово, зовсім не невідоме і в північноруській поезії (привертає до себе увагу, до речі, варіант *комань*, паралельний свідченню Львівського літопису, під 6611 р., 138 зв.). Для української мови *комонь* (у словн. Желеховського — *комон*) становить предмет питання. Слово звучить тільки так, тобто без очікуваної фонетичної зміни другого **о** в **і**[1]. Це може залежати від того, що слово на українському грунті не споконвічне, а потрапило до української мови ззовні — чес. komoň (пор. і ст.-пол. komonik, komonnik «вершник»), або ж, якщо справді воно становить безпосередньо нащадка слова київського часу, відбиває окрему умову (другий ненаголошений склад за складом з **о**).

До південноруських діалектизмів літопису Філін (стор. 216—217 і 281) відносить *вѣверица* «вивірка», але факти щодо цього менш доказові, ніж він гадає. Дійсно, українська мова зберегла в різних варіантах основу цього слова, але треба взяти до уваги, що ужиток цього слова на українському грунті, мабуть, лише діалектний; пор., наприклад, зазначення в словнику за ред. Б. Грінченка: під *вивірка* — Вх. Пч., тобто «Початки» І. Верхратського, під *віверця* — Гал., джерело, не розкрите в списку скорочень (може, друкарська помилка замість *Гол.* — «Народные песни Галиц. и Угор. Руси, собр. Я. Ф. Головацким», 1878).

Як би там не було, більше в цьому питанні важить інше: основа vever- властива кільком слов'янським мовам і при цьому виступає як факт спільнослов'янської спадщини. Таким це слово було і в староруській мові. Що воно належало і східнослов'янській Півночі, про це цілком певно свідчить хоча б такий, безсумнівно, новгородський твір, як «Вопрошания Кирика» (1130—1156 рр.), доместика Новгородського Антонійова монастиря, що ввійшли в Новгородську кормчу 1282 р. (див.: «коли ти дати вѣверицѣ...»). Пор. ще й *вѣверечина* «м'ясо вивірки» у нього ж.

Щодо справді, мабуть, тільки північного *вѣкъша, векша*[2], то воно, може, спочатку значило не зовсім те саме, що *вѣверица*: пор. в «Пандектах Никона Черногорца» XII—XIII ст. («Материалы...» Срезневського, 1, 477): «Рци, старче, продаєши ли сия... он же рече: по десяти вѣверицъ; аще хощеши по вѣкшѣ, да мы возмемъ...». В усякому разі, як свідчить остання цитата, воно було словом, вживаним п о р я д із *вѣверица*. Можливо, що впливу саме останнього завдячує своє існування

---

[1] Пор. навіть родовий відмінок множини в Ю. Федьковича («Король Гуцул»): «...І дванадцять білих комонь Вводять легені в чертоги»; «І дванадцять чорних комонь Вводить другий лик в святиню...».

[2] Мабуть, запозиченого; з якої мови, — не з'ясовано. Здогадка, хоч і цікава, про перс. vešek «червона лисиця та її хутро» питання для північного слова не розв'язує. До речі, «klr. (тобто «kleinrussisch») velsa eichhörnchen» в «Etym. Wörterbuch» Ф. Міклошича, стор. 389, треба гадати, — помилка.

вѣкшица; північні пам'ятки, де воно зустрічається, зазначає Філін (вказ. книга, стор. 217). Отже, сукупність цих даних не дає права або робить сумнівним припущення, що *вѣверица* — слово, характеристичне саме для староруського Півдня.

Навряд чи серйозну рацію можна визнати за припущенням Філіна (згад. твір, стор. 256), що прикметник *грудьнъ* (про шлях — «нерівний від замерзлих грудок снігу») в літопису: «онѣмъ же обѣдавшимъ поидоша с нимъ вскорѣ на колѣхъ, а по груду пути, бѣ бо тогда мць груденъ рекше ноябрь» (Лаврентіївський список літопису під 6605 р.) і етимологічно споріднені з ним слова спершу становили властивість тільки південних і західних староруських діалектів і лише пізніше від них перейшли і до північно-західних говірок, де не дістали, проте, великого поширення. З пам'яток *грудовато* знає Псковський літопис, I, під 7066 р.: «А зима была тогда гола без снѣгу... и ходъ былъ конемъ нужно грудовато». *Груда* в значенні «мерзлые колеи по дороге, мерзлая кочковатая грязь по полу; кочки...» Даль відмічав як «южн. и зап.» і разом із тим як «нвг. пск.». Довідність враження від староруського матеріалу і діалектного поширення, зазначеного Далем, дуже послаблюється цілком певним фактом, що gruda, grudьnь і подібні слова цього кореня становлять собою матеріал вже найдавнішої слов'янської мови (пор., хоча б, зіставлення в «Этимол. словаре русского языка» А. Преображенського, I, стор. 161—162), отже, первісно мали належати і всім говіркам — предкам російської мови.

Більш-менш те саме слід зазначити також з приводу *серенъ* — рос. «наледь; гололедица, образующаяся после оттепели от мороза; наст, который проламывается»: «[Игорь] хотѣ же ѣхати полемь перекъ возлѣ Соулоу. и бяшеть серенъ великъ. акоже вои не можахоуть. зрѣима. переити днемь до вечера» (Іпатіївський список літопису, під 6693 р.). Крім української (діал.) і білоруської, Філін (стор. 259) це слово зазначає тільки як діалектне — смоленське, псковське, орловське, калузьке і вказує на його відсутність у новгородських та інших північноросійських говірках. Проте той факт, що рефлекси найдавнішого слов'янського *sernъ добре засвідчені і поза східнослов'янськими мовами, мало дає для висновків про діалектний характер цього слова в староруській мові і дозволяє з великою імовірністю гадати про, мабуть, випадковість факту, що слово не відбито в північноруських пам'ятках.

Спадщиною словника побутової архаїки Київської Русі, імовірно, є в українській мові *кожух,* хоч, без усякого сумніву, це слово (звичайно, і предмет) було відоме і в Москві XIV ст.; пор. в духовній грамоті вел. князя Івана Даниловича Калити (близько 1339 р.): «А ис портъ моихъ сыну моему Семену: кожухъ черленыи женчужьныи... А Ивану, сыну моему: кожухъ желтая обирь с женчугомь...»; *луда* — рід плаща; відомішим є споріднене із цим слово *лудан* — рос. «род блестящей мате-

рии» і «кафтан, сшитый из этой материи или расшитый золотом» (словн. Грінченка); *топір* — рос. «род топора с длинной рукояткою» (словн. Грінченка) [1].

Можна знайти також випадки слів староруської мови, що зустрічаються в тих або інших пам'ятках, і вказати їх відповідники саме в сучасній українській або в основному в ній, як-от: *головьникъ* «уголовный преступник; убийца» в «Руській правді» та інших джерелах, — зах.-укр. *головник* (пор., наприклад, у Ю. Федьковича «...щоби мав о (sic!). Перед головниками двері Ще замкнуть»,— переклад «Макбета» Шекспіра); *погоничь* у «Толковании Никиты Ираклийского на слова Григория Богослова» (списки XIV ст., Соболевский, Материалы и исслед в обл. слав. филол. и археол., 1910, стор. 170); *паробъкъ* — у багатьох пам'ятках (див. «Материалы...» Срезневського, II. стор. 881—882, і Соболевський, вказ. твір, 174), — укр. *парубок*, *братаничь* — «братів син» — у багатьох пам'ятках («Материалы...» Срезневського, I, стор. 166—167, і Соболевський, згад. твір, стор. 175). Проте, насамперед, таких слів обмаль, а, подруге, ближче вивчення їх історії показує, що вони колись були властиві не самим тільки південноруським пам'яткам, а і пам'яткам, належним до інших територій і діалектів.

Слово *глькъ, глекъ, гълекъ, гълькъ, голкъ* «глек» — рос. «сосуд, кувшин», зазначене в «Материалах...» Срезневського (I, стор. 611) в різних варіантах у ряді староруських пам'яток, відповідник собі з живих мов має лише в українській та білоруській, отже, цей факт належить до досить цінних у питанні, що нас зараз цікавить. Етимологія і фонетика слова не є цілком певна: за Е. Бернекером («Slav. etym. Wörterbuch», I, стор. 310) і О. Преображенським («Этимол. словарь русск. яз.», I, стор. 125—126), це слово, мабуть, споріднене с *глей* — рос. «липкая, мокрая глина», теж словом в основному лише українським (діал. польське glej і *глей* у російських і білоруських говірках можуть, натурально, бути з походження україінізмами).

---

[1] А. Крымский, Древнекиевский говор, відб., стор. 27.

Примітка. До складу старих південноруських діалектизмів аж ніяк не можна зарахувати вьхъть: укр. *віхоть*. Ф. П. Філін (згад. твір, стор. 219) даремно надає значення варіанту ветъхъ у списках літопису: слово *vĕchъtь з походження спільнослов'янське — пор. словін. vêhet (з рефлексом «ятя»), пол. wiecheć та ін., і теперішній його діалектний розподіл, до того при існуванні точних відповідників не тільки українського та білоруського, а й північноросійського, не дає нічого певного для питання, яке нас цікавить. Щодо староруського варіанта ветъхъ, то, як свідчить етимологія слова: норв. vise «волоть», veis «стебло» (Р. Траутман, Baltisch-slavisches Worterbuch, 1923, стор. 347. Інші етимології див. А. Преображенский, Этим. словарь русск. яз., стор. 110, під вѣха, і О. Брюкнер, Słown. etym. jez. pol., стор. 614), цей варіант є не що інше як тільки народна етимологія — зближення з прикметником, що значить рос. «старый, поношенный». Говірково слово вже в давніші часи могло, справді, втратитись, але цей факт не має серйозного значення для суті питання про колишні діалектні відносини.

Глей у свою чергу, імовірно, стоїть в етимологічному зв'язку з *глина*. Проте і щодо цього слова справа про його значення для питання про зв'язки сучасної нам української лексики із староруською стоїть не так абсолютно, як це може здаватись з першого погляду (пор. Кримський, Изв. Отд. русского языка и словесности, XI, 1906, кн. 3, відб., стор. 26). Справді, для нашого часу *глек* — в основному є лише українським і білоруським словом *(глёк)*. Але чи було так само і в староруський час це слово лише південно- і західноруським, твердити напевне не можна, бо пам'ятки, в яких зазначено *глькъ* і т. ін., не всі є пам'ятками південноруського походження або такими, в яких відбито якісь південноруські особливості переписувача. Наприклад, Мстиславове євангеліє (до 1117 р.), в якому є це слово, звичайно зараховують до новгородських пам'яток (його написано для новгородського князя Мстислава Володимировича) [1]. Є це слово і в «Пандектах Никона Черногорца» 1296 р., які Соболевський («Лекции...», 4 вид., стор. 14) зараховує до новгородських або псковських пам'яток.

Проте, навряд чи можна разом із тим ігнорувати той факт, що слово *глекъ* свідчиться переважно пам'ятками з більш-менш виразними південноруськими рисами: «Студийским уставом», Полікарповим євангелієм 1307 р., Житієм Андрея Юродивого пам'яткою, що хоч дійшла тільки в списку XIV—XV ст., але первісно могла бути пов'язана з південноруським грунтом, як про це свідчить те, що уривки з цього «житія» ввійшли в початок Київського літопису за Іпатіївським списком [2].

З недосить певного, але до деякої міри не позбавленого характеристичності матеріалу можна вказати ще, наприклад, на такі староруські слова, що мають українські паралелі, як: *нашьского* в Святославовому збірнику 1073 р. [3]: укр. *наський*. Подібну форму Даль («Толковый словарь живого великорусск. языка», II, 1914, стор. 1301) зазначає, проте, й у великоруській тульській говірці.

Із слів, тепер вже не відомих українській мові, але таких, що, імовірно, належали саме до південноруського вжитку, заслуговує на увагу іменник *вазнь*. (Д. Чижевський, Lexikalisches, I, «Zeitschr. f. slav. Phil.», XXII, 2, 1954, стор. 344—348), бо це слово (із значенням «щастя») зустрічається в староруських пам'ятках саме південноруського походження. Якщо відома кон'єктура до темного місця «Слова о полку Ігоревім» — «утръ же вози стрикусы» вірна хоча б у її першій частині — «утръже

---

[1] Відсутність у ньому типово-новгородської зміни **ц : ч** не заперечує такого погляду на цю пам'ятку, бо такої зміни нема і в інших євангеліях, написаних у Новгороді.

[2] Пор. А. И. Соболевский, Материалы и исследования в области славянской филологии и археологии, 1910, стор. 166.

[3] Див. А. В. Горский и К. И. Невоструев, Описание рукописей Синодальной библиотеки; П. Житецкий, Очерк, стор. 178.

вазни...» — «ухопив щастя...», це було б ще однією з ознак південноруського походження слова.

Не можна пройти і повз деякі деталі вживання іменникових лексем, що досить виразно виявляють свої зв'язки з лексико-граматичною системою руської старовини, відбитої в пам'ятках. Ось, наприклад, особливості сучасного або близького до сучасності вживання чисел, характерного саме для української мови. Навряд чи є випадковим, що, судячи по «Материалам для словаря древнерусского языка» І. І. Срезневського (І, стор. 945 і 998), форма *заря* свідчиться пам'ятками в ужитку, паралельному теперішньому російському, а *зоря,* при можливому його вживанні в однині, переважає в формі множини із значенням, що ми його передали б у перекладі одниною.

Не випадковим, мабуть, є і те, що варіант *зоря,* який устались в українській мові, здобув у ній значення «зірка», появу якого натурально поставити в зв'язок із старовинним уживанням слова переважно в множині. У «Слові о полку Ігоревім» ми маємо обидва варіанти слова, але зупиняє на собі увагу, що в трьох випадках уживання воно з'являється в множині саме в дусі української мови: «Другаго дни велми рано кровавые зори свѣтъ повѣдаютъ»; «что ми звенить давечя рано предъ зорями?» і «погасоша вечеру зари».

Декому із скептиків підозрілою здавалась у «Слові» форма множини *пороси* «пили»: «Пороси поля прикрывають». Ця форма для російських *пыль* і *прах,* справді, незвична, але поза всяким сумнівом є вона саме на українському мовному грунті; пор.: «*Пóрох, ху,* м. и во мн. *порохú.* Пыль; прахъ... *У хаті по стінах порохи.* Каменец. у. *Вірли крильма землю збили, порохами скопотили.* А. Д. І. 298...» (словн. Грінченка). Пор. також: «Устав я, стріпався, як ота курка, що порпалась *у порохах...*» (Лесь Мартович, Народна ноша) або в народній пісні: «Не *пили* пилять...». Отже, в повній відповідності з українським мовним ужитком у П. Тичини читаємо: «Що там трусить *порохами* вранці на зорі?» [1].

Із староруського лексичного фонду саме українська мова зберегла семантично трохи змінені відповідники староруському дѧгъ «ремінь» (приклади див. у Срезневського—«Материалы...», І, стор. 804): *о-дяг, о-дягати.* Точніший відповідник *дяга* («шкіряний пояс, ремінь») Даль зазначає тільки як «зап.» — західне слово (діал. білоруське?). Відповідники, зазначені на російській півночі,— *дяглить, дягнуть* (Даль) значно дальші значенням: за Далем, «расти, плотнеть, здороветь, крепчать»; *дяглый* «здоровый, ражий, работящий».

Певне значення може мати факт відсутності в теперішній російській мові дієслова *лагодити,* добре відомого українській (пор. і білор. *лагодзіць*), хоч значення цього збігу із старо-

[1] Пор. в авторовій статті «Функции чисел в «Слове о полку Игореве» («Мовознавство», № 10, 1952, стор. 123—124).

руською мовою дуже послаблюється тим, що іменник *лагода* «мир; порядок і т. п.», безперечно, властивий і російським говіркам, а, крім того, слово lagoditi, судячи з його поширеності в слов'янських мовах, належало вже до основного фонду найдавнішої слов'янської мови.

Імовірно, що саме до південноруського вжитку і тільки почасти до ширшого належало дієслово *тулити ся* «закрываться, прикрываться»; «скрываться, укрываться». Тепер в українській мові цим значенням відповідають не ті самі, але близькі: *тулити* — рос. «прижимать, прикладывать, прилагать», *тулитися* «жаться, прижиматься, льнуть»; пор., зокрема, *притулок.* У південноросійських говірках *тулить* та ін. — мабуть, з української; це імовірно і щодо білорус. *туліць* «переховувати, заховувати», хоч останнє значенням і ближче до староруської [1]. Характеристично, з яких саме пам'яток Срезневський наводить слово *тулити ся* («Материалы...», III, стор. 1036). Це — Галицько-Волинський літопис (Іпатіївський список літопису), «История иудейской войны Иосифа Флавия» і Житіе Андр. Юродивого (пор. до двох останніх і Соболевский, Матер. и исследов., стор. 167 і 169). — пам'ятки, більшою чи меншою мірою пов'язані із староруським півднем. Щоправда *тулитися* «скрываться, укрываться» раз зустрічається і в Псковській судній грамоті, а іменник *затулиє* навіть у новгородському «Софийском временнике»: «По великого князя слову вскорѣ городъ поставили отъ безбожныхъ Агарянъ затуліе», тобто «захист». *Затулити* «abscondere»— «закрыть»: «слуха не могы затулити» зазначено в «Прологу», пам'ятці, щодо її походження, мабуть, пов'язаній з Києвом.

Навряд чи має велике значення для питання про староруську лексичну спадщину те, що дієслівний корінь **тят-** (tęt): **тьн-**, вживаний у пам'ятках, майже зовсім втрачено в російській мові, але добре збережено в українській і білоруській мовах (укр. *утинати, утнути, утяти* — рос. «1) отрезывать, отрезать; 2) наносить, нанести удар» і ряд інших значень, *потяти* — рос. «изрубить»; *тяти* — рос. «1) ударять, бить; 2) резать, рубить» та ін.). Це слово з похідними від нього, в тому числі з іменниками з чергуванням **-о-**, безперечно, як широко відоме і тепер всім іншим слов'янським мовам, належало до основного спільнослов'янського фонду, і втрата його в сучасній російській мові не дозволяє заперечувати його існування як живого для часу староруського письменства.

Треба ще звернути окрему увагу на ту частину української лексики, що в своєму історичному розвитку становить, як і в інших мовах, дуже виразну та чутливу ознаку і мови відносно її зв'язків із спорідненими, і певних жанрів, і авторських уподобань, — с п о л у ч н і с л о в а і с п о л у ч н и к и. Характеристич-

[1] Можливе, звичайно, і припущення, що *тулити(ся)* становило собою слово південно-західних староруських говірок.

ні великою мірою для синтаксису, ці слова іншою стороною належать до лексики й привертають до себе увагу, насамперед, як у певному аспекті показові для історичного розуміння її складу. Сполучні слова сучасної літературної української мови в порівнянні з російською мають принаймні одну дуже виразну ознаку: з двох старослов'янських (імовірно, і найдавніших слов'янських) коренів, що виконували функції відносності (і, як завжди, раніше і поряд з відносністю — функції питальності), у східнослов'янських мовах відбувся вибір: основа **як-** стала властивістю української і білоруської мов, **как-** — російської. Нема підстав вважати, ніби це порівняння завдячує іншомовному впливу — ніби тут відіграла роль польська мова. У даному разі йдеться про ознаку, яка глибоко пройшла не тільки в літературні мови, а в живе, безпосереднє мовлення народів, отже, сторонній вплив тут принаймні дуже сумнівний, якщо й не зовсім неімовірний.

Не така виразна різниця щодо сполучників. Єднальні сполучники в усіх слов'янських мовах у головному ті самі (як єднальні в вузькому значенні терміну, так і протиставні, розділові і заперечні), але тут, з одного боку, між російською мовою, з другого — українською і білоруською є відмінності, яких не можна не помітити.

Характеристичний певною мірою староруський сполучник та; пор. сучасне майже виключне укр. **та** (не «да»).

Нема абсолютної певності, що сполучник **та** не був зовсім відомий поза територією південних східнослов'янських племен [1], але, коли цитація Срезневського («Материалы...», III, стор. 910) не випадкова, надійні старовинні приклади його значення «і» (et) припадають саме на пам'ятки південно-східнослов'янські (Житіє Бориса і Гліба, Повчання Володимира Мономаха, Іпатіївський список літопису). Це ж стосується значення «потім, після того»: «Княгини же бѣжа к зяти Глѣбови Переяславлю и оттуда ѣха на Городокъ та на... Глѣбль, та на Хоробръ, та на Ройескъ (Іпатіївський список літопису під 6667 р.).

Далеко менше доводить близькість з українською мовою **та же** в значенні «і, а; отже», в такому вигляді не захованe в

---

[1] Цей сполучник, без сумніву (див. цитацію в «Lexicon palaeoslov.-graeco-latinum», 1862—1865, Фр. Миклошича і в Riječnik'у Даничича, III, 269 ст.). був уживаний у деяких старослов'янсько-сербських пам'ятках; засвідчений він у середньоболгарському письменстві (W. Vondrák, Vergl. slav. Gramm., II, 1928, стор. 462); у значенні «так, таким образом» Срезневський цитує його з Остромирового євангелія (один приклад), пам'ятки, незважаючи на її новгородське походження, з деякими ще й іншими прослідками попереднього південного впливу (див., наприклад, теж один приклад закінчення **-шеть** у третій особі однини імперфекта). Можна, проте, з обережності, оскільки питання про південноруські елементи в Остромировому євангелії суперечне, залишити його відкритим і погодитись з можливістю, що та виходило за межі руського Півдня. Крім української, **та** як сполучник відоме ще сучасній болгарській мові.

українській мові[1] і, за свідченням пам'яток церковнослов'янсько-сербських, досить поширене в них (пор. щодо цього таже «отже» і в Супрасльському «паннонському» кодексі).

Цілком живий і широко вживаний у сучасній українській мові причинний сполучник **бо** може, звичайно, бути нащадком староруського **бо** в пам'ятках. Значення цієї відповідності, проте, лише відносне: хоч, справді, цього **бо** нема в російській мові в усій сумі її говірок, а живим воно є саме в українській і білоруській,— у староруських пам'ятках вживання сполучника **бо** могло відбивати не тільки живий мовний факт, але, подібно до **убо**, бути наслідуванням старослов'янської мови.

Цікавіше те, що стосується деяких інших сполучників.

Саме українська мова (разом з білоруською) і досі зберігає в широкому вжитку сполучне **аби** в значеннях мети та обмежувально-цілевому. Цей сполучник у староруській мові ще не розірвав, як і тепер, наприклад, у чеській мові, свого зв'язку з дієсловом **бы** — і власне становив частину відповідних відмінюваних форм: «...абыхъ не слала къ нему слезъ на море рано», («Слово о полку Ігоревім»); «А мы доколѣ хочемъ Русскую землю губити? Абыхомъ ся уладили» (Іпатіївський список літопису під 6656 р.). У переважній більшості сучасних українських говірок він, проте, цілком ізолювався. У староруській мові, за даними пам'яток, **аби** ще не є ознакою діалектного подрібнення, але для нашої сучасності, за незначною кількістю випадків, відмічених у російських говірках (вятське **абы**), це стало фактом.

Два характеристичні для мови давнього літопису сполучники **оже** «що» і **ци** «чи» тепер відомі в українській лише вузькодіалектно.

Ож (безперечно, **оже**, бо **о** в цьому слові не змінилося в **і** в закритому складі) відмічено в матеріалах Головацького (словн. Грінченка); у статті А. Семеновича — «Об особенностях угро-русского говора» (Сборн. статей по славяноведению, составл. и изд. учениками В. И. Ламанского, 1883, стор. 230); його ж зовсім недавно записав на Ужгородщині І. Г. Чередниченко (Діалект. бюлет. Інст. мовозн. АН УРСР, II, 1950, стор. 52); відмічено його, наприклад, і в Івашковиці Іршавського району (в Закарпатті ж). **Оже**, за всіма ймовірностями, сходить на попереднє є-же, за відомим законом східнослов'янської зміни початкового **іе-** перед складом з палатальним голосним (крім **ь**) і, мабуть, первісно становило спільносхіднослов'янський сполучник (пор. цитацію в «Материалах...» Срезневського, II, стор. 628—629). Варіант **ожь** засвідчений уже в староруській мові (з кінця XIV ст.).

Щодо **ци**, то безпосередньо спадкоємець цього сполучника[2]

[1] Зазначене Міклошичем у «Lexicon'і palaeoslov.» «klruss» *та же*, мабуть, якийсь вузькодіалектний факт.

[2] Або, частіше, — питальної частки: див. староруські приклади різних значень **ци** в «Материалах...» Срезневського, III, стор. 1939—1941.

є сучасна білоруська мова, де він вживається широко і з кількома його ще староруськими значеннями: «1) чи, або; 2) хіба?, чи ж?» (рос. «разве»); пор. і рос. (діал.-псков.). Етимологічно слово, мабуть, близько споріднене з **чи** (пор. Е. Berneker, Slav. etym. Wörterbuch, I, стор. 155) і становить старовинний варіант з іншим голосним (*koi); в усякому разі вважати **ци** в пам'ятках за північну варіацію **чи** нема жодних переконливих підстав. В українській мові сполучник **ци** — вузькодіалектний. Є він (раз) у значенні питальної частки у Номиса. Згадувалось його як слово, належне карпатським говіркам. З матеріалів Головацького як «галиц.» в словнику за редакцією Б. Грінченка цитується: «Одколь Варни доставати, ой ци з поля, ци ли з моря?». Це слово вживає буковинець Ю. Федькович і т. д.

Певну трудність становить пояснення **и** замість **і**, яке мало б відбити давнє **і** після **ц** (у говірці, наприклад, Івашковиць, **ц** взагалі не стверділо). Може, вплив *чи*? або окрема фонетична доля голосного в сполучнику, вимовлюваному в швидкому темпі? (докладніше про **ци** див. Е. Ф. Карский, О некоторых особенностях белорусского языка, Symbolae grammaticae in honorem J. Rozwadowski, II, стор. 292—293).

Не спиняючись, крім уже наведених, на інших аргументах О. І. Соболевського проти словникових зв'язків сучасної народної української мови з мовою староруських літописів («Древнекиевский говор», — Изв. Отд. русск. языка и слов. Акад. наук, 1905, кн. І, стор. 320), аргументах, свого часу в більшості переконливо спростованих А. Ю. Кримським («Древнекиевский говор», — Изв..., XI, 1906, кн. 3), зазначу, проте, що не можна пристати й на ту загальну характеристику ступеня близькості до лексики староруської лексик української і великоруської, яку подає Кримський у зазначеному творі (відб., стор. 25—30).

Проте як би не стояла справа з деталями питання, зв'язок діалектного українського **ци** із староруським **ци** не є такий разючий, бо і московському письменству другої половини XIV ст. ще теж властивий цей сполучник (пор., хоча б, «Договір великого князя Дмитра Івановича з кн. серпуховським і боровським Володимиром Андрійовичем», близько 1374—1375 рр.):

«Множество предметов и понятий в нынешней северной и средней Киевщине XX века,— пише Кримський,— до сих пор сохранили огромной массой то же свое старинное название, которое они имели в киевской летописи XI—XIII века...» Зіставлення українського лексичного матеріалу із староруським не дають жодного права на твердження Кримського про «огромную массу» або «множество предметов и понятий» староруського літопису, збережених і досі по українських говірках і чужих великоруським говіркам. Приклади, що їх наводить Кримський, поодинокі і не виходять за те лише відносне значення, яке можна за ними визнати при аналізі їх на широкому діалектному фоні.

Якщо зовнішньо, на перший погляд, деяке враження й можуть справляти окремі рядки Кримського: «Я убежден, что... какая-нибудь киевско-летописная *«котъка»*, сидящая на «присьпѣ» и умильно глядящая на «голубьникъ», пока не будет облита *укропомъ* из *гълъка*, или вспугнута «хъртъ»-ом, покажется для бестенденциозного великорусса не великорусской кошкой, а предком нынешней киевской «кітки», сидящей на «присьпі» и глядящей на «голубник» (=голубятник), то серйозної філологічної критики, принаймні повністю, вони не витримують. Укр. *кітка* є безперечним продовженням найдавнішої слов'янської форми *котька, добре засвідченої в різних інших мовах; *голубник* має собі точного відповідника в пол. gołębnik; *хорт* — слово, добре відоме і в російській мові, і до того споконвічне слов'янське (пор. E. Berneker, Slav. etym. Wörterbuch, I, стор. 412), тощо.

Кілька уваг до новітньої статті спеціально про мову Галицько-Волинського літопису — проф. І. С. Свєнціцького («Вопросы славянского языкознания», кн. II, Львов, 1949, стор. 123—135). У цій цікавій статті зазначається серед іншого (стор. 124), що «у мові Галицько-Волинського літопису появляється новий лексичний матеріал, не відомий іншим частинам Іпатіївського списку літопису, зате близький своєю семантикою до північно-західних говірок Волині і сусідньої східної частини Галичини». Зазначу, що в аспекті лексичному частина літопису, про яку йдеться, лише дуже відносно підтверджує наведену тезу. Виписки автора (без зіставлень з фактами сучасної галицько-волинської лексики) подають матеріал у переважній його частині спільностароруський, причому, в певній частині, навіть такий, що його стосунок до «живомовної лексики» (як її називає проф. Свєнціцький) мало що дає на підтвердження спеціального зв'язку з галицько-волинським мовним грунтом, хоч як би такий зв'язок не був натуральним за природою самої речі. І *сулиця*, наприклад, і *таран*, і *хоруговь* (хорюговь), і *столп* — звичайні староруські назви відповідних предметів. Якщо, справді, в «Материалах...» І. І. Срезневського (III, стор. 925) *таран* наводиться тільки з Іпатіївського літопису, то це не більше як випадкова обставина, і відповідне слово можна зазначити також в інших не південноруських джерелах (пор., наприклад, Г. Е. Кочин, Материалы для терминологического словаря древней России, 1937, стор. 358). Не аналізуючи в цьому відношенні інші подібні вказівки Свєнціцького, в більшості, на мою думку, малохарактеристичні як виключно південноруські, за кращі проти інших можна визнати: *скѣпище*: «князь же тъче его *скѣпищем*» (під 1229 р.); о скѣпище — під 1276 р. (див. стор. 65—66); *въкраина*: «...Левъ восхотѣ собѣ части в землѣ Лядськой, городи на въкраини (варіант — на Украинѣ), еха к Ногаеви...» (під 1280 р.); пор. під 1282 р.: «преже того Лестко взялъ бяшеть у него село на Въкраиници» (річка?); особливо — *позлотистъ* (під 1288 р.): «в Луцкую епископью да крестъ

великъ позлотистъ» з виразною ознакою запозичення слова з польської мови (пор. pozłota «позолота») — з огласовкою, яка в поетичній українській мові дожила до нашого часу. З цим цікаво зіставити ще раніший приклад такої огласовки в західноруській за місцем пам'ятці — напису на хресті княгині Єфросинії Полоцької 1161 р.: «злото, и серебро, и камѣнье, и жьнчюгъ»[1].

Деяке значення, може, має *попередити,* відоме, здається (див. «Материалы...» Срезневського, II, стор. 1190), лише з Іпатіївського літопису; проте не виключена можливість, що це слово було відоме і говорам — предкам російської мови; про це можна здогадуватись на підставі північнорос. *попередить,* хоч і із секундарним значенням, імовірно похідним від староруського, збереженого в українській мові,— «дать счастья, долю, удачу» (Даль).

Певною мірою треба зважити як, мабуть, на південноруське слово — на *карити* «оплакувати» (під 1263 р.): «почат карити по ней», бо це слово, відоме лише з цього місця, перегукується з цілком, правда, не з'ясованим, імовірно міфологічним, *Карна* в «Слові о полку Ігоревім» (богиня плачу?).

Є вартим уваги, також поодиноке, *деряждье,* що фігурує в Іпатіївському літопису під 6759, тобто 1251 р.: «Данчлъ, възопивъ и рече имъ: «О мужи воинстии! не вѣсте ли, яко крестьяномъ пространьство есть крѣпость, поганымъ же есть тѣснота: деряждье обычай есть на брань». Це слово Срезневський («Материалы...», I, 655) вважав загадковим; без пояснення воно ввійшло і в «Материалы для терминологического словаря древней России» Г. Е. Кочина (стор. 96). Свєнціцький (стор. 127), зіставляючи його із ст.-слов. дрѣзга, ст.-рус. дрязга, дрязда «ліс», бездоказово з погляду порівняльної граматики зближує його також із староруськими *розга:* рождиє, укр. *різка : ріжджя.* Найближчими (зовнішньо) до цього слова є ст.-чес. deryždie (пізніш — deřždí, dereští, drejští «хмиз, хворост») і ст.-пол. drząždże з тим самим значенням. Зв'язок з *деряждьє,* імовірно, отже, західно- і південноруським словом, правдоподібно витлумачений у виданні Іпатіївського літопису Археографічної комісії 1871 р. (стор. 539), примітка: «Deryždí» на чешском языке значит Strauchwerk, т. е. окоп или верх из частокола, терновника и т. под. См. также слово «дереза» и сродные с ним в Толковом словаре Даля. Смысл Даниловой речи понятен: сила, говорит он, для христиан — открытое поле, сила же поганых — за окопом (теснота): обычай их во время войны — окружать себя терновым вереском (деряждье)». Треба, проте, зауважити, що значення чеського слова — «Strauchwerk» (звідки взяте?) чомусь відсутнє в пізніших лексикографічних джерелах, у тім числі — в «Slovník'у staročeský» Гебауера (1903). Останній це слово перекладає «chrastí, dürres Reís» (т. I, стор. 228).

---

[1] Проте треба врахувати також *злотьникъ* «золота монета» вже в Патерику Синайському XI ст. (див. «Материалы...» Срезневського, I, стор. 985).

Щодо Галицько-Волинського літопису, то більше значення, на мою думку, можна надати спостереженням акад. О. С. Орлова, посмертно опублікованим у V збірнику «Трудов Отдела древнерусской литературы» Академії наук СРСР у 1947 р. — «О Галицко-Волынском летописании», зокрема — стор. 30—32. Орлов доводить у цій статті, що основа протографа знаменитого Архівського збірника кінця XV — початку XVI ст., який належав Катерині II, була складена в XIII ст. в Галицько-Волинській області, і в цьому ж столітті був складений і протограф самого Архівського збірника. Частина збірника — «Летописец», яка серед іншого містить у собі всю «Повесть временных лет», схожу більше, ніж з Лаврентіївським списком,— із списком Іпатіївським, має виразні сліди «південно-західної» редакції. «Это явствует,— твердить Орлов,— не только из исключительного знакомства с литовской этнографией и из недоброжелательной оценки хорошо известных западноевропейских обычаев, выраженных словами частию ино-славянского происхождения и западнорусского употребления («зарекноваша», «с прилики», «кошюли», «витязей»...), но и из пользования такими словами, как: «конокръмци»... ср. «конокормство» в грамоте Витовта... «пуствовалъ»..., «приставлены къ скарбу»..., «Исмудъ, дядко его»..., «Добрыню, дядка своего» — ср. Дмитрий Дядько «староста» земли русской», т. е. кормилец или пестун княжеский — со 2-й четверти XIII в.— в Галицко-Волынской области; «черевик»..., «опрѣсноки сиречь оплатки»..., «събуруа»..., «господарю»..., «а гривна по пятидесятъ грошъ»..., «съчювалъ»... «с под кожи»... «любяще... некоего местича именемъ Яна»... и др. ...». З цього і зазначення місць, де вживаються ці слова, випливає спостереження: «Эти украинско-белорусские слова встречаются здесь, таким образом, в древнекиевских рассказах Начальной летописи — об исконных данниках русских племен, о походе Олега на Греков, о мести Ольги, о единоборстве юноши, переявшего славу, о Святославе, Владимире св., Борисе и Глебе, Ярославских волхвах, Феодосии Печерском».

Щоправда, прослідки такої ж лексики і навіть певних «південно-західних» рис фонетики зустрічаються, за твердженням Орлова, у цій же «Летописи» і далі, не виключаючи того, що стосується подій північного Переяслава Заліського, але щодо лексики цілком ясно, що не в «київській» частині цієї «Летописи» південно-західні слова трапляються, принаймні, набагато рідше [1], і цьому фактові не можна не надати певного значення. Є підстави вважати, отже, що вже в XIII ст. на території, принаймні близькій до південноруської, поширена була лексика,

[1] З трьох прикладів, наведених Орловим (стор. 31), деяке значення має власне тільки «где что чюа» (=«чуя»). Інша річ — переконливі аргументи редакційно-речового порядку на доказ того, що і над цією, другою частиною літопису працював галицько-волинський редактор,— в абзаці другому на цій же сторінці.

елементи якої тоді ж або пізніше стали властивими також і українському вжиткові. Імовірніше, що ця лексика (характерніші в цьому відношенні слова — західноєвропейського походження) більшою або меншою мірою проходила з Заходу (з «Білорусії») [1].

Те, що виявляють відносно свого лексичного складу староруські літописи, веде до єдиного висновку в питанні про стосунок літературної мови, відбитої в них, до сучасної нам української: староруська літературна мова лексично далека від специфіки теперішніх українських говірок, і треба, отже, визнати, що словник останніх в усьому істотному, що його відрізняє від великоросійських говірок, усталився в пізніший час. Впливи лексичної специфіки Півдня незначні проти того, на що можна було б сподіватись, виходячи з абстрактних міркувань,— навіть у Галицько-Волинському літопису, і це навряд чи можна з достатньою переконливістю пояснити припущенням лише суворої нормативності старої літературної мови. Тиск такої норми принципово можливий, — проте, як показують хоч би «новгородизми» в тих самих пам'ятках, він не міг би до кінця затримати проникнення в літературний ужиток побутових слів, і коли в такій виразно західно-південноруській пам'ятці, як Галицько-Волинський літопис, їх теж зовсім мало, це значить, що їх справді в цей час мало було і в самій розмовній мові населення впливових міст — і Києва, і Чернігова, і Галича.

Два джерела показують найбільшою мірою ту, сказати б, межу, до якої в границях сучасного їм літературного вжитку міг доходити вияв діалектного забарвлення писемної мови XII ст.: твори Володимира Мономаха і «Слово о полку Ігоревім». Ці джерела недвозначно свідчать, на мою думку, про справжнє існування в їх час діалектного забарвлення книжної мови, але тільки діалектного забарвлення, а не такої одмінності, що дозволяла б говорити про якусь «відрубність» у цей час мови носіїв її південного різновиду від літературної мови інших місцевостей, навіть Новгорода, хоч остання має значно більше специфічних, саме їй притаманних рис. Треба визнати й зараз слушними міркування акад. В. І. Істріна, висловлені ним у його курсі «Очерк истории древнерусской литературы» (1922, стор. 82):

«...Книжный литературный язык, язык высшего слоя общества, образовался в Киеве и был соединением разговорного языка киевского городского населения, разумеется — в его передовом классе, и языка письменного, принесенного из Болга-

---

[1] Всупереч думці Орлова гадаю, проте, що фонетичні та морфологічні риси пам'ятки в їх сукупності без усякого сумніву білоруські (акання та ін.), навіть «почастя» («Вероятно, как эти явления лексики, так и явления говора в особенности, не принадлежат здесь одному времени, а также не относятся к одной местности. Но, повидимому, большинство их (основной слой) относится к юго-западной области и частию восходит именно к XIII в.») не належать XIII ст., а внесені пізнішим переписувачем.

рии. Из Киева этот язык разносился и по всем другим местам тогдашней Руси, где только возникал какой-либо административный центр и где только являлось духовенство, вводившее христианство и распространявшее письменность. Примеров таких провинциальных разновидностей общелитературного языка мы также не имеем и говорить о них можем, исходя лишь из теоретических соображений, подкрепленных историческими фактами. Киевские князья посылали по городам или своих сыновей или посадников, приводивших с собой и дружину, а Киевская духовная власть наделяла те же города высшим и низшим духовенством, приносившим с собой разнообразного содержания книги. Те и другие, кладя основание высшему слою общества, сливались с местными уроженцами и создавали тот же книжный литературный язык, который существовал и в Киеве. Фонетика и морфология этого провинциального литературного языка была та же, что и в Киеве, лишь с очень незначительными местными особенностями. Что же касается словарного материала, то он в сильной степени зависел от вращавшейся в каждой местности письменности, а эта письменность, как сказано выше, появлялась в одно и то же время всюду — и на юге и на далеком севере. Разумеется, и в разговорном языке каждого местного высшего слоя общества существовали свои провинциализмы, которые могли входить и в письменность, как, напр., слово «олонесь» в значении «в прошлом году» в Новгородской летописи (Синод. сп. XIII века), но таких слов, как доказывают древнейшие памятники, было незначительное число. В общем же книжный литературный язык был один и тот же на всем пространстве Руси. Существенное значение в этом отношении оказывала книга. Провинциальный русский книжник — и в Новгороде, і в Ростове, и во Владимире, и в Галиче — учился по тем же книгам, по которым учились и киевские книжники, из таких же книг почерпал всю свою книжную мудрость, и естественно, что и писать он должен был на том же языке, на котором была написана вся тогдашняя литература. Следовательно, книжный литературный язык 11—13 веков должен быть назван «общерусским литературным языком», подобно тому как и сама литература этого периода должна быть названа «общерусской литературой».

В зв'язку з цією, на нашу думку, в усьому основному вірною констатацією, варт пригадати понад сто років тому висловлений погляд видатного мовознавця, автора відомої дисертації «О языке северных русских летописей» (1852 р.):

«...древний русский язык, в пределах нынешнего Русского государства, до XIV столетия, не обнаруживает решительно того разделения на два наречия, великорусское и малорусское, какое встречаем мы впоследствии и в настоящее время. Это положение, по глубокому нашему убеждению, опирается на самых прочных основаниях, во 1) на решительном отсутствии исключительных малороссизмов во всей древней письменности русской,

южной и северной, во 2) на невозможности не высказаться особенностям народного языка даже и при предположении, что письменность была церковнославянская, что положительно доказывается, в 3) постоянным господством в этой письменности отличительных черт языка общерусского и областных особенностей речи новгородской, в 4) позднейшею письменностию, с XIV века, где при очевидном церковнославянизме языка, во множестве рассеяны отличительные свойства малорусского наречия на юге, как великорусского на севере, в 5) наконец, на неопровержимом факте близости всех наречий славянских друг к другу, до XIII—XIV столетий, что, ни мало не противореча развитию некоторых особенных черт в каждом, прямо противоречит господству в то время всех нынешних особенностей» (П. Лавровский, Ответ на письма г. Максимовича к г. Погодину, «Основа», Южнорусский литературно-ученый вестник, 1861, август, стор. 34—35).

Цей, в істотному обґрунтований, погляд у зіставленні з тим, що становить надбання науки пізнішого часу, вимагає лише відносно мало поправок. Насамперед, треба категорично, за поданими вище міркуваннями, відрізнити те, що можна твердити відносно староруської літературної мови, від того, що є імовірним відносно живої, розмовної мови мас. Твердження П. О. Лавровського в першій своїй частині великою мірою вірне лише щодо письменства. По-друге, близькість слов'янських мов (наріч, за виразом Лавровського) до XIII—XIV ст., як він її розуміє, аж ніяк не є «неопровержимый факт»: навпаки, чавряд чи зараз можна знайти компетентного славіста, який би мав сумнів у далеко ранішому і притому значному відході однієї від одної слов'янських мов у їх лексиці, фонетиці, морфології і навіть у синтаксисі; відомі пам'ятки слов'янських мов щодо цього не залишають місця сумнівам. По-третє, кількість фонетичних і морфологічних південноруських ознак у староруських пам'ятках у їх сукупності примушує піднести проти того, що схильний був припускати Лавровський, вагу, принаймні деяких, моментів старої діалектної диференціації східнослов'янського мовного масиву. По-четверте, за часу Лавровського,— цю помилку поділив і він,— це діалектне подрібнення сприймалось спрощено як тільки біпартиція (розподіл на дві групи).

Висновок про відносно слабе відбиття в сучасній українській мові, однаково — літературній і діалектній, староруської лексики, при припущенні, що українська мова, разом із тим, становить продовження південноруських говірок староруської, — не є такою мірою дивуючим, яким він може здаватись на перший погляд. Лексика в двох відношеннях не має стійкості ні словозміни, ні навіть фонетики: це, по-перше, ділянка, порівняно відкрита стороннім впливам (звичайно, порівняно, але не без обмежень), і, по-друге, це сторона мовлення найбільш рухлива, найбільш чутлива до можливих впливів суспільного життя.

За винятком основного словникового фонду, який, проти загального словникового складу мови, характеризується своєю великою стійкістю і здатністю досить міцно протистояти стороннім впливам, «...словниковий склад мови, як найбільш чутливий до змін, перебуває в стані майже безперервної зміни, при цьому мові, на відміну від надбудови, не доводиться дожидатись ліквідації базису, вона вносить зміни у свій словниковий склад до ліквідації базису і безвідносно до стану базису»[1]. Отже, століття, які відділяють сучасну лексику східнослов'янських мов від тієї, що її вживалось у пам'ятках староруського письменства, дуже змінили її склад і щодо збереження того, що становило її давню власність, і щодо поповнення її новими словами.

Навіть основний словниковий фонд мов східнослов'янських племен зазнав за цей час деяких змін, і при цьому переважно на українській ділянці,— свідчення великих історичних рухів і сторонніх впливів, надто — польського. До таких заступлень старих, споконвічних слів належать в українській мові, наприклад: *бачити* замість старого, тепер майже тільки діалектного «видіти»; *дивитись* поряд з уже рідким «глядіти»; *мацати* (давній корінь *щуп-* зберігся тільки в окремих діалектних словах: *щупта* «щіпка, пучка», *щупати* «торкатись, доторкуватись» і под.); *репетувати, галасувати* замість «въпити»; *псувати, нівечити, шкодити* замість «пъртити» і т. ін.

Якщо Соболевський, за його (цитованими вище) словами, вражений близькістю «к великорусскому материалу» словникового складу Початкового і Київського літописів, то він при цій не позбавленій справедливості констатації ігнорує силу літературно-мовної традиції саме на російському грунті, бо старослов'янський склад лексики староруських літописів великою мірою ввійшов у склад руської літературної мови і почасти від неї і в великоруські говірки, що й зумовлює враження, про яке він говорить. Тимчасом те, що тепер становить лексику української мови, в основному є спадщина південних староруських народних говірок, які ряд століть жили цілком відірвано від книжної мови старокиївського часу і волею історії були віддані у владу бурхливих подій і міцних сторонніх впливів, значніших за ті, що їх взагалі зазнала великоруська мова на шляхах її історичного життя[2]. Отже, не можемо приєднатись і до думки-враження Кримського («Древнекиевский говор», відб., стор. 25 і дальші): «...что касается словарного запаса старокиевской летописи, то... г. Соболевский мог выудить в летописи только три якобы великорусских слова, и те при проверке оказались сугубо малорусскими. Если же он ощущает сходство отдельных (малорусских)

[1] Й. Сталін, Марксизм і питання мовознавства, стор. 23.

[2] Не можна пройти, звичайно, в цьому питанні і повз той, як нам здається, характеристичний факт, що безперечно південноруський Галицько-Волинський літопис своїм лексичним складом може справляти щодо його близькості чи віддаленості від лексики сучасних східнослов'янських говірок те саме враження, що й інші, раніші, літописи.

слов киевской летописи с отдельными словами, выхваченными враздробь из того или другого великорусского наречия, то не мешало бы г. Соболевскому иметь в виду, что нет такого великорусского наречия, в котором киевско-летописные слова констатированы были бы в большей или меньшей совокупности. Я же, малорусс, наоборот, поражаюсь замечательной совокупной близостью старокиевской речи к современной речи северной и средней Киевщины. Множество предметов и понятий в нынешней северной и средней Киевщине XX века до сих пор сохранили огромной массой то же свое старинное название, какое они имели в киевской летописи XI—XIII века, — тогда как в Великороссии эти же слова (да и то далеко не все) если и можно разыскать, то разве по одиночке, враздробь: одно слово найдется в одном великорусском говоре, другое в другом; найдутся они в говорах разного типа, в отдаленных друг от друга говорах и употребляются в совсем разных концах Великороссии, а никак не суммарно и цельно в одном каком-нибудь великорусском говоре. И вполне очевидно для всякого бессторонего судьи, что близость между летописно-киевским словарем и тою великорусскою агломератною словарною кучкой, которая мозаично и разрозненно будет надергана из совершенно неблизких друг к другу разных великорусских говоров, не может быть равной по цене с массовою близостью малорусского словарного материала современно-киевского (северной и средней Киевщины) со словарным материалом киевско-летописным. Это надо сказать даже про категорию слов, наиболее склонных к изменению: про названия домашних предметов, названия животных, растений, цветов и т. п., которые так поразительно сходны в домонгольской Киевщине летописной и малорусской Киевщине нынешней». Те, що далі Кримський наводить на доказ своїх тверджень,— крім кількох слів, що обговорені на попередніх сторінках цієї нашої праці, не має серйозної довідної сили. Наприклад, укр. *кітка,* хоч, справді, відповідає точніше староруській формі котъка, ніж рос. *кошка,* не свідчить ні про що важливе: *kotъka* — спільнослов'янське слово, яке могло зберегтись краще в одній мовній групі і підлягти (з мотивів пестливості) певній зміні в іншій, отже, з цього аж ніяк не випливає чогось переконливого щодо лексичних стосунків з фактами віддалених по передніх століть. Так само вже до найдавнішої слов'янської мови належить *chъrtъ > укр. *хорт.* У цьому ж аспекті мало важить зв'язок українського слова *тріска* із старорус. трѣска та ін. Щодо слова *невіглас* Кримський не бере до уваги його південнослов'янського обличчя, яке свідчить про книжний шлях його збереження на українському грунті, та ін.

В цілому, повторюємо, зв'язок із староруською давниною в лексиці української мови відносно обмежений, і на це були свої певні історичні причини. Разом із тим, це аж ніяк не вирішує питання в дусі погляду Соболевського, однобічного і небезстороннього, бо є й чимало фактів на користь того, що сучасна

українська лексика зовсім не чужа староруській, хоч і зазнала численних нашарувань (про словотворчі скажемо окремо), що надали їй у пізніші часи досить своєрідного обличчя.

VII. ДО ПИТАННЯ ПРО МОВУ СТАРОДАВНЬОГО КИЄВА ТА КИЇВЩИНИ

1

Питання про мовно-етнічні відносини часу Київської Русі навіть у межах того, що стосується самого східного слов'янства, не можна сподіватись розв'язати, переключаючи його на інше, далеко легше, — про відносини відомих державних територій старої «Руської землі» та її історичних придбань. Зв'язок фактів мовно-етнічних з долею політичних тіл-держав звичайно не є прямим. Нас не здивує, отже, висновок, до якого недавно прийшов новітній вдумливий історик. «Выводы исследования, произведенного автором на основе марксистско-ленинской методологии, — пише він, — показывают, что проблема изучения образования государственной территории отнюдь не тождественна проблеме изучения этнической территории, колонизации в частности» [1]. Хоча історичні джерела, як твердить цей же дослідник, дозволяють з певною імовірністю уявити в загальних рисах територію Київської держави кінця IX і початку X ст. на захід і на схід від середнього Дніпра [2],— дані щодо мовно-етнічного складу населення цієї території через це не стають набагато чіткішими проти того, про що говорить «Повѣсть временныхъ лѣтъ».

Для питання, яке становить тему нашого дослідження, — про час походження і характеристичні риси тієї мовної цілості, яка пізніше стала українською мовою, не має безпосереднього значення те, де саме жили ті слов'янські племена, що їх нащадки, — умовно кажучи, давньоруська людність,— стали предками українського народу і носіями мовних особливостей пізнішої української мови. З усього зазначеного цілком певно випливає тільки факт, що окремі фонетичні, почасти морфологічні і лексичні особливості сучасної нам української мови з достатньою виразністю виявляються вже в староруських пам'ятках XII ст. і, звичайно, в живих староруських говірках могли, за всіма імовірними припущеннями, існувати і раніше. Так звана «погодінська гіпотеза», тобто думка відомого російського історика М. П. Погодіна про те, що «в Киеве жило до татар великороссийское племя» («Записка о древнем русском языке, Изв. русского отделения Академии наук, 1856), коли навіть пристати на неї цілком або з тими чи іншими застереженнями, нічого істотного в питанні, що нас цікавить, при теперішньому

[1] А. Н. Насонов, «Русская земля» и образование территории древнерусского государства, М., 1951, стор. 3.
[2] Див. там же, стор. 216.

стані відповідних мовознавчих здобутків змінити не здатна. Контроверза стосується в основному в тому вигляді, в якому її залишила полеміка О. І. Соболевського з А. Ю. Кримським та іншими (в переважній їх більшості, — що має певне громадське значення, — російськими ученими), з мовознавчого боку — питання про специфічні особливості саме київських староруських пам'яток, в історичному — питання, до яких східноруських племен належало плем'я літописних полян, найранішого відомого населення давньої Київщини, або, як можна друге питання сформулювати інакше, — хто саме, великоруси чи українці, мають більше право претендувати на те, що вони є нащадками тієї давньоруської людності, яка походить з цих древніх полян [1]

---

[1] Відому трудність — важкість погодити зауваження Несторового літопису: «...аще и Поляне звахуся, но Словеньска рѣчь бѣ; Полями же прозвашася, зане в поли сѣдяху» з його ж таки повідомленням про те, що «бяше около града Киева лѣсъ и боръ великъ» — усунули, на нашу думку, здогадки Б. О. Рибакова про значення назви «поляни» в його в багатьох відношеннях дуже цінній статті («Поляне и северяне», Советская этнография, VI—VII, 1947, стор. 81—105). Думка Рибакова сходить на те, що «если понимать под полянами только население окрестностей Киева, то этимология их имени от «поля» встречает ряд возражений, так как о Киеве прямо сказано в летописи, что там «бяше бор велик». Если же принять предлагаемое... размещение полян на обоих берегах Днепра, то полустепной характер этой территории явится серьезным аргументом в пользу топонимической этимологии имени полян от «поле» — «степь» (стор. 103). На жаль, серйозну довідність своїх історико-географічних міркувань, розгорнено поданих у статті, Рибаков чомусь визнав корисним послабити припущенням ще й іншої можливості, на нашу думку зовсім непереконливої. «Обращает на себя внимание,— пише він (на тій же сторінці),— двойственность термина «поле»: 1) широкий простор, степь и 2) место боя; поединок. Раздвоение термина, несомненно, древнее, как о том свидетельствует глагол «полевать» в смысле разъезжать, разбойничать, охотиться; отсюда былинные богатыри — «поляница удалая». Для внесения хронологической ясности в историю термина нелишне вспомнить глоссарий на полях перевода Георгия Амартола (XI в.), где читаем: — «гигант — рекомый п о л н и к». В связи с этим стоит и «и с п о л и н» в том же значении гиганта. Давно уже делались попытки сближения слова «исполин...» с народом с п о л а м и, с которыми столкнулись готы в своем продвижении с низовьев Вислы на юг. Сполы — спалы, возможно связаны с народом (Paloi), упоминаемым Диодором Сицилийским. Крайне интересно в этой связи рассмотреть свидетельство псевдо-Захария Ритора (555 г.), который писал о народе рус (рос), обитавшем на северо-запад от Нижнего Дона, т. е. именно в среднем Приднепровье, может быть даже на реке Роси: «Народ им (амазонкам) соседний суть рус — люди, наделенные членами тела больших размеров... кони не могут носить их потому, что они наделены такими членами». Вполне возможно, что Paloi и Spalei (Spaloi?) являются первым упоминанием днепровских полян. Не стоит ли их имя в какой-то связи с греческим pālē — борьба, состязание, война? Русский книжник перевел в XI в. pālē — брань. Смысловая связь полян с «поляницей» — великанами, богатырями, а не только с полем-степью подтверждается ранним выделением дружин именно на территории полян. О воинственности полян свидетельствует и известная легенда об уплате дани мечами». Не зачіпаючи спеціально питання про войовничість полян (такій їх характеристиці можна протиставити, насамперед, свідчення самого літопису про їх характер і звичаї), слід категорично відкинути мовознавчі міркування автора. Не було б, звичайно, нічого дивного, коли б та або та племінна назва іншомовного походження набула питомого, слов'янського ви-

Ми не маємо змоги зупинятись на численних аргументах pro і contra, які з часу виступу М. П. Погодіна (його «Записка о древнем русском языке», як лист до І. І. Срезневського спочатку надрукована в «Извест. II Отделения Академии наук», V, 1856, стор. 70—92; передрукована в «Москвитянине», 1856, № 2) наводились у процесі полеміки з приводу останнього питання. Багато цінного проти міркувань і доказів Погодіна, ніби населення Києва та Київщини в часи заснування руської державності і пізніше — до монголо-татарської навали — становили предки великорусів, у плані історичному, мовному, етнографічному, історико-культурному і т. д. навели вже, звичайно не без дечого тепер уже непереконливого, в час, близький до Погодіна, такі видатні вчені, як М. О. Максимович і О. О. Котляревський. На свій час дуже сумлінно і точно стан цієї наукової полеміки (з її пізнішим продовженням) підбив, схиляючись кінець кінцем до думки «южан», акад. О. М. Пипін в III томі свого твору «История русской этнографии» («Этнография малороссийская», 1891 р., глава X).

Ще й зараз, проте, дуже варто перечитати відповідні сторінки листів до М. П. Погодіна М. О. Максимовича, в яких він у дружньо-лагідному тоні полемізує із своїм російським ученим приятелем і потім з його прибічником П. О. Лавровським, наводячи проти їх концепцій переконливі аргументи з різних ділянок історії, філології та мовознавства (полеміка, до речі, щодо її тону прямо протилежна гострій і не завжди пристойній пізні-

---

гляду як результат натурального, отже, справді, нерідкого, народноетимологічного заступлення. Але таке припущення має дуже малу імовірність щодо назви полян, бо остання становить, за численними аналогіями подібних назв, цілком виразну антитезу до *деревлян* (пор. поширені в багатьох мовах назви племен, як *доляне : горяне, долішні : горішні* та ін.). Суфікс **-ян** — типовий суфікс належності до місця, місцевості тощо, і врахування цього простого факту забезпечує точність етимології, як її вірно уявляв собі навіть первісний літописець. Щодо *поляниця*, то це слово, як і юридичне значення слова *поле* — «двобій для розв'язання судової справи» (не просто «бій, битва»,— значення, в староруських пам'ятках не засвідчене), виникли порівняно пізно: *поляниця* (поляница), за «Материалами...» Срезневського, зазначено вперше в «Сказании о Мамаевом побоище»; пор. також довідку О. І. Соболевського («Материалы и исследования в области славянской филологии и археологии», 1910, стор. 240) і, мабуть, є похідним від *поляна* «поле», а *поле* «двобій» — засвідчене з XIII ст. (смоленська грамота 1229 р.), і його нема навіть у «Руській правді». Навіть припустивши, що останній факт, може, є випадковим, твердо стоїть те, що за цим словом ніколи не було значення «битви», і стосунку до войовничості племені воно, отже, не має.

Цікаві міркування про походження ім'я *Русь* (Ros) подано, між іншим, в двох статтях, уміщених у «Сборнике въ честь на Василъ Н. Златарски», Софія, 1925 (переказ-рецензія А. Михайлова в «Изв. Отделения русского языка и словесности Академии наук», XXXII, 1927, стор. 289—290). Автор другої — А. Флоровський доводить, що в свій час поширене зближення Ros — князь «Рош» у тексті пророка Ієзекіїля (глави 38 і 39) та у візантійських письменників з історичною Руссю, як і припущення Г. М. Бараца («О составителях «Повести временных лет» и ее источниках, преимущественно еврейских», Берлин, 1924) про єврейське походження імені *Русь*, є абсолютно безпідставні.

шій полеміці, в її основі з цього ж питання, Соболевського— Кримського). Відповідні листи — статті Максимовича («Филологические письма к М. П. Погодину», надруковані в «Русской беседе» 1856 р., № 3; «Новые письма к М. П. Погодину», «О старобытности малороссийского наречия» — в газеті «День» 1863 р., № 8, 10, 15, 16 і окремо) ввійшли в третій том збірки його творів «Собрание сочинений М. А. Максимовича («Языкознание. История словесности», К., 1880) і порівняно легко приступні і теперішньому читачеві. Про відповідну працю О. О. Котляревського ми згадуємо нижче.

Зачепимо лише кілька питань в основному історичного порядку — головне те, чи були Київ та Київщина в певні часи спустошені такою мірою, що це виключає припущення безперервності їх мовно-діалектної традиції, або ж відповідне твердження не має під собою надійного історичного грунту, і дослідник, отже, може спиратись, ставлячи й розв'язуючи питання про зв'язок сучасної української мови з відповідно діалектно забарвленими пам'ятками староруської доби, в основному на самі мовні дані.

2

Намагаючись з'ясувати зв'язки сучасної української мови з племінною мовою древніх полян, наївно, звичайно, сподіватись, що ці зв'язки виступлять у виразності, яка дозволить зробити незаперечним для кожного висновок про безпосереднє продовження в сучасному стані українського мовлення провідних рис полянської говірки. Стан відповідних речей, безумовно, не такий, і було б дивним, ігноруючи складність відомого історичного процесу на південних землях східних слов'ян, уявляти розвиток самої їх мови як щось позбавлене зовнішніх впливів на неї, насамперед з боку представників споріднених говірок, щось в основному непорушне, позбавлене динаміки, зумовленої і внутрішніми законами розвитку, і різними потребами історичного життя мас протягом століть, і тими або іншими рухами населення в його більш-менш значних частинах.

Оскільки основний словниковий фонд і граматика східних слов'ян для всіх говірок старої Русі були коли не тотожні, то дуже близькі, — то не дивно, що саме їх в усьому істотному донесено до нашого часу, хоч і з тими або іншими рисами змін (розвитку). Говорячи за давні руські говірки, можна враховувати, звичайно, лише порівняно невеликі одмінності, що пізніше легко могли підлягти тим або іншим випадковостям довгого історичного життя.

Відносно думки (її схильний був підтримувати П. Г. Житецький у книзі-дисертації «Очерк звуковой истории малорусского наречия», К., 1876,— спираючись на повідомлення істориків VI ст. Іорнанда і Прокопія Кесарійського про слов'ян та на твердження літопису про східних слов'ян), що староруські слов'яни були виразно подрібнені мовно, — то добре аргументовані сумніви,

хоч і не більше як сумніви, відносно неї в свій час висловив вже О. О. Потебня. Ці його сумніви зберігають, на мою думку, своє значення великою мірою ще й тепер, і не хочеться відхилити спокусу навести їх саме в формі, наданій їм автором. Отже, цитую: «Если бы вопросы о русском языке можно было решать летописными известиями, то странно было бы предпочитать длинный и трудный путь исследований самого языка. Мы бы насчитали от 10 до 14 славянских племен, вошедших в состав русского государства, и порешили, что до начала государства русский язык представлял столько же заметных делений; но такого рода заключения не убедительны. Пусть русские племена сидели *особѣ*, держали свои княжения, различались обычаями; но сознание своей особенности, взаимное презрение и вражда возможны не только между разноязычными племенами, но и между смежными селами и хуторами одного племени. Расселение по обширным пространствам может повести к различию языка, но само по себе не свидетельствует о существовании этого различия, так как вовсе не несомненно, что все языки, не имеющие письменности, изменяются быстро...

Быть может, и правы наблюдатели, утверждающие, что языки полудиких сибирских, африканских и др. племен в течение двух-трех поколений изменяются до неузнаваемости.., хотя, при трудности наблюдения, здесь можно ожидать всяческих ошибок. Как бы ни было, но вероятно, что сила предания в различных языках различна и что в некоторых она так велика, что и без охранительного влияния письменности едва столетия производят в них изменения, уловимые лишь при тщательном и искусном наблюдении. Из нескольких миллионов безграмотного или малограмотного малорусского населения на востоке от Днепра можно бы выкроить десятки племен вроде полян и пр., вся совокупность коих в половине IX века едва ли доходила до миллиона; а между тем это мр. население говорит одним говором, с оттенками столь слабыми, что до сих пор они почти что неизвестны. Можно возразить, что здесь единство языка поддерживается частыми сношениями, но если несравненно более частые сношения в течение десятков лет не установят единства языка между смежными селами под Харьковом, например, великорусс. Басищевым и мрусс. Безлюдовкою, то более отдаленные связи между малороссиянами Курской г. и Черноморья, казалось бы, не должны бы помешать дифференцированию их наречий, если бы оно совершалось быстро. Известный пример устойчивости языка — литовский — во многих отношениях более архаический, чем слав. языки за тысячу лет до нас. В самих славянских яз. можно указать на многие черты (напр., русское ударение, полногласие *оро* и пр.), как на monumentum aere perennius [1]. Итак, если иные языки могут изменяться чрез-

[1] З відомого вірша Горація Флакка «Exegi monumentum aere perennius» («Я спорудив пам'ятник тривкіший міді»).

вычайно медленно, то возможно, что рус. Несторовы племена, несмотря на обширность занятого ими пространства, целые столетия по выселении из более тесной родины почти не отличались друг от друга по языку. Можем ли мы утверждать, что и теперь различия между самыми крайними русскими говорами соразмерны разделяющему их расстоянию?

Так же шатки заключения к языку от различия обычаев. Если теперь трудно делать точные этнографические наблюдения, то чего ожидать от наивных людей за 700 лет до нашего времени? Какие ручательства за то, что «обычай кроток и тих», «стыдение к снохам и сестрам», «брачный обычай» действительно принадлежали всему племени полян? Есть некоторые основания думать, что заметные различия в обычаях, напр. брак со сватовством и умычка, погребение и сожжение мертвых, могут существовать одновременно в том же племени. И кто показал связь между обычаями, как стыдение и бесстыдство, брак и умычка и пр., и грамматическими формами и звуками, связь, я разумею, более осязаемую, чем та, какую можно высновать из идеи единства мироздания и т. п.?

Если поляне и деревляне — предки нынешних малоросиян Заднепровья, то при существовании и в наше время между срединными мр. говорами лишь небольших различий, можно сомневаться, чтобы меньшие различия могли быть замечены непривычным старинным наблюдателем. Напротив, летописец замечает только единство языка различных славянских племен (Лавр. л. 11, 12)» [1].

Ці міркування Потебні, разом із тим, хоч вони і мають у собі, либонь, велику частку істини, на нашу думку, навряд чи слушні повністю.

Не можна, звичайно, ні для IX ст., ні навіть для часу, що передував йому, уявляти східне слов'янство як щось цілком монолітне в побутовому або в мовному відношенні. З подібною концепцією не можна погодити ні історичних даних про племінні одмінності, що про них говорить Початковий літопис, який щодо цього заслуговує довір'я, ні археологічні дані, що про них згадаємо нижче, ні певні теоретичні міркування про процес формування мов «...від мов родових до мов племінних, від мов племінних до мов народностей і від мов народностей до мов національних» (Й. С т а л і н, Марксизм і питання мовознавства, стор. 11) та ін. Припустимо, що культурно-побутово східне слов'янство було довгий час диференційоване з причин географічних і політично-економічних більше, ніж власне мовно (це можна припустити, ураховуючи звичайні темпи розвитку мов за часу відсутності впливового національного письменства). Проте аж ніяк не слід заперечувати право на припущення разом із тим вже д е я к о ї давньої діалектної подрібненості близько

[1] Рецензія на книгу Житецького, надрукована в «Записках... Академии наук», XXXIII, 1879, стор. 775—776.

спорідненого щодо своєї мови східнослов'янського населення на великих просторах Київської Русі і різних племінних об'єднань, які передували створенню цієї проти них далеко міцнішої держави. Наведені міркування Потебні переконують лише до тієї міри, до якої йдеться про необов'язковість великої мовної диференційованості старої Русі на підставі аргументів, висунених Житецьким. Чи не було або не могло бути також інакше на певних частинах староруської території і у відношенні племен одного відносно іншого, — питання про це вони не вирішують і можливість ураховувати ще й інший стан речей залишають відкритим.

3

Від цих загальних зауважень повертаємось до спеціального питання про мову древньої Київщини.

У багатьох відношеннях цікава стаття акад. О. І. Соболевського «Древнекиевский говор» («Изв. Отделения русского языка и словесности», XI, 1905, стор. 308—323) не внесла, проте, аргументів вирішального значення щодо того, ніби, як хотів довести Соболевський, «...необходимо видеть в древнекиевском говоре один из говоров, близких к соседним говорам белорусско-великорусского типа (без удлинения гласных под влиянием исчезновения глухих), хотя быть может — с некоторыми собственными мелкими чертами» (стор. 321). Звичайно,— і в цьому відношенні Соболевський зазнав цілком справедливої критики [1], — дуже мало важать, насамперед, його аргументи про відсутність у пам'ятках київського походження певних південноруських, тим більше — пізніших українських рис.

«Все упомянутые киевские памятники [2] по языку и орфографии, — пише Соболевський, — представляют нечто однородное, слабо окрашенное, конечно, потому, что древнекиевский говор конца XI в.— первой половины XII в. не имел сколько-нибудь яркой окраски, приближаясь в этом отношении к средневеликорусским говорам» (стор. 318) і підкреслює при цьому відсутність у всіх таких пам'ятках рис, що спеціальноріднили б їх

[1] Див. А. Е. Крымский, Древнекиевский говор, «Изв. Отд. русского языка и словесности Академии наук», XI, 1906, кн. 3, відб., стор. 8 і далі.

[2] До них Соболевський, треба гадати — справедливо, зараховує: два Святославові збірники 1073 і 1076 рр. церковнослов'янського походження, без сумніву, переписані в Києві, і — що далеко сумнівніше — так звану Мстиславову грамоту близько 1130 р. та кілька церковнослов'янських текстів, імовірно (на його думку) переписаних у Києві: Мстиславове євангеліє близько 1115 р. і Юр'євське євангеліє близько 1120 р., хоча й написане в Новгороді для новгородського Юр'євого монастиря, але, як вважає Соболевський, киянином.

Хоча, імовірно, також у Новгороді написана «Тріодь Мойсея Киянина» («Триодь Моисея Киянина») XII—XIII ст., на думку Соболевського, належить вона з походження представникові київської говірки. Порівняно багато текстів київського походження (Початковий літопис, Київський літопис у двох редакціях — за Лаврентіївським і Іпатіївським списками, твори митрополитів-греків, перекладені в Києві, та ін.) дійшли лише в інодіалектних списках і мають значення власне тільки щодо лексики.

як з пам'ятками галицько-волинськими, так і з лексикою типово українською.

Щодо відсутності в пам'ятках київського походження такої важливої справді південноруської (пізніше — української) риси, як ознаки подовження **е** («нового ятя»), то нічого дивного цей факт сам по собі не становить: останній перехід пізніший за час відповідних старіших київських пам'яток, як, безперечно, пов'язаний з падінням зредукованих голосних, і ніщо не примушує нас до того, щоб гадати, що явище, яке могло виникнути спочатку лише на заході південноруських племен, тільки пізніше охопило й говірки Київщини. Не кажемо вже за те, що писемна мова культурнішої Київщини та в цілому, імовірно, кращих за староруських волинських і галицьких переписувачів певних старослов'янських конфесійних і споріднених з ними текстів, у Києві могла, просто, не відбити певної риси, що деякий час у Києві з його говірково строкатим населенням приймалась, мабуть, як нелітературна [1].

Зовсім непереконливий аргумент про те, що в київських пам'ятках відсутнє в дієсловах типово українське закінчення першої особи множини **-мо.** Чи знайшов його був Соболевський у багатьох галицько-волинських пам'ятках церковнослов'янського типу? Адже сам Соболевський зазначає його лише в галицьких грамотах починаючи з XIV ст. (стор. 318) (пор. і «Лекции», 4 вид., стор. 161).

Ще чи не найслабший з методологічного погляду критичний прийом Соболевського щодо лексики. Соболевський не знаходить у пам'ятках, які він визнає київськими, відповідників українським словам *гай, квіт, кохати,* і це його переконує в тому, що стара київська говірка не належала предкам українців (стор. 320). Міркуючи подібним чином, треба було б, — а цього він, звичайно, не робив, — заперечувати зв'язок з російською мовою ряду безсумнівно давніх «великоруських» списків з церковнослов'янських оригіналів — на тій підставі, що в них нема таких російських слів, як *глаз, щи, парень, шагать.* До того, знову-таки, Соболевський не хоче надати значення тому виразному фактові, що слів, яких він шукає в старокиївській говірці, нема й в галицько-волинських пам'ятках церковнослов'янського типу, та й власне не самого церковнослов'янського, а тільки церковнослов'янізованих, — адже корінь (тільки!) згаданих ним слів він розшукав лише в запису «Жития Савы Освященного» XIII ст. у власному імені *Коханъ,* а *Гай* — тільки як назву місцевості біля Луцька — у Волинському літопису (Іпатіївський список). Щодо *квѣтъ* замість «цвѣтъ», то це взагалі в українській мові, за всіма імовірностями, порівняно пізній полонізм (можливо, через білоруську мову), та, до того ж, і його Соболевському не вдалось розшукати також і в галицько-волинських пам'ят-

---

[1] Пор. з цим відсутність специфічно новгородської риси (заміни **ц : ч**) у старіших євангеліях, писаних у Новгороді.

ках. Так стоїть справа щодо найважливіших аргументів Соболевського.

Соболевський хотів би мати в київських пам'ятках, якби вони відбивали мову предків українців, власні імена, справді типові для української мови, — *Грицько, Стецько,* але і в даному разі його вимога дивує: чому він не ставить такої вимоги старішим пам'яткам галицько-волинським і не заперечує на цій підставі встановленого ним самим їх зв'язку з пізнішою українською мовою?

Здається, в останній раз, вже в суто історичному плані, Соболевський виступив на захист своєї концепції проти Кримського у 1910 р. У статті «К истории малорусского наречия» («Русский филологический вестник», LXIII, стор. 106—111) своє уявлення про те, що населення Київщини не споконвічне, а зайняло її порівняно недавно, отже, і нема підстав шукати в особливостях його мови прямих зв'язків з мовою Києва X ст., Соболевський підкріплює матеріалом і міркуваннями польського історика О. Яблоновського про заселення Київської України в середині XVIII ст., викладеними в статті, надрукованій у варшавському журналі «Przegląd historyczny» (IX, вип. 1 і 2, 1909). Суть аргументації, на якій Соболевський зосереджує увагу, полягає в тому, що Правобережна Україна («Польська Україна») — степові простори «Київського повіту» (тобто пізніша Київська губернія без Умані, Липівця і Бердичева) — після Андрусовського миру між Росією і Польщею обернулася в пустелю «в повному значенні цього слова»: «підняте з місць під час руїни населення шукало безпеки за Дніпром... або вирушало до Полісся, залишаючи свої попалені села та зруйновані містечка. На широкому просторі залишилась тільки невеличка кількість дрібних замків, між якими першенствувала Біла Церква. Що було найгірше, це те, що Москва виставила в Андрусовській угоді умову, щоб широкий пояс збереженої за собою Польщею частини Київського повіту, тобто все узбережжя на правому боці Дніпра від Києва до Запорозького степу, залишився назавжди незаселеною пустелею». Проте всі ці факти зараз же знецінюються в їх довідності з питання, про яке йдеться, наступною констатацією самого ж Яблоновського: «Але земля, така родюча та багата, не могла довго залишатись пустою. Як тільки з'явились скільки-небудь сприятливі умови, почали повертатись на попелище своїх батьків сини, що знудьгувалися на чужині. А за ними попрямували з лівобережної Малоросії кріпаки, що почули на собі тягар поміщицької влади ошляхтілої козацької старшини. І пустелі Київщини стали швидко заселятися». Отже, на цей час, коли спиратись на ці дані польського історика, кінець кінцем склад населення Київщини етнічно навряд чи мав зазнати великих змін.

Другий, трохи пізніший час. Петро I, вирішивши (1711 р.) ту частину Наддніпрянської України, яка перебувала в поль-

ських руках, залишити за Польщею й надалі, дав суворий наказ гетьманові Самойловичу перегнати її населення за Дніпро. «Жорстокий «згін», виконаний в 1711—1712 роках.., що торкнувся Білої Церкви, Брацлава й Немирова, був останнім фактом масового виселення людності і збереження в вигляді пустелі степової частини Київщини. У 1714 році царські війська покинули й Білу Церкву. Правобережна Україна відпочила, і переселенський рух поновився, і притому з нечуваною силою. Переселенці рушили звідусюди — з Київського Полісся, з Волині, але особливо з Задніпров'я, незважаючи на суворий нагляд місцевої влади».

Висновки, які Соболевський зробив з останніх тверджень польського історика, не набагато переконливіші, на нашу думку, за те, як він витлумачив факти, що стосуються часу Андрусовської угоди. Цитую їх так, як вони сформульовані ним самим: «Так говорит польский историк. Его слова не внушают ни малейшего недоверия. Можно сказать, в них нет ничего нового. Нам важно лишь новое признание, с одной стороны, полного опустошения степной Киевщины сначала после Андрусовского договора, потом при Петре, с другой — заселение этого края в первой половине XVIII века выходцами с разных сторон тогдашней Польши и России.

Имеем ли мы хотя какое-нибудь право искать на киевской стороне Днепра потомков древних полян и на черниговской — потомков древних северян?

Не есть ли подобное искание — следствие полного неведения русской истории?»

Думаю, що Соболевський, насамперед, вичитує з Яблоновського більше, ніж по суті говорить останній: яка б не була домішка прибулого на Київщину в першій половині XVIII ст. неукраїнського населення або українського, одмінного від українського Київщини першої половини XVII ст., найнатуральніше припустити, що ядро тих, кого тягли до себе ці місцевості, становила людність, що п о в е р т а л а с ь на рідні попелища, отже люди, що м о г л и в мовно-племінному відношенні бути нащадками старовинного населення країни до її руйнації. По-друге, в сучасній історичній науці ця теорія повного запустіння Наддніпрянської України під час монгольсько-татарської навали відкидається як необгрунтована, як відкидається і думка про те, ніби влада монголо-татар не була такою згубною, якою уявляла її собі більшість російських істориків. «М. С. Грушевский, — пищуть автори новітньої книги «Золотая орда и ее падение» (1950) академік Б. Д. Греков і А. Ю. Якубовський, — справедливо протестуя против польской теории о полном запустении Украины под ударами монголов и о последующей сплошной колонизации ее поляками, протестуя не менее справедливо и против великорусской теории о переселении украинцев из запустевшей Украины под натиском татар на се-

веро-восток в бассейн Волги—Оки, в то же время старается не только умалить степень разорения, принесенного татарами, но готов видеть в татарском завоевании фактор, способствовавший созданию на Украине особого, по его терминологии, «общинного» строя, появившегося в результате «нивелировки» местного общества вследствие уничтожения, обеднения и эмиграции «богатого класса»... Если расшифровать основную мысль Грушевского, то она сведется к тому, что на Украине уже в XIII в. образовалось бесклассовое общество.

В последнее время на Украине появляются работы уже совсем иного рода. Украинские историки признают, что татарское завоевание повлекло за собой усиление феодального гнета. На протяжении двух сотен лет значительная часть страны развивалась под влиянием гнета татарских ханов. Хищническая политика татар сильно подорвала производительные силы страны и вела к запустению целых районов Днепровского бассейна. Крестьянские массы в период господства татар находились под двойным гнетом. О бесклассовом обществе на Украине никто из украинских историков сейчас не говорит» (стор. 254—255).

У згоді з таким розумінням історичних подій XIII ст. є і висловлення з цього приводу новітніх українських істориків («Історія Української РСР», т. I, К., 1953, стор. 104):

«Українські буржуазні націоналісти, намагаючись змалювати всю дореволюційну історію України в дусі антинаукової політично шкідливої «теорії» про безкласовість українського народу, затушовували той факт, що монголо-татарська навала негативно позначилась на розвитку південно-західних руських земель. Всупереч історичній правді вони хотіли що б то не стало не тільки затушувати тяжкі, руйнівні наслідки цієї навали, але й висунули антинаукове твердження, ніби татарська навала сприяла утворенню на Придніпров'ї якогось особливого «общинного» ладу, який нібито сформувався тут у результаті знищення князівсько-боярської верхівки. Насправді ж татарська навала не привела і не могла привести до заміни феодальних відносин «общинним» ладом. У татар теж розвивалось класове, феодальне суспільство. Клас феодалів на Придніпров'ї, як і в інших руських землях, зберігся. Народні маси тут, як і всюди на Русі, були під подвійним гнітом — своїх феодалів і татарських загарбників. Історичні дані спростовують брехливі твердження націоналістичних фальсифікаторів, що намагались обгрунтувати реакційну «теорію» про безкласовість українського народу.

Польські націоналістичні історики, які намагалися довести, що шляхетська Польща в XVI—XVII ст. відігравала нібито «цивілізаторську» роль у відношенні до України, висували думку про те, що Придніпров'я під ударами татар опинилось у стані цілковитого запустіння і заселення краю пізніше було здійснене шляхетською Польщею. Свідчення літописів XIII—XIV ст., що

збереглися, і археологічні дослідження спростовують ці антинаукові твердження польських націоналістичних істориків»[1].

Нема сумніву, що монголо-татарський напад завдав жорстокого вдару Києву і переважній частині Київщини. Про знесилення Києва, незалежно від відомостей про кількість його населення, можна певний висновок зробити вже з самого факту, що князь Ярослав Всеволодович, який раніше (короткий час — 1236—1238 рр.) був київським князем, діставши ханський (Батиїв) ярлик на Київ, туди не поїхав, а поставив там своїм намісником навіть не якогось свого родича, а боярина. Але, при безперечному занепаді міста, воно ще до 1300 р. залишається місцем перебування митрополита, тобто не перетворюється протягом більше ніж півсторіччя церковно-адміністративно в щось не існуюче.

Отже, нема справжніх підстав дивитись так, ніби Київ та Київщина коло середини XIII ст. племінно вже зовсім не те, чим вони були до монголо-татарської навали. Дехто з істориків перебільшеного значення надає відомому оповіданню папського посла Джованні Плано-Карпіні «Historia Mongolorum», або «Liber Tartarorum», про його подорожування через Волинь і Київщину в 1246 р. Можна цілком повірити Плано-Карпіні в тому, що Київ цього часу був уже дуже малим містом з незначним населенням, але разом із тим, як справедливо відзначено в «Історії Української РСР» (І, 1953, стор. 103), не можна не надати ваги свідченню Карпіні ж про наявність у Києві тисяцького і бояр, іноземних купців, навіть з Константинополя, а також про діяльність Софійського собору і Києво-Печерського монастиря. Місто занепало, і дуже занепало (в ньому залишилось, за Карпіні ж, тільки щось із двісті будинків), але роль місця, яким цікавились навіть іноземні купці, воно зберегло, імовірно — через те, що все ж таки центром для населення широкої периферії воно зосталось, і останнє, треба гадати, повністю не втратило з ним хоча б якихось важливих господарських зв'язків.

Про існування в цей час на Київщині населення (і, мабуть, в його основі давнього) можна гадати і на підставі інших відомостей, подаваних Плано-Карпіні. Адже, коли йому, як він пише, доводилось увесь час перебувати в страху перед литовцями, що раз у раз роблять напади на ці області, то ясно, що литовці робили ці напади на якесь, хоч і не численне, але місцеве населення, з якого можна було чимсь поживитися. Але є в Плано-Карпіні і цілком певна згадка про «Русь», мабуть, близька до дійсності: він їхав, не боячись цього народу, бо місцевого населення тут залишилось дуже мало: більшість була пере-

[1] Пор. і важливі в цьому питанні спеціальні праці: М. Владимирский-Буданов, Население Юго-Западной Руси от половины XIII до половины XV в., Акты Юго-зап. России, часть VII, т. I, К., 1886; А. Баранович, Население предстепной Украины в XVI в., «Историч. записки», кн. 32, 1950.

бита або забрана в полон. Отже, в роки, близькі до навали 1239—1240 рр., місцеве населення було, але на проїзному шляху зовсім рідке. Це і все надійне, про що ми дізнаємось із записок Плано-Карпіні.

Враження розуміння, близького до історичної дійсності, справляє те, що з цього приводу говорив П. Г. Житецький вже 1876 р. («Очерк звуковой истории малорусского наречия», стор. 287—288): «...Довольно для нас вспомнить только, что главной сценой... борьбы было Поднепровье, куда постоянно направлялись огромные массы народа из Подлясской [Подляшской], Волынской и Галицкой земли. Состав населения правобережной Украины постоянно изменялся, особенно начиная с XVII в. По мере того как разгоралась борьба с Польшей, целые тысячи правобережных жителей переселялись в левобережную Украину. Лучшим убежищем для них были степи к востоку от Днепра (в Курс. и Воронеж. губ.)... Наступило печальное время *великой руины,* когда на правом берегу Днепра путешественник современник видел «на разных мѣстцахъ много костей человѣческихъ...» и поболел он сердцем и душою «яко красная и всякими благами преже изобиловавшая земля и отчизна наша Украиномалороссійская во область пустынѣ Богомъ оставлена и насельницы ея, славные предки наши, безвѣстны явишася»[1]. В XVIII в. на этой руине явилось новое население из смеси оставшихся жителей с новыми выходцами, которые не нашли в левобережной Украине того, чего искали, или же бежали старыми, знакомыми путями из внутренних областей Речи Посполитой. Так, до самого конца казацкой истории, из края в край передвигалось южнорусское население, не находя для себя исхода в борьбе, которая начата была с лучшими надеждами». Інакше кажучи, за цим розумінням стану Правобережжя XVII—XVIII ст., його населення певний час поповнювалось українськими вихідцями з заходу, з другого боку, пізніше — в певній своїй кількості відходило на схід, але через деякий час частково поверталось на рідну землю. Ми не можемо, отже, поділяючи цю концепцію, категорично вважати, що за таких історичних умов населення Київщини справді становить прямих нащадків населення попередніх століть і, йдучи ще глибше в старовину, поготів, — староруських полян, але й разом із тим, якщо цьому не суперечать факти іншого порядку, нема й рішучих підстав для певної частини населення припускати неперервність і етнічного його складу, і чи не більшою мірою — мови.

І ще один певний факт. Як би не уявляти собі міру запустіння будь-якої області, не можна, звичайно, припустити повного її обезлюднення, навіть тимчасового, коли географічні назви старого часу на тій самій території збереглися, та до того в дуже великій кількості і від великих до малих об'єктів найменування. А саме так стоїть справа з колишньою південно-

[1] Літопис Самійла Величка, т. I, стор. 6.

руською територією. У переважній більшості збереглися в сучасній нам українській мові не тільки назви великих рік, але й маленьких річок, згадуваних у літопису; не тільки старі міста і тепер (іноді — з незначними фонетичними одмінностями) звуться так, як їх називали багато сотень років тому, але в багатьох випадках навіть містечка, села, сільця, хутори.

Для того щоб переконатись, якою мірою і тепер не тільки територія на захід і північ від Київщини, але й на самій Київщині зберегла топонімічну старовину, варто порівняти з сьогочасними найменуваннями хоча б той список географічних назв, згадуваних у Іпатіївському списку літопису, що його подано при виданні 1871 р. Ці назви у великій своїй кількості становлять, без усякого сумніву, пряме продовження давньокиївської старовини і вимагають висновку, що ніколи, сказати б, мовний субстрат землі, де вони збереглися, повністю не змінявся, не поривав зв'язків одного покоління носіїв мови з наступними поколіннями і має повне право, звичайно з деякими обмеженнями, які потрібні при урахуванні згаданих впливових історичних чинників — колонізаційних рухів, впливів воєн тощо, — на визнання своєї автохтонності щодо мовно-етнічного кістяка.

І тепер ще не втратили повністю свого інтересу багаті змістом і яскраво написані сторінки, що їх питанню про татарське «лихоліття» і спустошення України присвятив у згаданій книзі «Очерк звуковой истории малорусского наречия» (Київ, 1876) П. Г. Житецький (див. стор. 283 і дальші). Житецький, посилаючись на лист М. О. Максимовича до М. П. Погодіна, опублікований у «Русской беседе», підтримує ту думку, що «в известиях летописи об этом страшном времени можно заметить несколько преувеличенный, гиперболический тон, навеянный всеобщею паникой...». «Но Поднепровье, — справедливо зазначає він, — не могло долго оставаться пустыней: оно изобиловало всеми дарами природы; в нем было много дорогих преданий для разбежавшегося населения, — и вот, как только буря стихла, люди собираются на старые пепелища. С Михаилом возвратились в Киев «людіе» и «еже бѣху разбѣглися на чюжей земли, пріидоша на свою землю». Конечно, далеко не вси пріидоша: многие остались в местах, более защищенных от татар. Возвратились те, которым почему-либо дорога была родная земля. На первых порах это было скудное население, лишенное всякой силы, всяких сколько-нибудь организованных средств для борьбы с татарами. Оно, видимо, мирилось с своей судьбой, довольствуясь тем, что татаре появлялись только лишь в виде незванных гостей, от времени до времени...» Незалежно від невірної історичної концепції, яку Житецький розвиває далі, ніби «...в степях Поднепровья, в виду грозного врага, закладывались основы новой жизни на старых началах вечевой свободы, которая долгое время не была гарантирована ничем, кроме дани (татарщины)», прийняте ним положення про те, що між населенням Київщини до монгольсько-татарської навали і населен-

ним її в наступний час повної перерви не було, можна вважати аргументованим з достатньою переконливістю.

Варто зазначити в основному таку ж думку, набагато пізніше висловлену О. О. Шахматовим з приводу полеміки Кримського і Соболевського: «Я решительно стою на стороне проф. Крымского, когда он возражает по вопросу, касающемуся в сущности не истории малорусского языка, а истории заселения Украйны; для меня, как и для проф. Крымского, не подлежит сомнению, что поляне, древляне и даже северяне — это предки современных украинцев. Я не думаю, чтобы акад. Соболевский решился с точки зрения языковеда отстаивать противное. Проф. Крымский в этом вопросе встретит антагонистов скорее в лице проф. Ключевского и Милюкова, которые и в последних трудах своих все еще допускают массовое движение населения из киевского Приднепровья на великорусский северо-восток и отрицают прямую связь древнего населения Киевщины с современным» [1].

У нашій мовній сучасності ми не маємо жодних прослідків специфічної великоруськості того населення Києва і Київщини, яке, хоча і у зовсім невеликій кількості, не покинуло своїх рідних місць (а таке мало б бути) і мало б становити автохтонне ядро, навколо якого в більшій або меншій кількості скупчувались переселенці-колоністи. Щоправда, на нашу думку, і сама можливість таких прослідків дуже обмежена: риси «великоруськості» (не північного типу), які б під час монголо-татарської навали могли заявити про себе в фонетиці або морфології, навряд чи взагалі існували як щось виразне (Соболевський не дарма говорить про староруську київську говірку, в його уявленні — предка однієї з пізніших великоруських, як про найбільш безбарвну з діалектного погляду, але в лексиці, теоретично міркуючи, тут могло би залишитись щось характеристичне, що дало б себе протипоставити як спільне саме українським говіркам на Київщині і архаїчним великоруським говіркам). Але нічого такого досі зовсім не виявлено, і специфічна «великоруськість» на території Київщини, отже, лишається в плані діалектологічному цілком гіпотетичним припущенням.

Ще менше, звичайно, може бути сумнівів відносно споконвічності українського населення — носіїв північноукраїнських говірок на території більшої частини сучасної Чернігівщини (переважно — південної). Тут сила географічних назв і великих і дрібних об'єктів доводить свій безпосередній зв'язок із старими назвами часів Київської Русі [2], отже, разом із тим — відсутність на цій території таких значних рухів населення, припущення яких усунуло б право сучасних українців — жителів цих

[1] А. Шахматов, рец. на «Украинскую грамматику» А. Крымского, «Roczn. slaw.», II, 1909, стор. 140.

[2] Пор. грунтовно опрацьоване «Приложение» у книзі А. Н. Насонова «Русская земля» и образование территории древнерусского государства», 1951, — «Поселения, урочища и реки Черниговской земли», стор. 221—233

земель вважати себе пізнішими нащадками староруських племен, що ці землі населяли вже з незапам'ятних (доісторичних) часів [1].

Висновок, до якого ми приходимо, збігається в усьому істотному з тим, що до нього прийшов, заперечуючи концепцію Погодіна, ще в 1862 р., відомий київський славіст проф. О. О. Котляревський [2]. «Разобрав все доказательства г. Погодина, — писав він,— мы возвратимся к вышеоставленному нами вопросу: если в южных наших летописях до XIV века и не видно присутствия малорусского элемента,— дает ли это нам право утверждать, вместе с г. Погодиным, что нынешние южноруссы пришли в землю полян из-за Карпат только после татарского погрома? После всего нами сказанного мы, конечно, не задумаемся отрицательным ответом; малорусские элементы могли быть и не быть в летописях; но южнорусское племя, непосредственные потомки которого сохранились в современных нам малоруссах или украинцах, составляло от древнейших времен и непосредственных обитателей Днепровского и Бугского бассейнов». В цілком вірних, на нашу думку, міркуваннях Котляревського є, проте, одне, що вимагає корективу, — «малоруський елемент», принаймні у Галицько-Волинському літопису, не підлягає сумніву.

Пошлемось на думку й такого поважного вченого, як акад. Б. М. Ляпунов, що, віддаючи все належне знанням і потребі зважати на аргументацію О. І. Соболевського, проте в своїх підсумках полеміки про говірку древнього Києва стає скоріше на бік тих, хто обстоював її спорідненість саме з пізнішою українською, а не з російською мовою. Цитуємо висловлення Ляпунова, обережні і цілком безсторонні. Як мені здається, вони найближчі до того, про що гадати дозволяють нам наші джерела. Переказуючи погляд Соболевського, викладений ним у статті «Древнекиевский говор» («Изв. Отд. русского языка и словесности Академии наук», X, 1905, кн. I), що мова Київської Русі домонгольської доби була близька до мови Дреговицької і Сіверської областей і що в давньокиївській говірці треба бачити говірку, близьку до сусідніх «білорусько-великоруського типу» [3], а також думку Соболевського, що лише в XVI ст. північні «малоруси» заповнили київське і чернігівське полісся, з чим пов'язане було засвоєння цієї говірки і в Києві («Помянник Михайлівського монастиря»), — Ляпунов додає: «Конечно,

---

[1] Досить обмежені відомості про часи нападів і панування монголо татар на території сіверян див. у працях Петра Голубовського («История Северской земли до половины XIV века», Сборник сочинений студентов Универ. св. Владимира, вып. третий, К., 1881, стор. 189 і дальші), Д. Багалія (з тією ж назвою, у тому ж виданні, IV, 1882, стор. 301 і далі).

[2] Див. Сочинения А. А. Котляревського, т. I, 1889 (Сборн. Отд. русского языка и словесности Академии наук, том XLVII), стор. 633—634.

[3] Щодо говірки деревлян, Соболевський був схильний вважати її переходовою від київського типу до галицько-волинського.

и в этой измененной форме вопрос о первоначальном характере древнекиевского говора нельзя считать решенным за недостатком вполне несомненных данных, ибо несомненно киевские памятники XI—XII вв., сборники 1073 и 1076 гг. и, вероятно, — не датированный сборник Московского Успенского собора, заключающий жития Бориса и Глеба и Феодосия Печерского, как написанные на древнеболгарском языке с обычными общими русизмами фонетического характера, дают слишком мало, а заключающая в своем языке обильные черты народного восточнославянского языка первоначальная и киевская летопись сохранились в списках северо-восточном 1377 г. и северо-западном начала XV в. Но и эти данные вполне достаточны, чтобы сказать, что ничего противоречащего мнению о признании древнекиевского говора, живого говора полян, прямым предком того «севернomалорусского» говора, который для второй половины XVI в. признавался А. И. Соболевским в Киеве, мы ни в памятниках XI—XII в., ни в первоначальной и киевской летописях, устраняя в них несомненно наносные черты северных переписчиков, не находим»[1].

З висловлень визначних лінгвістів (обмежуюсь щодо цього думками самих росіян) можна згадати ще, наприклад, сказане проф. Г. А. Ільїнським: «Гострими і навіть трохи какофонічними звуками статті 1910 року й закінчився довголітній спір між полуднем та північчю про етнічний характер населення давньої Київської землі, що його почав Соболевський в зв'язку з його капітальною розвідкою про галицько-волинські пам'ятки. В цім спорі Соболевський зустрів значно більше противників аніж прихильників, і історична Феміда, коли вірити загальному враженню від цієї суперечки, навряд чи висловилася на користь його теорії» («Україна», 1930, січень—лютий, стор. 112). Категоричніше заперечує концепцію Соболевського (не називаючи його) проф. М. М. Дурново, який вбачає в «малоруській» народності «непосредственного потомка той части р. народа, которая в домонгольскую эпоху по преимуществу именовалась Русью» («Введение в историю русского языка», часть I, «Источники», 1927, стор. 1).

В цілому треба, проте, зазначити, що розбіжність у поглядах на питання про зв'язок сучасного населення Київщини з полянами, якщо врахувати всі ті обмеження, що їх примушені робити представники обох протилежних поглядів, не така вже велика, як здається на перший погляд і як справа виглядає через саму запальність полемічного тону двох головних представників цих різних концепцій. За Кримським («Древнекиевский говор», відб., стор. 26, прим.), який відстоює безперервність зв'язку мови сучасної північної і середньої Київщини із

[1] Б. М. Ляпунов, Исследования А. И. Соболевского по истории восточнославянских языков, «Изв. Академии наук СССР», VII серия, Отд. гуман наук, 1930, № 1, стор. 40—41.

староруською, йдеться головним чином про «то пространство нынешней Киевской губернии, которое тянется лишь до р. Роси, служившей и в старину южным пределом Киевского Полянского княжества. Южнее же р. Роси нынешнее малорусское население — уже пришлое, происходящее не только из средней и северной Киевщины, но и с запада. Самое наречие к югу от р. Роси кое в чем уже отличается от наречия средней и северной Киевщины, являющегося чистым потомком старого полянского». З погляду власне мовознавчого Кримський, як може бути ясним з нашого попереднього викладу, значно перебільшує близькість матеріалу, переважно лексичного, сучасного українського на зазначеній ним просторoні з староруським літописним і недооцінює того, що в подібному аспекті може бути доведено з матеріалом великоруським. Але деякі лексеми, як-от *ліпок, глек,* у цьому відношенні, справді, не позбавлені довідної характеристичності, і їх значення для даного питання, отже, ніяк не можна ні применшувати, ні, поготів, зовсім ігнорувати. В історичному аспекті слід визнати, що Київщина, яка дуже потерпіла щодо свого населення (за монголо-татарської навали 1239—1240 і близьких років і потім у XV—XVI ст. під час тривалих набігів кримських татар, і за часу «згону» в кінці XVII ст.), могла зберегти своє населення як прямих нащадків древніх полян лише в порівняно невеликій кількості, і домішка до нього протягом століть людності, навіть найближче спорідненої мовно з автохтонною — умовно кажучи, «українською» ж, притому у великій кількості, є незаперечний факт. Доводиться при цьому врахувати також, теж, мабуть, чималу, домішку до корінного «старокиївського» населення іншоплемінних східних слов'ян — переважно «білорусів», меншою мірою — «великорусів». Етнічно має бути врахована ще домішка із слов'ян — поляків; з інших народностей — литовців, молдаван, монголо-татар та ін.

Народності неслов'янські, звичайно, за загальними законами мовного контакту різнотипних мов, могли залишити в складі української мови на Київщині сліди свого впливу лише в дуже обмеженій сфері — в лексиці деяких побутових понять.

Представники таких народностей розчинялись в українській, втрачали свою мову в цілому, і лише окремі сім'ї зберігали іноді пам'ять про своє частково неукраїнське походження. Отже, неперервність мовної традиції населення Київщини повинна була бути або, обережніше кажучи, могла бути значнішою, ніж власне етнічна «чистота крові».

Складніше питання щодо наслідків схрещування із східнослов'янськими мовами і ще складніше — щодо діалектного злиття. Деякі, найбільш імовірні, на нашу думку, міркування переважно щодо зв'язків говірок — предків української мови з говірками — предками білоруської ми подаємо нижче (див. стор. 153 і далі).

Переважна більшість пам'яток, які є в розпорядженні сучасної мовознавчої науки і на підставі яких можна будувати відповідь про час і характер виявлення мовних рис, більшою або меншою мірою близьких до сучасних нам українських, — це, як ясно з попереднього, пам'ятки, територіально пов'язані з місцевостями на захід від Київщини, — волинські і галицькі. Але прямо цей факт не свідчить ні про що більше, як про те, що історична доля Київщини була трагічніша за долю західноукраїнських земель і що книжна спадщина земель, віддалених від сфери нападів монголо-татар та інших руйнівних для колишньої староруської цивілізації подій, збереглася значно краще, ніж власне київська. Базувати, не враховуючи історії відповідних староруських країв, будь-які серйозні висновки про діалектний розподіл і значення рис староруських пам'яток, які дійшли до нас, звичайно, не можна. Отже, бажання, наприклад, акад. О. І. Соболевського і дуже небагатьох інших на такій хисткій основі, як відсутність старокиївських пам'яток з «українськими» рисами, довести справедливість гіпотези про «великоруське» населення колишньої Київщини досі не привело до висновків справді переконливого значення. Проти концепції Соболевського, поза всім іншим, можна навести, і вони й наводились, такі міркування філологічного порядку.

Перше. Як не мало в розпорядженні науки пам'яток старокиївського походження домонгольського часу, вони все ж таки є і на їх основі дещо досить імовірне в питанні про діалектне забарвлення старослов'янських (церковнослов'янських) текстів обґрунтувати можна.

Друге. Сподіватись здобути саме з фонетики київських церковнослов'янських пам'яток домонгольського часу виразні ознаки пізнішої української мови (інші мовні риси могли в цих пам'ятках відбитись лише зовсім випадково) є мало підстав, бо найвиразніше «українське», як його констатовано в галицько-волинських церковних пам'ятках, хронологічно пізніших за ті, що є підстави відносити до Києва, насамперед, дуже обмежене кількісно (лише незначна кількість мовних рис), по-друге, і в них проступає це «українське» зовсім рідко.

Третє. Єдина справді виразна фонетична риса, що її визнають південноруською, — подовження **е** правописно у вигляді секундарного (нового) «ятя», за своєю природою пов'язана з падінням **ь**, тобто з часом, пізнішим за той, до якого стосуються пам'ятки з надійними ознаками належності до старого Києва. До того, не можна не врахувати й того, що питання про племінний склад домонгольського Києва і домонгольської Київщини можуть бути далеко не тотожними.

Поляни Київщини могли бути плем'ям, етнічно найближче спорідненим з пізнішими українцями, а «мать городов русскихъ» Київ, центр величезної «імперії Рюриковичів», з князівською

династією, в сферу діяльності якої та її військових дружин входили території з різними східнослов'янськими племенами, дуже рано міг уже не мати виразної своєї мовної фізіономії, надто в тих (духовенства), писемною мовою для яких, насамперед у письменстві культовому, була інослов'янська — староболгарська з тими або іншими усталеними руськими відхиленнями. До того ж у Києві в час ще відносно невеликої диференційованості мови східнослов'янських племен були, звичайно, люди з різними говірковими забарвленнями своєї мови, і факт виконання певного рукопису саме в Києві далеко не гарантує, що його виконувач племінно належав саме до старого місцевого населення.

Те, що Соболевський, не без важливих для суті справи ватань[1], зараховує в «Лекциях...» (видання 1907 р., стор. 38) до пам'яток древньокиївської говірки, сумнівне, насамперед, щодо свого складу і дуже мало дає в мовному відношенні.

З пам'яток безсумнівних щодо їх київського походження є лише Святославові збірники відповідно 1073 і 1076 рр. (списані із староболгарських оригіналів X ст. в Києві для вел. князя Святослава Ярославича). Усі інші тими або тими вченими в цьому відношенні ставляться під сумнів або заперечуються.

«Триодь (постная) Моисея Киянина» XII—XIII ст., писана в Новгороді, за твердженням Кримського, переповнена явними особливостями місцевого, новгородського наріччя[2]. Мстиславова грамота, на мою думку, не має жодних певних ознак належності її писаря до Києва. А це і все, що Соболевський відносить до «найавторитетніших» пам'яток цієї говірки.

Щодо мовних рис, то він, — і в даному разі його скептицизм вважаю обґрунтованим, — зазначає: «О древнекиевском говоре, говоре полян, мы имеем крайне скудные сведения... Можно бы думать, что этот говор имел изредка замену ѣ через **и**; по крайней мере в Сборнике 1073 г. мы читаем: ниции вместо нѣции, въ вѣри вм. въ вѣрѣ, исцили вм. исцѣли; но все эти примеры свободно можно считать описками, происшедшими от небрежности переписчика». Справді, у прикладах «ниции» и «исцили» дуже імовірні помилки письма через літерне «оточення» (по два **и**); щодо «въ вѣри» — то це, може, випадок обмеженої фонетичної зміни ненаголошеного **ѣ** > **і** в кінці слова, малохарактеристичної в діалектному відношенні. Зазначу принагідно, що з Соболевським аж ніяк не можна погодитись щодо його припущення про «изредка»: такі спорадичні фонетичні зміни взагалі малоімовірні, і приймати подібну спорадичність для говірки, а не для переписувача тексту, звичайно, не слід.

Справа виглядала б інакше, якби можна було погодитись з

[1] Про них влучно — А. Е. Крымский, Древнекиевский говор, «Изв. Отд. русского языка и словесности Академии наук», XI, кн. 3, 1906, відб., стор. 2.

[2] Перевірити справедливість цього твердження, проте, ми не маємо змоги, бо пам'ятку досі не видано.

Кримським, ніби Святославові збірники становлять той тип староруських пам'яток, у якому є досить виразні випадки змішування **ѣ** з **и** (тобто **і**) і паралельно **и — ы** («Древнекиевский говор», відб., стор. 3 та 5—6). «Упомянутая особенность, — писав Кримський, — есть тот *maximum* специально-малорусской фонетики, какого мы смеем ждать от малорусской речи XI века; и раз она проявляется в киевских Изборниках Святослава 1073 и 1076 г., то надо признать, что эти памятники вполне отразили тогдашнюю типичнейшую киевскую малорусскость XI века». Проте погодитись з Кримським у даному разі не можна, бо всі випадки цього роду, які він міг мати на думці, з філологічного боку сумнівні. Більше того, — він зовсім не враховує, а Соболевський чомусь про це не згадує, що, наприклад, у Збірнику 1073 р. є виразні прослідки зовсім іншого фонетичного значення літери «ять». «Иоаннъ диакъ», що переписав цей збірник, як ясно з його численних помилок — недописаних слів, перекручень, дуже частих заступлень юсів руськими відповідниками і, навпаки, гіперистичного вживання юсів замість відповідників руських звуків, був, хоч і вмів красиво писати, зовсім слабий грамотій. За такої умови можна було б сподіватись, що заступлення «ятя» літерою **и**, якби, справді, він вимовлявся замість колишнього «ятя» «по-київському» **і**, зустрічалось в збірнику далеко частіше і не тільки в оточенні двох **и**, як у двох із трьох наведених Соболевським прикладів. Навпаки, далеко виразніші свідчення помилок переписувача, що «ять» у його вимові був близьким не до **і**, а до **е(іе)**. Наприклад, він пише: гнѥвъ («милость бо и гнѥвъ оу нѥго»), гнѥвъ («и на грѣшьницѣхъ почиѥть гнѥвъ ѥго») поряд із правильними: «и тьштивааго гнѣвъ. остръ нариче на гнѣвъ». Характеристичний у цьому відношенні і гіперизм домѣ замість «доме» (клична форма: «сѫждю вы домѣ израилѥвъ» — переклад грецького тексту: «Hékaston en tais hodois hymōn, krinō hymas, oikos Israēl»).

В освітленні Соболевського («Лекции...», 4 вид., стор. 38) не набуває серйозного значення для діалектної локалізації пам'яток одна морфолого-фонетична риса — закінчення **-ти** замість **-ть** у третій особі однини і множини дієслів перед наступним **и** (займенником) [1], але, на нашу думку, не слід проходити повз неї так майже байдуже, як це робить у даному місці цей визначний мовознавець. Справді: якщо цю особливість дуже «полюбляла» галицько-волинська говірка, відбита в Добриловому

[1] Соболевський каже: «Сверх того этот говор [«галицько-волинський»] очень любил ассимиляцию ь с последующим и...». Його приклади стосуються, проте, лише зазначеної позиції. Враження справді широкої фонетичної риси в дусі загального твердження дають факти, наприклад, «Жития Савы Освященного» XIII ст., де поряд спостерігається і перехід цього роду ъ>ы: «дабы поялы и», «оудержавы и помыслихъ». Пор. і Євсевійове евангеліє, 1283 р.

євангелії 1164 р.[1], то наявність її в Святославовому збірнику 1073 г.: «и оць мои възлюбити и»; «...правьда правьдивааго не избавити и...» тощо — зупиняє на собі увагу в аспекті характеристики древньокиївської говірки.

Ця риса була, проте, навряд чи не тільки південноруською. Соболевський вказує її також у смоленській грамоті близько 1230 р., тобто в значно пізніший час: «въсхочети и казнити», але цей випадок, гадаю, малонадійний, бо тут цілком імовірна помилка в написанні під впливом наступного «казнити».

Посилається він також на Новгородське євангеліє XIV ст. (Румянц. муз., № 434), де зустрічаються подібні ж випадки. Але якщо ця особливість іноді і потрапляла за межі пам'яток власне південноруських, у тому числі — київських, то в непівденноруських вона виявлялась лише випадково, як, мабуть, занесена ззовні, тоді як у південноруських, таких, як Добрилове євангеліє 1164 р., як Архангельське євангеліє 1092 р., і в Київському збірнику 1073 р. вона далеко виразніша[2]. Вважаємо, отже, що свідчення Святославового збірника 1073 р. в даному відношенні говорить про зв'язок його з тією ж мовною стихією, що й пізніші за нього галицько-волинські пам'ятки[3].

VIII. УКРАЇНСЬКА МОВА В ЇЇ ІСТОРИЧНИХ СТОСУНКАХ З ІНШИМИ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИМИ

Українська мова, як і всяка інша, становить, звичайно, продукт довгого розвитку, і питання про її походження вимагає врахування і пізніших явищ, які треба відшарувати, щоб уявити собі те, чим була вона на початку свого існування, стаючи одмінною від споріднених з нею мов, і того, що початки цієї одмінності треба шукати в сивій давнині, віддаленій від нас довгим рядом століть. Ця давнина залишила нам тільки бліді відбитки своїх специфічних рис, і, навіть озброєні порівняльно-історичним методом, ми не можемо змалю-

[1] Цю ж рису, як сказано, зазначено також у «Житии Савы Освященного» XIII ст. (Ол. Колесса, «Arch. f. slav. Phil.», XVIII, 1896, стор. 216—217). Категорично висловлену думку А. Ю. Кримського («Древнекиевский говор», відб., стор. 32), що переписувач був білорус, вважаю, як і Шахматов, сумнівною.

[2] Зазначена вона також у Святославовому збірнику 1076 р.; див. В. Шимановский, К истории древнерусских говоров, Варшава, 1887, стор. 17.

[3] Література останнього питання (на цю рису як на діалектну перший вказав О. О. Шахматов («Beiträge zur russischen Grammatik», «Arch. f. slav. Phil.», VII) — у зазначеній статті Ол. Колесси, стор. 479—480.

Бібліографію дискусії про говірку старого Києва та пов'язані з нею питання див.: В. Розов, До староруської діалектології (Іще про питання галицько-волинського наріччя), Зап. Наук. товариства ім. Шевченка, LXXVIII, 1907, стор. 5—35; «Трилогія проф. А. Кримського» (там же, LXXVIII, 1907, стор. 146—171); «Исследование языка южнорусских грамот XIV в. и первой половины XV в.» (Киев. унив. изв., III, 1913, № 10, стор. 11—43, № 12, стор. 45—90); Г. Ільїнський, Олексій Іванович Соболевський, яко українознавець, «Україна», 1930, січень—лютий, стор. 105—112.

вати вихідного стану досліджуваної мови з тією виразністю, якої вимагає як своєї ідеальної мети думка науковця-дослідника. Разом з тим, шукання на цій ділянці не безнадійні, і не безнадійні, насамперед, через факт безперервності розвитку живої мови. Як відомо, мова розвивається і удосконалюється протягом усього існування народу, життя суспільства. Зрозуміло, що різні зміни в історії народу, як-от, народження і ліквідація базисів і надбудов, не позначаються на мові в такій мірі, щоб змінювалась її структура, щоб виникав новий словниковий склад і нова граматична будова. Цього в історії мови не буває. Звичайно, зміни в історії народу, в розвитку виробництва, культури та ін. певною мірою позначаються і на мові, насамперед на зміні її словникового складу.

Що є в розпорядженні мовознавчої науки для того, щоб дати, хоч і не вичерпну, але, принаймні, більш-менш задовільну відповідь на те, коли і якими саме рисами супроти її сучасного стану заявила про своє існування як відокремленого цілого українська мова?

Питання про положення української мови серед інших слов'янських має і досить довгу історію, і порівняно немалу літературу. Для ряду висловлювань з приводу нього, звичайно, таких, де фігурували хоча б деякі моменти наукової аргументації, а не самі чиїсь уподобання, характерні й виразні тенденції: великодержавницькі в одних (наприклад, у російського академіка О. І. Соболевського), націоналістичні в інших (типова щодо цього фігура — західноукраїнський австрійський учений проф. Ст. Смаль-Стоцький), і у випадках, де є підстави визнавати певну добру волю до об'єктивності, — сказати б — деякі традиційно-компаративістські передсуди.

Представники великодержавницької тенденції, ігноруючи всю виразність мовного обличчя сучасної української мови, розглядали її просто як наріччя єдиної російської і спиралися при цьому головно на спільні українські з російською східнослов'янські риси, що походять уже з сивої давнини.

Ст. Смаль-Стоцький, підкреслюючи все, чим сучасна українська мова відрізняється від російської, і порівнюючи окремі, взяті ізольовано, поза цілою мовною системою, її особливості з окремими ж мовними рисами інших слов'янських мов, доходив навіть до висновку, що ближча за російську родичка української в сім'ї слов'янських мов — це мова сербська (див. про це нижче).

Більшість учених-компаративістів, і російських, і західноєвропейських, перебуваючи в полоні традиційних концепцій і прийомів порівняльної граматики індоєвропейських мов, тобто прямо виходячи з теорії так званого родовідного дерева, — хоч і не визнаючи її, але практично в своїх мовних конструкціях діючи так, ніби мови в своїй історії тільки розпадались, —

власне обмежувались констатацією в давньому минулому східнослов'янської єдності, протиставленої єдностям — південнослов'янській (мови болгарська з македонською, сербо-хорватська, словінська) і західнослов'янській (мови польська з кашубською (поморською), чеська і словацька, лужицькі, полабська), і мало цікавились численними процесами наступного, історичного часу. Констатація, в основному правильна для сивої давнини,— як концепція положення української мови взагалі, тобто характеристика її на протязі століть,— була надто однобічна і через це, безперечно, невірна. Отже, коли вона не раз використовувалась в інтересах великодержавництва,— мовляв «українська мова — це, власне, те саме, що й російська, і літературна мова в них обох (а в білоруської і поготів) має бути та сама, тобто російська», певна доля вини за це падає і на метод компаративістики в працях «молодограматиків», яка обмежує свою проблематику тільки найдавнішими епохами і приділяє мало уваги, якщо не ігнорує їх зовсім, процесам інтеграції, зближення мов між собою. Додати ще треба, що компаративістика в основному оперувала фактами фонетичними (звуковими ознаками) і морфологічними, цікавлячись, сказати б, мовним кістяком, і порівняно мало приділяла уваги мовному тілу — лексиці та нерозривно з лексикою зв'язаній величезній ділянці словотвору.

Для правильного уявлення, яке саме місце українська мова посідає серед слов'янських мов, треба, отже, порушити питання не в межах самої фонетики і словозміни і не тільки в аспекті найдавніших зв'язків і стосунків слов'янських мов, а підійти до цього питання в аспекті історичному — дивлячись на українську мову (так і на всяку мову) як на складне ціле з різними в різні часи напрямами розвитку, залежними від великого впливу історичних чинників. До того ж треба не спускати з ока і факт неабиякого значення: звичайна манера характеризувати положення мов однієї відносно другої — найбільше цікавитись тим, що в кожній належить до спадщини — найдавнішого стану і що до запозичень наступних часів, і мало враховувати або не враховувати зовсім історичної самостійної творчості певної мови, того, що «...розвиток мови відбувався... шляхом розгортання і вдосконалення основних елементів існуючої мови... шляхом поступового і тривалого нагромадження елементів нової якості, нової структури мови...» (Й. Сталін), її лексичних новотворів, праці народу над збагаченням засобів передавання своєї думки, і почуттів, — ховає в собі велику і небезпечну хибу: мова, ця, за висловом Маркса і Енгельса, «практична свідомість» народів, визначається в таких характеристиках як щось переважно пасивне, без творчої виразності справжнього історичного процесу.

Серед тих, хто заперечував право української мови на самостійне місце серед слов'янських і розглядав її тільки як діалект

російської, був поширений аргумент на користь тієї думки, ніби її індивідуальне обличчя зумовлюють власне іншомовні домішки (в першу чергу польські). Українська мова, справді, особливо в певних говірках, зазнала чималого іншомовного впливу, але, насамперед, у народній мові він менший, ніж звичайно думають, надто — в говірках на сході української території (на Лівобережжі)[1], а по-друге, враховуючи до певної міри роль історичних чинників, що впливали на українську мову, асимілюючи її іншим (щодо лексики — головно польській), не можна спускати з ока, що «історія відмічає велику стійкість і колосальну здатність мови чинити опір насильній асиміляції. Деякі історики, замість того, щоб пояснити це явище, обмежуються подивом. Але для подиву немає тут будь-яких підстав. Стійкість мови пояснюється стійкістю її граматичної будови і основного словникового фонду»[2].

Маючи свою виразність, свою цілком певну «фізіономію», українська мова разом з тим у сім'ї слов'янських мов має ближчих за інші родичів.

Звукові (фонетичні) особливості української мови недвозначно показують, що всіма тими елементами, які належать до найдавніших рис, вона найближче зв'язана з білоруською і російською мовами. Ці найдавніші риси східнослов'янської мовної групи, що відбивалися і збереглися в усіх говірках української мови протягом століть, виразно виступають при порівнянні як з групою південною, так і з західнослов'янською.

До них належать:

1. Рефлексація (відображення) старовинних звукових груп найдавнішої слов'янської мови, реконструйованих як **тй, дй** (tj, dj). Ці групи, як відомо, приймаються у випадках, де на їх існування вказують або інші мови, або, наприклад, самі факти відміни відповідних слів; латинське medius — «середній» — *межа* із колишнього «*medja» (порівняймо, наприклад, болгарське *межда,* польське miedza), *свічка* (перша особа однини *свічу* — пор. *світити;* основа *світи-) — відповідний іменник звучить у російській *свеча* (але в болгарській — *свешта,* у польській — świeca, у чеській — svíce і т. ін.).

2. Так зване повноголосся — рефлексація колишніх груп *ор, *ер, *ол, *ел між двома приголосними як **оро, ере, оло.** На існування груп **ор, ер, ол, ел** і подібних указують і інші мови так званої індоєвропейської системи, і відповідні факти самої слов'янської мови, порівняймо: литовське barna, східнослов'янське *борона,* при болгарському *брана,* польському brona; литовське barzda, німецьке Bart, східнослов'янське *борода,* при болгарському *брада,* польському broda; німецьке Berg «гора», східнослов'янське *берег,* при болгарському *бряг,* польському

[1] Румунський і угорський впливи відбиті в південно-східних говірках лише окремими словами.

[2] Й. Сталін, Марксизм і питання мовознавства, стор. 24.

brzeg; литовське saldùs, українське *солодкий,* при болгарському *сладък,* польському słodki; литовське pelnas, східнослов'янське *полон,* при болгарському *плен* і т. ін. [1].

3. Найдавніші слов'янські дифтонгічні сполучення *telt і *tьlt виявили спільну тенденцію до заступлення власне-голосної частини переднього ряду голосними заднього ряду — **о** і **ъ**, внаслідок чого відповідно до давніх звучань, паралельних литовським та інослов'янським: згадане литов. pelnas, ст.-слов. плѣнъ із *pelnъ, литов. velkù «тягну», ст.-слов. влѣкѫ із *velkǫ; литов. vilkas «вовк», ст.-слов. влькъ із vьlkъ, пол. wilk; литов. ilgas «довгий» (із *dilgas), ст.-слов. дльгъ із *dьlgъ, — на східнослов'янському грунті виникли рос. і т. д. *полон, волоку;* вълкъ > *волк* (укр. пізніше — *вовк,* білор. воўк), дългъ > *долг* (укр. довгий, білор. доўгі) та ін.

4. Початкове **о** в позиції перед складом із **і**, **е** тощо відповідно до **je**, **е** в інших слов'янських мовах: східнослов'янське *озеро* — пор. серб. језеро, пол. jezioro; *олень* — пор. серб. јелен, пол. jeleń і т. ін.

5. Носові голосні (**ǫ**, **ę**), означувані в старослов'янських пам'ятках літерами Ѫ, Ѧ (так званими юсами), за доби східнослов'янської спільності змінились відповідно в **u** (**у**) і **'а** (**я**) — **а** з пом'якшенням попереднього приголосного: ст.-слов'янським сѫдъ, дѫбъ, гѫба в усіх східнослов'янських мовах відповідають: *суд, дуб, губа;* ст.-слов'янським мѧсо, пѧть, сѧдѫ — рос. *мясо,* укр. *м'ясо,* білор. *мяса;* рос. *пять,* укр. *п'ять,* білоруське *пяць; сяду* [2].

П р и м і т к а. Досі не вдалося, хоч такі спроби і робилися, вкласти в рамки фонетичного закону факти, що стосуються східнослов'янських відповідностей голосному ѣ перед приголосними **м** і **н** у вигляді **'а** (я), але ці факти, як би не тлумачити їх постання [3], становлять все ж таки до деякої міри характеристичну

---

[1] До відносної хронології цієї риси див., наприклад, K. B u g a, Die litauisch-weißrussischen Beziehungen und ihr Alter, «Zeitschrift f. slav. Philol.», I, 1925, стор. 29, і E. S c h w a r z, Zur Chronologie der slavischen Liquidenumstellung in den deutsch-slavischen Berührungsgebieten, — там же, IV, 1927, стор. 361—369.

[2] Для встановлення часу заступлення голосного ǫ звуком **u(у)**, а **ę** — **'а (я)** на східнослов'янському грунті важать такі дані. На початку IX ст. східні слов'яни угрів ще звали *ǫgr-ами (з носовим звуком цю назву зустрічаємо в гр. ouggaroi, oùggroi, тобто ungar-, ungr-, в середньовічних лат. ungari, hungari, в нім. Ungarn).

На середину X ст., як видно з назв дніпровських порогів у творі візантійського царя Костянтина Багрянородного «Peri etnôn» (про народи), або, як частіше його називають,— «Про управління державою», Neaset — Неясыть (не [ѧсыть), Beroútze — Вьручи (вьрѫшти), носові вже були заступлені чистими голосними (докладніше див. С о б о л е в с к и й, Лекции по истории русского языка, 1907, стор. 20).

[3] Я вважаю їх всі явищами а н а л о г і й н о г о походження, але дуже давніми й тому аж ніяк не байдужими для зачепленого питання. *Прямо* виникло із *prēmo, мабуть, під впливом кореня prav-. Шлях такого ж уподібнення досить виразно опізнається ще в сербській мові, де, поряд із фо-

рису східнослов'янської групи: *прямо, прямий:* ст.-слов'янське прѣмъ, чес. přímo, přímý (із *prém-); суфікс прикметників **-ян-ий:** *рум'яний* (рос. *румяный;* білор. румяны, але й румены); *глиняний* (рос. *глиняный,* білор. гліняны); *костяний* (рос. *костяной,* білор. касьцяны) і т. ін.: ст.-слов'янські румѣнъ, глинѣнъ і под.; суфікс іменників **-ян-ин:** *островитянин, дворянин, египтянин* та ін.: ст.-слов'янські галилѣане, самарѣне, солунѣнинъ і под. Під їх впливом — і *полоняник* (із *полонен-икъ).

Докази фонетичності переходу ēm > ′am, що наводились у лінгвістичній літературі, як-от *грянути, помянуть* (пом'янути), абсолютно непереконливі. Щодо *грянути* нема надійних підстав його **-я-** (′а) виводити з **ѣ**, а не з **ę:** в значенні «гримнути» слово пов'язане з грьм-, тобто з групою із носовим звуком, в значенні «надійти» і споріднених — із грѧсти, грѧдѫ — напевне саме з **ę.** В *пом'янути* **-я-** сходить на споконвічне **-ę-**; пор. найдавн. слов. *pamętь: ст.-слов'янське помѧнѫти (ст.-слов'янське мѣнити — є утворенням іншого типу). Щодо російського *застрять,* українського *застрягти,* білоруського (діал.) *застряць,* то проти припущення зв'язку цього слова із *strē-, нічим надійно не підтвердженого, свідчить надійна етимологія К. К. Буги («Kalba ir senovė», Kaunas, 1922, стор. 287), прийнята й Р. Траутманом у Baltisch-slav. Wörterbuch (1923, стор. 290): литовські stringù : strìgti «застрягати» (латиські striegu, strigt «зав'язаю, зав'язати»); отже, **-я-** в цьому слові сходить, імовірно, на споконвічне **-ę-** системи теперішнього часу.

Проти припущення фонетичності переходу на східнослов'янському грунті ēn > ęn виразно промовляють слова: мѣна, пѣна, сѣно і под. [1]

6. Про належність української мови до східнослов'янської групи свідчать і такі важливі рефлекси, як заміна колишніх слов'янських голосних **ъ і ь** там, де вони не відпали або не випали, відповідно голосними **о** і **е:** *мох, сон, пень, день* (ст.-болгарські мъхъ, сънъ, пьнь, дьнь). Це явище є пізніше за згадані вище; процес його здійснення можна простежити за пам'ятками мови ще у XII ст., і це свідчить про той важливий факт, що навіть у XII ст. розрив між східнослов'янськими говірками не був ще такий великий, як у пізніші часи, і звукові явища, що виникли спочатку лише в певних пунктах східнослов'янської території, могли далі порівняно вільно поширюватись на всю цю територію.

нетичними формами *према, спрема* існують і контаміновані — *прам, прама, спрам, спрама* (пор. право «recht; recte»). — Паралельно східнослов'янському суфіксу із значенням матеріальних прикметників **-ян-** ми спостерігаємо **-′а-** так само в обох лужицьких мовах; у них так само, як і у східнослов'янських, внаслідок, мабуть, узагальнення **-an-** із слів, де цьому суфіксу передували **j** або шиплячі приголосні. Mutatis mutandis той самий момент діяв і відносно східнослов'янського **-ян-(ин).**

[1] До питання заслуговують на увагу також матеріал і міркування О. Брюкнера (A. Brückner) у статті «Ą und u-Dubletten im Slavischen» («Zeitschr. f. slav. Phil.», VIII, 3—4, 1931, стор. 439).

Як і інші мови східнослов'янської групи, українська мова в ряді своїх фонетичних особливостей збігається з **п і в д е н н о с л о в'я н с ь к и м и** і відрізняється від західнослов'янських, — свідчення про дуже давні мовні зв'язки тих племен, що з них створилися східнослов'янські, з тими, які пізніше стали південнослов'янськими, в час ще до того, як східнослов'янська група набула своїх окремих рис.

Імовірно, що проти фонетичних рис схожості з південнослов'янськими мовами те, що зближує східнослов'янські з **з а х і д н о с л о в'я н с ь к и м и** (в цьому відношенні серйозне значення має власне тільки рефлексація початкових *ort, *olt, — див. нижче), становить наслідок пізнішого зближення, викликаного подіями другої половини VI ст. (див. нижче, стор. 181) [1].

Не робимо застережень щодо спеціальних випадків відхилень і щодо явищ на межах між окремими слов'янськими мовами і їх групами (відсутність у сучасній болгарській мові пом'якшення губних; tl, dl у західних говірках словінської; muse, sose тощо в словацькій і т. ін.). Переважна більшість відповідних фактів порівняно легко дістає задовільні пояснення: укр. *бидло, квітка* — мабуть, запозичення з польської [2], рос. *для, метла, седло* мають **тл, дл** внаслідок пізнішого випадіння **ь** між **т, д** і **л**, та ін.

По питанню — закінчення **-мо** в першій особі множини, яким саме українська мова зближується з сербо-хорватською, див. нижче, стор. 200—201.

Із **з а х і д н о с л о в'я н с ь к и м и** мовами східнослов'янські зближуються головно в таких рисах:

---

[1] Головні риси близькості фонетичні і морфологічні східнослов'янських мов до інших слов'янських і розходження з певною частиною південних або західних такі:

З **п і в д е н н о с л о в'я н с ь к и м и** східнослов'янські мови зближуються в фонетиці наявністю виразних рис заступлення старих (найдавніших слов'янських груп: **tl, dl > l** укр. *мило, сало, шило*, рос. мыло, сало, шило, болг. сало, шило, серб. мило, сало, шило (пор. чес. mýdlo, sádlo тощо).

Губні + j перетворились у середині слова на пом'якшені губні: сх.-слов'янське земля : ст.-слов'янське землꙗ, серб. земља і под.: чес. země, пол. ziemia і т. д.

***Kų, *gų** в позиції перед ě з *oi, *ai̯ рефлектуються як cų, dzų: рос. цвет, укр. цвіт, білор. цвяток, ст.-слов'янське цвѣтъ, болг. цвят, серб. цвет (цвиjет): пол. kwiat, чеське květ і т. д.: *kųo it-; рос. звезда, укр. *звізда* (перестар.), білор. (діал.) звязда, ст.-слов'янське ѕвѣзда, болг. звезда, серб. звезда (звиjезда): чес. hvězda, пол. gwiazda і под.: *gųoi̯zd-.

Ch перед рефлексами *oi̯, *ai̯ виступає як **s**: укр. дав.—місц. відмінок одн.: *мусі, сосі*, білор. мусе, сасе: ст.-слов'янське мусѣ, сосѣ, серб. муси, соси.

Продуктом «третьої палаталізації» **s** (**s** в позиції за голосним переднього ряду не перед складом із **ъ, у,** у) є м'яке **s**, а не **š**, як у західнослов'янських мовах: *vьsa: рос., укр. *вся* (уся), білор. уся, рос. все, білор. усе, укр. *все* (усе): болг. вс-ичкия, вс-ичко, серб. сва (із вса), све (із все).

[2] Так, проте, думають не всі. Шахматов, наприклад, припускав для цього слова вплив дієслова квьтнѫти «цвісти» («Очерк древнейш. периода...», § 187). Непевно висловлюється А. Вайян («Grammaire comparée des langues slaves», I, 1950, § 20).

Початкові сполучення *ort, *olt при циркумфлексовій (спадній довгісній) інтонації найдавнішої слов'янської мови відбились в обох групах мов як **ro** (ро), **lo** (ло) при **ra** (ра), **la** (ла) в південних: укр. *робота, парубок* із *паробок*[1], чес. robota, пол. robota (болг. ра́бота, серб. работа); пор. нім. Arbeit; рос. і білор. лодка, чес. lod' «корабль», lod'ka, пол. łódź, łódka (ст.-слов'янське ладиıа), серб. лађа.

У відміні типу *земля* (із *zemja) родовий однини та називний—знахідний множини мають у східно- та західнослов'янських мовах закінчення ѣ (ě) супроти 'ę (ę з пом'якшенням попереднього приголосного) в південних: ст.-руське землѣ, ст.-польське z ziemie і под.: ст.-слов'янське землѩ.

Ця ж одмінність існує й відносно jo-(je-)основ у знахідному відмінку множини: ст.-руське конѣ, ст.-польське meze, strzelce: ст.-слов'янське конѩ і под.

У чоловічій відміні колишніх **о**-основ, за свідченням східнослов'янських пам'яток, у формі орудного відмінка однини узагальнилось під впливом колишніх **ъ**-основ перед закінченням **-мь, -ъ-** замість **-о-** (відповідно **-ь-** замість **-е-**): братъмь, молотъмь.

Принципово те саме виявляють і західнослов'янські мови, де в цій формі виступає **е** як рефлекс **ъ:** чес. bratrem, mlatem, пол. bratem, młotem і под.

Староруське закінчення форм називного відмінка однини чол. роду дієприкметника теперішнього часу **-а** збігається з західнослов'янськими мовами і відрізняється від **-ы**, засвідченого старослов'янською: неса, чес nesa : несы[2].

Не заглиблюючись у питання, коли саме виникли ті, переважно фонетичні, риси, що більш-менш виразно відрізнили східнослов'янські діалекти від споріднених їм південно- і західнослов'янських, можна, проте, зауважити на підставі досить певних даних, що найтиповіші з них, як-от повноголосся, веляризація голосних у групах *telt, *tьlt, заступлення носових голосних відповідно звуками **u (у)** і 'а («я»), *tj > **ч** (č), *dj > **ж** (ž), становлять риси, які треба відносити до часу, безперечно ранішого за створення Київської держави. При всій феодальній роздробленості Володимирової держави, її «клаптевості», тільки на короткий час переможеної силою зброї і міцної в її потенціях спорідненості племен — кістяка «імперії Рюриковичів», — ще й у XII ст., як свідчить аналіз саме мовних фактів, східні слов'яни політично не становили вже такого єдиного державного тіла, яким вони тимчасово стали при великому князі Володи-

---

[1] Рос. *работа* — церковнослов'янизована форма під впливом акаючої вимови.

[2] Імовірно, що старопольські форми типу rzeka не становлять запозичень з чеської мови і можуть, отже, бути свідченням про це закінчення як взагалі західнослов'янське. До питання див. А. И. Соболевский, Мелкие заметки по морфологии, «Русский филол. вестник», LXIV, 1910, стор 166—167; J a n Ł o ś, Gramatyka polska, III, 1927, § 548.

мирі Святославичі. Інтеграційні тенденції, протилежні тому, що спостерігалось на поверхні політичного життя з його князівськими і боярсько-дружинницькими намаганнями, сварами і війнами і боротьбою за свої привілеї станів певних міст і лише слабими виявами інтересів поневолених народних мас, переважали над тенденціями до розриву, до розпаду існуючої, хоч і відносної, єдності. Процеси консолідації, зміцнення зв'язків між землями, стирання мовних і, що натурально припустити як паралельний процес, багатьох різниць побутових — діяли в цей час ще досить міцно всупереч чинникам, якими зумовлювалась політична історія східнослов'янських племен, об'єднуваних незаперечною свідомістю мовної близькості, але роз'єднуваних суперечностями панівного феодального ладу. Мовні риси, які виникали в одній частині величезної території, в порівняно короткий час ставали здобутком інших частин її з тією самою в основі мовою, і те, що сформувалось як мова племен східнослов'янського типу, в X—XII ст. виявило більше рис зближення, певної мовної «фізіономії», ніж розходження — нових одмінностей[1]. До таких рис слід, насамперед, зарахувати повноголосся, рефлекси колишніх носових голосних і заступлення зредукованих (глухих) як **о** і **е**. Звичайно, інтеграційні процеси, про які йдеться, не були тільки безперебійними, і не всі вони протікали без виявлення певних тенденцій протилежного характеру. Досить сказати, що найважливіша риса східнослов'янського зближення, яку тільки що згадано, рефлексація зредукованих голосних у закритих складах,— однакова, якщо не говорити про порівняно незначні деталі (див. нижче), але доля **ъ** і **ь** в усіх говірках східнослов'янської території стала разом із тим приводом для з'явлення найхарактеристичнішої специфічно української (історично південноруської) фонетичної особливості: відпадіння і випадіння зредукованих голосних викликало на південноруському грунті подовження голосних **о** і **е** у відповідних складах, а пізніше — якісні зміни цих звуків, одмінні в різних говірках і притому дуже специфічні, в певних особливостях — без будь-яких точних паралелей в інших мовах, слов'янських і неслов'янських. Далеко спірніше те, що наводиться як морфологічні ознаки колишньої східнослов'янської спільності. Дозволю собі

---

[1] Т. Лер-Сплавінський, який, на мою думку, як і Шахматов, занадто піддається спокусі відносити до найдавнішого часу фонетичні риси, що можуть бути і результатом пізнішої конвергенції (паралельного збігу), разом із тим, принципіально вірно констатує, що існування давніх діалектних одмінностей «проте не послаблювало мовного зв'язку (spójni), що об'єднував усі руські наріччя в одну цілість. За цей зв'язок красномовно свідчать численні і виразні риси фонетичні (та інші), належні всій мовній руській простороні і не виявлювані в такій сукупності ніде в слов'янстві, крім Русі. Із цих рис досить згадати розвиток сполученъ tj > č, dj > ž, r̥, r̥, l̥, l̥' > or, er, ol, ie > o і т. д.» («Сборник...» Соболевського, стор. 376).

по даному питанню обмежитись короткими критичними заува-женнями лише до рис, зазначених Шахматовим [1].

1. «В орудній однини кінцівку **-омь** в іменнях чол. роду з первісним пнем на **-о-** виперла кінцівка **-ъмь**, запозичена з імен-нів з первісним пнем на **-у-**: д.-руське **городъмь, братъмь**, укр. *городом, братом* (з **о**, яке пішло з **ъ**)».

Імовірно, що цей характеристичний аналогійний вплив **ъ(u)**-основ на **о**-основи в орудному відмінку однини східні сло-в'янські мови здійснили в контакті із західними слов'янськими (див. вище).

Форми типу **-ъмь** замість **-омь**, до того не тільки чоловічого роду, але й середнього, становлять виразну особливість східно-слов'янських мов супроти південнослов'янських з самих початків східнослов'янського письменства: вълкъмь, мостъмь; селъмь, сѣнъмь та ін.

Свідчення пам'яток стоїть у згоді з тим, на що вказують дані української мови і діалектів російської в порівняльно-історичному аспекті. Так, українське **о** в формах, як-от *вовком, мостом, селом, сіном,* фонетично, справді, не може сходити на колишнє споконвічне **о**, бо в такому разі відповідні форми мали б звучати з **і**, а не з **о** за відомим законом українських закритих складів; а російські говірки, в яких фонетично по-різному відбились колишні **о** і **ъ**, виразно свідчать, що вже за часу переходу **ъ** в **о** в закритих складах відповідним формам властивим був саме звук **ъ**, а не **о**; пор. у лекинській говірці кол. Єгор'євського повіту Рязан. губернії, описаній Шахматовим в «Изв. Отдел. русского языка и словесности» (т. VIII, кн. 4, 1914),— *кругом, кулаком, платком,* але урωк, паклωн, гатωф (=готов), галωф (род. мн. — «голов») і под. (ω — звук, середній між **у** і **о**).

В західнослов'янських мовах, як зазначено вище (стор. 132), так само одмінно від південнослов'янських мов [2], форми орудного відмінка однини твердої відміни чоловічого та середнього роду виступають саме з рефлексом колишнього **ъ**, тобто в згоді з фонетикою західнослов'янських мов — з **е**, пор.: чес. vlkem, mostem, пол. panem, mostem, чес. selem, senem, пол. siołem, sianem та ін. [3].

2. «Кінцівку 3-ої особи однини та множини **-тъ** виперла кінцівка **-ть** (у спільнослов'янській прамові відомі обидві кінцівки): д.-руське *несеть, ходить,* укр. *шумить, просить,* півд.-вели-

[1] Див. стор. 22 і 23 в книзі — Акад. О. Шахматов, акад. А. Кримський, Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини XI—XVIII вв., К., 1924.

[2] Окремі відхилення, наприклад, вже в старослов'янській мові (пор., хоча б, W. Vondrák, Vergl. slav. Gramm., II, 1928, стор. 11) з тим самим напрямом аналогії не міняють суті загальної констатації.

[3] Щодо словацьких форм на -om, то вони становлять окреме питання. Можливо, що в них **о** є рефлекс не **о**, а колишнього **ъ**. Пор. В. Вондрак (згад. твір, стор. 13).

кор. *несеть»*. За цілком виразним свідченням староруських пам'яток, дійсно, староруська мова знала тільки закінчення **-ть,** отже, північноросійське **-т** становить пізніший, здійснений вже на очах історії факт. Проте значення спільносхіднослов'янського **-ть** [1] для припущення його як ознаки саме руської спільності до деякої міри послаблюється, насамперед, тим, що це **-ть** є, мабуть, тільки пряме продовження попереднього стану — вже індоєвропейського *-ti [2], по-друге, тим, що це закінчення не було, треба гадати, чуже також і старослов'янській мові і відоме з її пам'яток (див., наприклад, вѣсть, есть, дасть та ін. у Савиній книзі, — випадки майже виключно атематичного класу дієслів).

3. [3] «Кінцівку **ы** в дієприкметниках тепер. часу виперла кінцівка **а:** давньоруські, південні і північні *крада, дада, пека, река,* сьогочасні укр. *мога, куди-змога,* великорус. *как мога».* Риса ця, справді, характеристична і виразно засвідчена староруськими пам'ятками, але, насамперед, нема переконливих даних, щоб визнати, ніби вона «виперла» кінцівку **ы**, тобто, що остання існувала як рефлекс кінцевого *ōn (*ōnts) не паралельно з нею (**а** з *ō), а раніше її, а по-друге, довідність закінчення **-а** в цій формі в питанні про східнослов'янську єдність послаблюється тим, що воно є характеристичною рисою і для чеської (пор. і старопольське rzeka [4]).

Майже цілком довільно до спільних східнослов'янських морфологічних явищ Шахматов зараховує те, ніби «кінцівку І особи однини тепер. часу **-амь** виперла кінцівка **-аю:** укр. *знаю, граю, маю».* Хоча, дійсно, переважна більшість слов'янських мов у цій категорії дієслів має закінчення **-м** (-m), але його поява тут легко пояснюється пізнішим поширенням на інші класи, у першу чергу — на клас -aie- після стягнення цих голосних у довге **-а**, закінчення атематичного класу. Східнослов'янське **-аю** (із -аѩ) не новотвір (останнє припущення вимагало б складних і малоімовірних гіпотез), а пряме продовження спільнослов'янської старовини, точно відбитої щодо цього також у староболгарській (старослов'янській) мові. Окремий випадок становлять лише рос. *имею,* укр. *маю* і т. д. замість давнього «имамь», але він не дає права на ширше припущення.

Невелике значення мають аргументи — посилання на «занепад допоміжного дієслова *ѥсмь* у значінню зв'язки, між іншим і в утворенню минулого часу: д.-руське **велъ** замість **велъ ѥсмь, велъ ѥси, велъ ѥсть»;** на те, що «форми сильного аориста випиралися формами зложеного сигматичного аориста: ведъ, весъ замінилися д.-руськими ведохъ, несохъ»; на те, що «у зложеній одміні прикметників кінцівки **-аго** (із аего), **-уму** (із уему) випиралися кінцівками **-ого, -ому,** запозиченими з займеннико-

---

[1] Імовірно, як закінчення тільки певних класів дієслів, — безсумнівно, класу **-і-** та атематичного.

[2] Навпаки, старослов'янське закінчення **-тъ** є давнім новотвором.

[3] Шахматов цю рису зазначає як 7).

[4] Див. стор. 132.

вої відміни: нового, новому при д.-сл. **новаго (новааго), новоумоу (новоуоумоу)»**. У всіх таких випадках залишається імовірною можливість паралельного (незалежного) розвитку в тому самому напрямі.

Із явищ с л о в о т в о р у Шахматов зазначив як спільну східнослов'янським мовам «заміну многократних на **-ати** новотворами на **-ывати, -ивати** з незвичним для спільнослов'янської прамови наголосом на пні (пор. сербське утворення на **-ивати**, а звідсіля згодом **-ивати**, запитивати); замість **-ывати, -ивати**, у малоруській мові пізніше **-увати, -ювати**: засипувати, засиджувати, заряджувати, зарізувати, запрошувати, записувати; пор. великор. засиживать, записывать».

Крім Шахматова, на позиції визнання стародавності форм на **-ива-** (рос. письмом **-ыва-**), **-іва-** (рос. письмом **-ива-**) стояв ще, наприклад, П. Г. Житецький («Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII веке», стор. 111). Цей погляд поділяє і сучасний автор праці про український вид І. І. Ковалик (див. його статтю в збірнику «Вопросы славянского языкознания», кн. 2, Львів, 1949, стор. 215). Вважаю, проте, що історичний матеріал, на який спирався Житецький, ненадійний: не кажучи вже про випадки, які він і сам зазначає як «староруські» взагалі (*утьрпывати* в Житії Бориса і Гліба XII ст., — форма, що, імовірно, походить від переписувача північноруса; *посуживати* в грамоті полоцького князя Ізяслава близько 1265 р. — імовірно старий «білорусизм»), нечисленні приклади типу *потверживаемъ* в грамоті подільського князя Олександра Коріатовича 1375 р. та пізніші подібні можуть бути формами, занесеними з західноруської канцелярської мови. Але навіть у них проти відповідних східноруських звертає на себе увагу відсутність випадків заміни **о** > **а** в корені.

Факти, про які йдеться, складніші, ніж можна гадати на підставі самих наведених зауважень Житецького і Шахматова, і дивитись на ці факти треба інакше. Не зачіпаючи зараз питання про зв'язок відповідних російських форм з формами на **-ати** (цей зв'язок, дійсно, існує, як свідчить заміна **о** на **а** в російських формах на **-ыва-, -ива-**), щодо українських слід згадати про таке. Ми не маємо певних підстав вважати, ніби тип російських видових утворень на **-ыва-, -ива-** давніший за українські **-ова-** : **-у-**: паралельні, наприклад, польські pisywać, czytywać, pokazywać, popłakiwać сходять на попередні pisować, czytować тощо і вважаються утвореними під впливом być : bywać, umyć : umywać і под.[1] У самій російській мові є ознаки походження **-ыва-** з колишнього **-ова-** — літературна вимова *отталкивать, запугивать, вспыхивать* (при закінченні кореня на велярні приголосні — **г, к, х**) з **ъ** (зредукованим голосним), тобто із колиш-

[1] H. U ł a s z y n, Słowotwórstwo, Gramatyka języka polskiego, Benni і ін., 1923, стор. 211; W. V o n d r á k, Vergleichende slavische Grammatik, II, 1928, стор. 211.

нього **о** (хоч, ізольовано взятий, цей факт можна було б розглядати також як пізніший новотвір). Старослов'янська мова знає майже виключно тип на **-овати**, до того, як тип, що й у ній самій можна розглядати як порівняно пізній (діалектний: у Супрасльському рукописі) [1].

Форми на **-ыва-** в «паннонських» пам'ятках зустрічаються як дуже рідкі (поодинокі) новотвори і збільшуються в числі лише в пам'ятках східнослов'янського ізводу, а ще пізніше — також сербського [2]. Сербська мова в даному відношенні частково наблизилась до тенденцій, повніше здійснених російською і польською мовами. Отже, сукупність цих даних далеко більше промовляє за те, що українська мова в принципі продовжує в цій видовій ознаці спадщину спільнослов'янської доби, ніж за те, що вона заступила гіпотетичний східнослов'янський новотвір.

Незалежно від тих або інших незгод з Шахматовим з приводу ваги окремих із зазначених ним рис східнослов'янської фонетики і морфології в питанні про колишню староруську єдність, треба визнати, що його загальні зауваження, подані далі (на стор. 23—24), в основному справедливі, і з ними слід погодитись. «Помилкою було б гадати, — говорить він, — що тії звукові з'явища, які ми вище навели, могли розвитися окремо в малоруській й окремо в двох інших руських мовах. В користь такої гадки наводяться ось які міркування: значна частина показаних з'явищ не чужа й іншим слов'янським мовам... Не підлягає сумніву, що споріднені мови, які пішли од одного спільного родоначальника, можуть незалежно одна від одної приходити до однакових наслідків у царині звукових іначень. Але як порівняти малоруську мову з іншими руськими мовами, то перед дослідником розкривається не випадкова подібність між ними, подібність не в поодиноких з'явищах, а мови ці цілком збігаються геть в усій звуковій системі в найдавніших стадіях свого розвитку. Ми перелічили одинадцять категорій таких звукових змін: із них повнозвучність, переміна **ы** та **el** на **ъл** та **ол**, зміна сполучень **ьр, ър, ьl, ъl** з дуже короткими **ь, ъ** і довгими **р, л** на сполучення **ьр, ър** з короткими **ь, ъ** і короткими **р, л**, переміна початкового **je** на **о** при показаних вище умовах, переміна споконвічного ***dj** на **ж** — це такі з'явища, яких цілком не знають інші слов'янські мови. Зазначимо, опріч того, що всі оті інші слов'янські мови об'єднуються в двох великих групах — південнослов'янській і західнослов'янській. Є декілька таких звукових познак, що через них необхідно визнати, наприклад, сербську й болгарську мову за мови південнослов'янські, а чеську й польську — за західнослов'янські. Отих звукових познак немає в руських мовах; природна річ уже з цього вивести, що руські мови треба протиуставляти іншим слов'янським мовам; само собою виринає уявлення про східнослов'янську групу, яка

---

[1] Пор. A. Vaillant, Manuel du vieux slave, 1948, § 241.

[2] Згадана книга Вайяна, стор. 319.

обіймала руські мови. Але як ми візьмемо на увагу й те, що групу цю характеризують не самісінькі негативні познаки, але теж і позитивні, не самісінький брак таких з'явищ, які визначують інші групи слов'янських мов, але теж і наявність спільних з'явищ, чужих і для спільнослов'янської прамови і для інших слов'янських мов, то ми мусітимемо визнати окреме існування східнослов'янської групи, або — а це визнача те саме — визнати існування спільноруської прамови...».

Менш за фонетичні та граматичні виразними є риси, що можуть бути зазначені як спеціально східнослов'янські, — також у лексиці цих мов.

Не кажучи вже про основний словниковий фонд і спільні слов'янські запозичення з інших мов, є порівняно мало такого, що є характеристичним саме для східнослов'янських мов і не може бути вказане в інших слов'янських — південних або західних. Звичайно, при такому твердженні не йдеться про слова, які створено через застосування виразно продуктивних морфологічних елементів і які таким чином можуть набувати наближеного вигляду, більшого саме на грунті східнослов'янських мов завдяки більшій близькості їх словотворчої системи. Здатність за її природою лексики до поширення робить цілком імовірним припущення, що в цьому відношенні окремі слов'янські мовні групи не становили одна відносно одної чітко відмежованих (замкнених) цілостей і слова могли досить вільно переходити від одного племені до іншого (від однієї народності до другої). Проте і в цій стороні мови можна констатувати, при всій хисткості відповідного матеріалу, дещо більш-менш примітне. Так, тільки східнослов'янським мовам належать дуже характеристичні слова — числівники *сорок*[1], *дев'яносто*[2], дієслова: *гуляти* (рос. *гулять*, білор. *гуляць*)[3]; *шугати* (рос. діал., але досить поширене і на півночі *шугать* «лякати, полохати, полошити»; білор. *шугаць* «кидати з шумом»)[4]; *щупати* (тепер тільки діалектне «дотрагиваться, касаться» — словник Грінченка): рос. *щупать*, білор. *шчупаць* (курей)[5]; прикметники: *дешевий* (рос. *дешёвый*,

[1] Споріднене із словом *сорочка*: «сороками» або «сорочками» в древній Русі лічено шкіри на повну шубу (40 шкір). (Докладніше «Курс русск. литературного языка», II, 4 вид., 1953, стор. 186—187).

[2] Етимологія слова в його другій частині спірна. Про неї див. «Курс русского литер. языка», II, стор. 189. Слово в пам'ятках зустрічається з XIV ст.

[3] Етимологія слова небезсумнівна (пор. А. Преображенский, Этимол. словарь русского языка, I, стор. 169).

Найбільш імовірно, що слово — вигукового походження. Польське hulac — з української або білоруської мови.

[4] Мабуть, звуконаслідувального походження (пор. А. Преображенский, Труды Инст. русского языка Академии наук, I, 1949, стор. 109—110).

[5] Похідні від цього слова відомі, проте, також західнослов'янським мовам: чес. čiplý «тонкий, худий», stiplý «стрункий» (відхилення значення — під впливом прикметника stihlý); пол. szczupły. Етимологія *щупати* не з'ясована. Приклад цього слова є вже в Никонових Пандектах (список XIII ст.).

білор. *дзяшовы*)[1]; *хороший* (рос. *хороший,* білор. *харошы*);[2] різнорідні іменники: *сім'я* (рос. *семья,* білор. *сем'я,* ст.-рус. сѣмия «челядь, рабы»)[3]; *штани* (рос. *штаны,* білор. *штаны*)[4]; *ківш* (рос. *ковш,* білор. *коўш*)[5]; *шовк* (рос. *шёлк,* білор. *шоўк*)[6]; *коромисло* (рос. *коромысло,* білор. *каромысел, каромисел;* ст.-рус. (смол.) 1505 р. *коромыслъ*)[7]; *собака* (рос. *собака* — тільки жіночого роду, білор. *сабака* — чоловічого роду)[8]; *туман*[9]; *кишіти* (останнє — з незвичайним сполученням -шѣ, досі задовільно не поясненим: *-sē- мало б фонетично перетворитись на -s'a > -ša-). Але в більшості випадків навіть ге із словника

---

[1] Засвідченим є з XV ст. Етимологія слова спірна (пор. А. Преображенский, Этим. словарь, I, стор. 183). Найбільш імовірне припущення, що основу запозичено з якоїсь з тюркських мов.

[2] Етимологія цього слова, засвідченого рукописами з XII ст., сумнівна,— впевнено, але переконливо з коренем *chorn- «хоронити» його, за Ягичем, пов'язує Е. Бернекер (Slav. etym. Wörterbuch, I, 397). Доісторичним запозиченням з іранської назви бога Хороса його вважає С. П. Обнорський («Прилагательное *хороший* и его производные в русском языке». «Язык и литература», III, 1929, стор. 241—258).

Дехто, наприклад Бернекер, вважає слово на українському грунті запозиченим з російської; Обнорський, згадана стаття (стор. 244—247),— якраз навпаки.

[3] Етимологію слова див. у Преображенського (Этимол. словарь русского языка, II, стор. 275) і в статті Б. М. Ляпунова, «Семья, сябр — шабер»,— («Сб. статей в честь акад. А. И. Соболевского», 1928, стор. 257—263). Як старослов'янське, всупереч Преображенському, воно не засвідчене: Ф. Міклошич («Lexicon...», стор. 961) навів його з російської пам'ятки XVII ст.

[4] Етимологія слова не встановлена (здогадка Г. А. Ільїнського про зв'язок з *siū- «шити» не переконує з морфологічних міркувань). За зовнішнім виглядом (*šьtan-), скоріше, — запозичення; пор. припущення Соболевського («Материалы и исследования в области славянской филологии и археологии», 1910, стор. 189), що слово походить з середньовічного латинського «sutana» — «togae seu tunicae genus» або з споріднених з ним романських. У староруських пам'ятках його не відмічено (Соболевський це слово вбачав у власному імені «пан Мичко Штанъ» у грамоті короля Ягайла 1408 р.).

[5] У московських пам'ятках слово засвідчене з XIV ст. З етимологічних здогадок найбільш імовірно, що воно становить запозичення з литовської мови — kaušas.

[6] Засвідчена вже в «Пандектах Никона Черногорца», укладених у другій половині XI ст., і в ряді інших пам'яток, переважно XIV—XV ст. (див. Срезневский, Материалы для словаря древнерусск. яз., III, стор. 1586). Слово, як і англ. silk, сходить на середньовічне лат. sericum «зроблене з шовку» (останнє своєю чергою — кінець кінцем на китайське se), але подробиці відносин повністю не з'ясовані.

[7] Етимологія слова дуже сумнівна. Існуючі здогадки див. у Преображенського, згад. твір, I, стор. 359, і в Бернекера, Slav. etym. Wörterbuch, I, стор. 573—574.

[8] Запозичення з якоїсь іранської мови (пор. Преображенский, Этимол. словарь русск. яз., II, стор. 347). Існує ще в кашубській мові, але туди потрапило пізно (в XVIII ст.) від російських солдатів.— Пам'ятками слово засвідчене вже в XIV ст. (є воно вже й в Никонівському літопису під 6643 р.).

[9] У старіших пам'ятках не зазначене. Слово, безперечно, запозичено з тюркських мов. Діалектно воно існує в болгарській, куди, мабуть, потрапило без зв'язку із східнослов'янськими, і в польській, куди зайшло з української (через білоруську).

східнослов'янських мов, що відрізняє їх від мов інших слов'янських груп, звичайно констатується, при цьому, в тій або тій мовній групі або мові.

Не можна, звичайно, щодо цієї групи фактів оминути й того підозріння, що принаймні окремі з них можуть бути не здавна спільними, а результатом пізнішого переймання. Серед згаданих слів чимало речово-побутових (*коромисло, штани* і под.), мовного матеріалу, що порівняно легко пересувається, до того за досить виразними ознаками — запозичень з якихось вже тепер невідомих або маловідомих мов. Повчальні в цьому відношенні стосунки, наприклад, слова *хазяїн*. Це слово тільки східнослов'янське: рос. *хозяин*, білор. *хаджаін, хадзяін, хазяй.* На нього звичайно дивляться (пор. Е. Б е р н е к е р, Slav. etym. Wörterbuch, I, стор. 400) як на запозичення через якусь із тюркських мов з перс. xoǰa «пан; майстер», і це, мабуть, вірно. З о в н і ш н ь о це слово ніби можна розглядати як «східнослов'янізм», проте при уважнішому аналізі воно виступає скоріше як властивість однієї мови, найімовірніше — саме великоруської, що його передала іншим. У пам'ятках староруської мови його нема (крім співзвучних і близьких смислом *хозя, ходжа, ходчя,* вживаних у застосуванні до східних народів). В українській літературній мові ненаголошене **а** звертає на себе увагу як імовірна ознака запозичення слова з південноруських говірок. Підозріла для споконвічності слова строкатість його зовнішнього обличчя в білоруській, навіть коли погодитись, що, наприклад, *хадзяін,* справді, дістало своє **дз**, як думає Є. Ф. Карський («Русская диалектология», 1924, стор. 99) від *хадзіць* «ходити».

Мушу, проте, зазначити, що список спільних для східнослов'янських мов лексем, що його подав Т. Лер-Сплавінський (у своїй цінній статті «Stosunki pokrewieństwa języków ruskich», «Rocznik slaw.», 1921, IX, I, стор. 37—39), видається мені складеним трохи поверхово, без належного урахування, що саме треба або можна віднести до найдавнішого часу східнослов'янської спільності і що, іноді явно, становить результат пізніших зносин між східнослов'янськими мовами. В ряді випадків Лер-Сплавінським не враховується територія поширення, «географія» певних слів, які він зазначає як великоруські, і через це в його список потрапляє матеріал досить пізній, мало придатний для серйозних висновків про генетичні зв'язки між мовами, а іноді не враховується навіть інтенсивність пізнішого спілкування (див., наприклад, афективні, легко переношувані від говірки до говірки і неглибоко засвоювані, випадкові, лексичні елементи).

Лише власне в історичному аспекті сприймається тепер, після нищівних ударів, яких вона дістала під час важливої для мовознавства лінгвістичної дискусії 1950 р., концепція походження слов'янських мов взагалі, східнослов'янських — зокрема, яку репрезентував М. Я. Марр і його послідовники.

Навіть облишаючи осторонь просто-таки дивовижні речі, що писалися з приводу походження української мови самим Марром (пор. хоча б з усіх сторін чудернацький його твір, присвячений саме українській мові,— «Яфетические зори на украинском хуторе (Бабушкины сказки о Свинье Красном Солнышке)» («Ученые записки Инст. этнич. и национ. культур народов Востока», I, 1930), його твір, який не вимагає наукової критики, і все не таке дивовижне, але з фахового погляду (етимології і т. ін.) цілком гідне «школи», з якої вони вийшли, в писаннях його учнів,— ми не можемо знайти в творах марристів, присвячених питанням генезису слов'янських мов і спеціально-східнослов'янських, нічого гідного уваги хоча б в аспекті корисної критики звичайного розуміння чи, вірніше, розумінь процесів постання окремих слов'янських мов. У тім повчальна в цьому відношенні праця одного з вірних Маррові у недавньому минулому — професора Ф. П. Філіна. Серед інших марристів з інтересом до східнослов'янських мов його вигідно виділяла, насамперед, безперечна наявність фахових знань — знайомство з матеріалом історичним і діалектним, переважно з російської мови, і, по-друге, намагання щось серйозно вивчати, шукаючи обгрунтування тих або інших положень у здобуваних фактах. І цікаво, хоч і сумно, було спостерігати, як безпорадно стояв він перед певними в їх виразності фактами, що на кожному кроці заперечували ворожу їм концепцію самих схрещень генетично не пов'язаних між собою мов, не кажучи вже про фантастику «сал-бер-йон-рош»-изму, яку розгубленому дослідникові, що не мав мужності її заперечувати, доводилось припускати, відносячи її до часу, де «всі коти сірі», — до сивої, навіть у її контурах вже нерозрізнимої, давнини. У виданому Інститутом мовознавства Академії наук СРСР збірнику статей «Против вульгаризации и извращения марксизма в языкознании» (I, М., 1951) помилкам послідовників Марра, і серед них Філіна, саме в питаннях походження східнослов'янських мов присвячені статті: В. Д. Левіна «Критика взглядов Н. Я. Марра и его последователей на происхождение русского языка» (стор. 234—277) і самокритична стаття самого Філіна «О некоторых важнейших ошибках в разработке истории русского языка» (стор. 351—364).

Зараз можна з задоволенням констатувати, що й самому тов. Філіну ясно тепер, якою мірою факти, саме факти, ведуть до визнання колишньої східнослов'янської єдності. У згаданій статті читаємо: «В работе «Лексика русского литературного языка древнекиевской эпохи» (1949) я писал, что «глубоко убежден в том, что в древнерусскую эпоху и тем более в предшествующее ей время устойчивости' восточнославянского племенного строя, диалекты в их лексическом составе отличались значительным богатством территориальных, племенных, особенностей. И чем ближе к нашему времени, тем больше стираются эти особенности в сложном процессе речевого развития, в котором

в общем доминирует языковое схождение, а не расхождение[1]. Конечно, каждый из древнерусских племенных и территориальных диалектов имел свою особую лексику, свой особый основной словарный фонд, что до некоторой степени мне удалось показать в упомянутой книге. Однако мне не удалось (да и не могло удаться) доказать мысль, будто бы чем дальше в глубь времен, тем больше расходились между собой русские диалекты в своем словаре. Эта мысль оказалась предвзятой, высказанной лишь на основе ложной марровской «теории». Данные славянского сравнительно-исторического языкознания свидетельствуют об обратном: в эпоху родового строя и в эпоху Киевской Руси древнерусские племенные диалекты, имея в своих основных словарных фондах отличия, в то же время были весьма близки друг к другу. Таким образом, мое прежнее убеждение было не чем иным, как слепой верой в марровские догмы» (стор. 355).

З лінгвістичного погляду, нема також жодних серйозних даних для того, щоб прийняти побудовану в дусі маррівських концепцій теорію О. Д. Удальцова про те, що «в своем дальнейшем развитии, переходя от стадии «военной демократии» (I—VII вв. н. э.) к классовому обществу и сложению государств, антская южная ветвь восточного славянства[2] продолжала свое этническое сближение с северной (словено-кривичской) и средней (венетской) ветвями и дала совместно с ними окончательно сложившуюся восточнославянскую народность...». Не викликає заперечення припущення (за не названим Шахматовим) трьох галузей східного слов'янства, проте процес їх історичного життя не полягав у той час, про який ідеться, переважно в зближенні, але, за всіма імовірностями, більшою мірою — в розпаді, диференціації колишньої мовної і, мабуть, великою мірою етнічної спільності[3].

---

[1] Ученые записки Ленингр. педагогического института им. А. И. Герцена, т. 80, стор. 277. Пор. також влучну критичну статтю проф. С. Б. Бернштейна «Вопросы изучения славянских языков в свете трудов И. В. Сталина». Ученые записки Института славяноведения Академии наук СССР, III, 1951, стор. 14—15.

[2] А. Д. Удальцов, Основные вопросы этногенеза славян, «Советская этнография», VI—VII, 1947, стор. 13. За Удальцовим, «антский союз племен возникает в борьбе с готами в течение IV в. н. э.... в рамках этого союза идет скрещение сложившихся уже славян-спалов со славянизирующимися фракийцами и сармато-аланами и образование ветви восточных (русских) славян-антов».

[3] Спеціальну переконливу критику концепцій марристів-археологів подано в статті-рецензії Ф. П. Філіна в журналі «Вопросы языкознания», I, 1954, № 4, стор. 141—147 (критичний розгляд збірника статей «Против вульгаризации марксизма в археологии», 1953).

Історичні свідчення про етнічну та мовну єдність руського народу часів Київської Русі добре подані, наприклад, у статті проф. М. Н. Петровського «Київська Русь — спільний початковий період історії російського, українського і білоруського народів» (Праці Січневої сесії Академії наук УРСР, I, Доповіді Відділу суспільних наук, Уфа, 1942, стор. 5—22). Див. також книгу проф. В. В. Мавродіна «Образование древнерусского государства» (Л., 1945, надто глави III—VI та IX).

IX. НАЙВАЖЛИВІШІ РИСИ (ОСОБЛИВОСТІ) УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Діалекти української мови об'єднуються між собою в протиставленні іншим слов'янським мовам (всім або більшості) у таких найголовніших рисах.

Фонетичні риси

1. Колишні (найдавніші слов'янські) голосні **о** і **е** в історично нових закритих складах звичайно виступають із своєрідними рефлексами — або у вигляді різних голосних дифтонгічного типу, або із звуком **і**, що кінець кінцем походить із них же: діал. вуол. шіест і под.; *віл* (пор. рос. *вол*), *шість* (пор. рос. *шесть*).

2. Колишній ѣ рефлектується як **і** або **іе** (**і** фонетично походить з останнього): вѣра > віра < віера; тѣло > тіло < тіело.

3. Колишній голосний **і** виявив у переважній більшості українських говірок нахил до середньої артикуляції і спався в одному звуці з колишнім голосним **ы**: мило > мило і мыло.

4. Як рефлекс колишніх напружених **ъ, ь (ы, и)** в позиції «відкритий або закритий склад перед **j** або перед **j (ь), j (і)**» виступає **и (ы)**: *крию, крий:* рос. крою, крой; *брию, брий:* рос. брею, брей.

5. Із колишніх trъt, tlъt, trьt, tlьt у відкритих складах українська мова має tryt та ін: *кривавий* із *krъvav-, *гриміти* із *grьmeti, *глитати* із *glъtati, *блищати:* пор. ст.-слов'янське бльстѣти.

До менш виразних рис української мови належить її **г (=h)** проти російського **г (=g)**, бо, крім російської літературної мови, вимову, тотожну або близьку до української, мають усі південноросійські говірки і всі говірки білоруської мови. Але певна характеристичність належить також і цій фонетичній рисі, оскільки вона свідчиться в пам'ятках вже з XI ст.; пор. гіперистичне написання в Святославовому ізборнику 1073 р. укругъ замість правильного укрухъ (так в старослов'янській мові і відповідно — в ряді живих слов'янських: серб. крух, словін. kruh і т. д. «хліб»), не въ ходъ в червоноруських «13 словах Григорія Богослова» замість «не в год» (гр. ouk en kairō) тощо[1].

Оминаю питання про те, якою мірою вірна думка О. О. Шахматова («Очерк древнейшего периода истории русского языка», § 446), ніби виникнення **h** із **g** є для певних категорій вже діалектним явищем спільнослов'янського часу, і про те, чи не цього або взагалі доісторичного часу сягає перехід **g** > γ, > **h**, відбитий чеською, словацькою, верхньолужицькою, як і українською та білоруською, мовами. Мені на підставі даних писаних

---

[1] А. Крымский, Украинская грамматика, I, стор. 119—120. Пор. Т. Лер-Сплавінський, «Roczn. slaw.», IX, I, 1921 р., стор. 56—58.

латиною пам'яток він видається фактом вже історичного часу (пор., зокрема, для чеської мови розвідку Фр. Бергмана в «Listech filol.», X—VIII, 1921, стор. 237—238, — перехід свідчиться 1131 р.; див. і Е. Шваб, «Arch. f. slav. Phil.», XXXIX, стор. 293—296). Інакше, гадає, наприклад, Т. Лер-Сплавінський — «Kilka umag o wspolnosci językowej praruskiej» («Сборник статей в честь академика Алексея Ивановича Соболевского», 1928, стор. 374—375),— який, пославшись на зазначені статті, проте схиляється все ж таки до припущення глибшої старовини цієї риси як «правдоподібної». Не бачу цієї правдоподібності, бо різниця **g : h** розділяє навіть лужицькі мови, а аргумент, наведений Трубецьким у «Zeitschr. f. slav. Phil.», I, стор. 292, на користь глибшої старовини **g > h** у чеській мові — kde, kdy (з вимовою «gde», «gdy») із *kъdy, поряд із tehdy (**g > h**, мовляв, раніше за випадіння глухих), не переконує: відповідні форми, імовірно, відбивають вплив пізнього на чеському грунті kdo замість kto, і, отже, робити на підставі їх серйозні висновки не можна.

Морфологічні риси

Словотворчі:

Суфікси: **-ощ(і)**: *радощі, хитрощі, пахощі.* В дрібних уламках цей суфікс відомий і білоруській мові; див., наприклад, *радоща* «общая радость» (І. І. Носович, Словарь белор. наречия, 1870), *радащы;* в одиничному прикладі *радощами* — в старослов'янському Маріїнському євангелії. В староукраїнській мові суфікс **-ощ(і)** був репрезентований також утвореннями, що нині вийшли з ужитку; див. хоча б *завидощи.*

Певною мірою характеристичним для української є проти багатьох інших слов'янських мов продуктивний суфікс — **-ань** (чол. роду), вживаний майже виключно на означення особи при іменникових, зрідка — прикметникових коренях: *горбань, губань* і под. Досить поширений він є в словацькій мові і лише діалектно в чеських (моравських) говірках.

Певну характеристичність мають також суфікси **-в(а)** на означення зневажливо-збірних понять (осіб і тварин): *дітвá, жінвá, мишвá, кінвá;* зрідка інших: *грошвá, моквá* (останні, як свідчить відсутність переходу **о** в **і**, пізні новотвори); в російській мові лише окремі слова: *плотва, листва;* **-в(о)** на означення збірних іменників з інфінітивною основою, яка включає в себе і **т** суфікса-форманта: *їство, питво, шитво.*

Споріднені з російською мовою, але саме на українському грунті дістали своєрідного розвитку суфікси: **-еня(т)** на означення малих тварин; рідше, речей: *кошеня (кошенята; кошенятко), вовченя (вовченята; вовченятко),* тільки в множині — *оченята, грошенята;* **-енк(о)** на означення сина за ім'ям або професією чи якоюсь властивістю батька: *Лазоренко, Іваненко; бондаренко, коваленко; лисенко, біленко* та ін.

Своєрідне ж новоутворення української мови становить су-

фікс з тим самим значенням, що і **-енк(о)**, — **-чук**, що виник, імовірно, як ускладнення суфікса **-ець** (род. **-ця**) суфіксом **-ук:** *бондарчук, писарчук* і под.

Певну виразність мають українські емоціональні суфікси іменників чоловічого роду на **-ур(а) (-юр(а):** *вовчура, носюра,* на **-уг(а) (-юг(а):** *хапуга, вітрюга.*

До специфічних явищ українського словотвору треба також віднести суфікс **-ільник** (при *-ильник*) з **і**, що є тут рефлексом «ятя», поширеним на дієслівні основи, яким первісно «ять» не належав: *кладільник, щепільник.*

Дуже своєрідні українські суфікси на означення держаків різних приладь на **-(а)лн(о), -(и)лн(о):** *держално, пужално, грабилно, ціпилно* та інші.

Якщо врахувати загальний склад іменникових суфіксів української мови, літературної та її діалектів, врахувати до того силу різних випадків характеристичного спеціального застосування навіть таких суфіксів, які самі по собі не можуть вважатись властивими лише українській мові,— створюється цілком певне враження виразної індивідуальності української мови не тільки проти інших слов'янських, але й проти російської. З цього факту ясно, що народна українська мова в своїй словотворчій основі довгий час жила самостійно, розвиваючись за своїми внутрішніми законами, дістаючи дедалі виразнішу свою фізіономію, і в збагаченні української мови новими словами відповідно до потреб думки в процесі її життя чинники внутрішні відігравали далеко більшу роль за інтеграційні зовнішні (за контакт із спорідненими мовами після епохи розпаду колишньої спільності) [1].

Разом із тим треба зазначити й таке.

У порівнянні із староруським складом іменникових суфіксів треба визнати, що переважна більшість, сказати б, індивідуально-

---

[1] На честь російському вченому, великорусові П. О. Лавровському слід поставити, що ще в 1859 р., розглядаючи в своїй статті «Обзор замечательных особенностей наречия малорусского сравнительно [помилково надруковано «сравнительного»] с великорусским и другими славянскими наречиями», «Журн. Мин. народного просвещения», № 6, питання про місце української мови серед інших слов'янських, він цілком певно визнавав права цієї мови на окреме місце: «Пробегая мысленно все приведенные выше черты малорусского наречия, легко замечаем, что между ними есть много таких, которые неоспоримо дают этому наречию право на такое же самостоятельное место, какое занимают и другие наречия славянские» (стор. 39) і, — що становить особливий інтерес,— вірно помітив велику своєрідність українського словотвору.

«Словообразование вовсе оставлено было, — писав він (стор. 19—20), — без внимания занимавшимися исследованием наречия малор., как будто в нем повторяется лишь то, что с одинаковым значением составляет принадлежность и других родственных наречий. Между тем и этот отдел представляет не мало черт, придающих особую личность наречию малорусскому, часто отделяя его от многих наречий, как особенно, иногда даже от всех. Признавая подобное значение словообразования, я не могу, хотя далеко не во всей полноте, не коснуться и этого вопроса и не указать на преимущественно выдающиеся особенности в нем наречия малорусского» (на стор. 20—33 зазначаються відповідні особливості).

українських, тих, яких нема в російській літературній мові та її діалектах, зовсім не зустрічається в староруському письменстві. Отже, перед нами дилема: або визнати,— і це імовірніше,— що вони своїм походженням належать різному часу, значно пізнішому за наші пам'ятки XII і ближчих до нього століть, або припустити, що староруське письменство дуже мало відбило на цій ділянці те, що вже існувало у відповідний час у народних говірках. Що й ця сторона дилеми не може бути легко відкинута, про це говорить серед іншого те, що переважна частина індивідуально-українських іменникових суфіксів — виразно емоціональні, а останнім було важче прокласти собі шлях у стару книжну мову з характеристичними для неї діловими жанрами, бо жанри, наприклад, художні з тими емоціями, які в них відбивались, обслуговувались майже виключно церковнослов'янською або дуже церковнослов'янізованою мовою. Згадаємо не позбавлену своєї повчальності паралель: хто міг би хоча б віддалено на підставі української актової спадщини XVII і XVIII ст. уявити собі надзвичайне багатство емоціонально-афективної лексики і фразеології полтавської говірки кінця XVIII ст., коли б творчі уподобання І. П. Котляревського не відбили її з такою надзвичайною виразністю і в такій різноманітності в його мовно блискучій «Енеїді»? Староруське письменство,— цього забувати не слід,— за всіма імовірностями, тільки дуже обмежено відобразило сучасну йому живу мову, в її настановах і спроможностях безперечно значно багатшу і здійснювану всупереч прийнятим нормам, що в багатьох відношеннях сковували мову писемну.

Проти суфіксів українські префікси — типова спадщина спільноруської доби. Але й вони в тому відношенні, що, будучи у своїй переважній більшості продуктивними елементами слова, безперервно діяли на службі в потребі створювати нові знаки мислі-слова,— зумовили дуже великою мірою специфічно український по зовнішньому вигляду склад лексики. Індивідуальних українських префіксальних утворень дуже багато, і про них по відношенню до староруської мови слід сказати в основному те саме, що й про суфіксальні: мало в чому можна встановити їх прямий зв'язок із утвореннями староруськими,— висновок, з якого можливі два вже зазначених припущення: або порівняно пізнє народження переважної більшості їх, — припущення, для даної словотворчої категорії особливо імовірне,— або ж,— у даному разі може йтись тільки про відносно невелику частину утворень, — утворень, що їх можна визнати давніми, — про лише дуже обмежене випадкове відбиття їх у староруських пам'ятках.

Щодо наголосу українська мова проти російської і, надто, білоруської не має своїх виразних рис принципіального значення і поділяє з ними як властивість бути представницею консервативного слов'янського типу щодо місця наголосу — типу, близького до найдавнішого слов'янського, так і новішу щодо

часокількості (quantitas) та етимологічних інтонацій, а саме: втратити їх в цілому, зберігши тільки в окремих прослідках[1].

Проти літературного російського наголошення зупиняє на собі увагу наголос форм теперішнього і майбутнього часу на **-мо́** і **-те́** у дієслів типу вести́ : веду́ : веде́ш : ведемо́, ведете́ та спіши́ти : спішу́, спіши́ш : спішимо́, спішите́. Але з історичного погляду цей факт не має серйозного значення, оскільки паралельний наголос засвідчений білоруською, сербською і словінською мовами та північними говірками російської : несете́, говорите́ та ін.

З говірками білоруської українська мова поділяє часте перенесення наголосу на флексію у формах множини жіночої відміни на **-а** проти однини з наголосом на корені. Спостерігається це явище переважно у двоскладових на **-ка:** жі́нка : жінки́; ді́рка : дірки́; пор. і слова чоловічого роду типу дя́дько : дядьки́.

Тенденцією відрізняти наголосом у І відміні множину від однини в українській мові охоплені також трискладові слова з початковим наголосом і навіть, менше, із серединним: ластівки́, гребельки́, записки́, невістки́, сорочки́, копійки́. Є говірки (така́, наприклад, недавно описана О. С. Мельничуком південноподільська говірка села Писарівки, Діалектолог. бюлетень Інст. мовозн. Акад. наук УРСР, вип. III, 1951 р., стор. 44 і далі; про це явище — стор 57—58), де цей процес відрізнення пішов дуже далеко і де в іменників на **-к(а)** випадки наголошення, однакового в родовому відмінку однини і в називному—знахідному множини, треба розглядати скоріше як винятки. Коли саме склалася ця особливість, напевно ми не знаємо. За вказівками україн-

---

[1] Так, в українській мові відбита рефлексацією **-орі-, -олі-, -ері-** в закритих складах спільнослов'янська («праслов'янська») так звана н о в о а к у т о в а і н т о н а ц і я голосних (наддовга висхідна інтонація, похідна в певних умовах з колишньої довгої спадної — «циркумфлексової»), найбільш виразно збережена в чакавському наріччі і в посавських говірках штокавського наріччя сербо-хорватської мови. На цю колишню новоакутову інтонацію вказують відношення: серб.-чакав. glȃv (род. відм. мн.), словін. glȃv, ст.-чес. hlȃv, словац. hlȃv, рос. голо́в: укр. *голів* до *голова́ : голову* і под. (поза рефлексами цієї колишньої інтонації — в групах **-оро-, -оло-, -ере-** переходу **о, е** в **і** в закритих складах, як правило, в українській мові нема). Якщо приймати (див. стор. 52—53), що фонетично в певних говірках української мови **е** в закритому складі перед відпалим **ъ** не переходило в **і**, то утворення типу *тітка* з *tetъka, *плітка* найлегше пояснюються припущенням, що ці відхилення фонетично зумовила колишня новоакутова інтонація **е**, яка мала місце як паралель відповідним довгим голосним у цьому типі утворень; пор. *борідка, голівка* і т. ін. Докладніше див.: «Порівняльно-історичні розвідки в ділянці українського наголосу» («Мовознавство», № 7, 1936, стор. 65 і дальші), «Східнослов'янські мови як джерело відбудування спільнослов'янської акцентологічної системи» («Мовознавство», IV—V, 1947, стор. 7—17). Пор. також — «Акцентологический комментарий к польскому языку» (1950, стор. 28—30 і 80).

Великий і цікавий матеріал, хоч в іншому освітленні та з іншими висновками, поданий у статті В. Розова «Еще о формулах tort, tolt, tert, telt» Sbornik prací I. sjezdu slovanských filologu v Praze, 1929, svazek II. Přednášky, стор. 668—695).

ських пам'яток, вона наявна, наприклад, і притому навіть у іменників, наголошених в однині в середньому складі,— у Памви Беринди (XVII ст.): стежки́, болячки́, веровки́, оболонки́ та ін. На увагу ця особливість заслуговує тим більше, що вона абсолютно індивідуальна серед усіх інших слов'янських мов, де нічого подібного до цієї тенденції не помічається. Проте не можна твердити, що ця риса наголошення сягає часу створення південно-західноруської єдності (навіть в умовному значенні цього терміну), бо вона за своїм характером може бути на західноруському (білоруському) грунті результатом наслідування українського наголошення.

Треба зважити й на те, що вона й на українському грунті, здається, раніше не засвідчена і що вона могла бути і на ньому попервах рисою лише діалектного поширення [1].

Зазначу, отже, що не вважаю вірним твердження видатного знавця саме явищ слов'янської акцентології — проф. Т. Лера, подане ним у рецензії на «Grammatik der ruthenischen Sprache» Ст. Смаль-Стоцького і Т. Гартнера («Rocznik slaw.», VII, 1914—1915, стор. 88), ніби «власне, нема жодних малоруських акцентних іновацій» проти російської. Справді, не можна, не врахову-

[1] Нема в мене достатніх даних, щоб цілком упевнено вирішити питання про одну українську морфологічну особливість, що, здається, веде кінець кінцем до словацького грунту, — але, як би і це питання не вирішувалось, час переймання відповідної риси лишається непевним, отже, на ній самій важко збудувати висновок серйозного значення. Маю на оці українські іменники на -ав(а) з наголосом на кореневому голосному: ку́рява, те́мрява, га́лява, кри́княва. Оскільки, як я доводжу в іншій праці, нема, на мою думку, підстав приймати для давнішої слов'янської мови іншого місця наголосу, ніж на -a(va), відповідні українські слова треба вважати щодо їх наголосу відносно новими. Якщо так, то цей наголос, найімовірніше, словацького походження. Так, ку́рява (а це якраз найпоширеніше слово з цієї групи), справді, має собі відповідник у словацьких kúrava, kúrňava. Найважче зрозуміти укр. га́лява, що його відповідник на словацькому грунті мені невідомий (пор., проте, дієслово rozhaliť «розкрити»). Дуже сумнівний випадок становить у Федьковичовому перекладі «Макбета» Шекспіра — «О, сховайте Ви, зорі, вашу світлість, щоб она Не вдарила у чорняву [чорняву́?] Гадок пречорних моїх».

Примітка. Звертає на себе увагу, хоч є лише, треба гадати, пізнім і умовним фактом штучного, ученого походження зазначений у граматиці Лаврентія Зізанія наголос теперішнього часу дійсного способу дієслів на -у́ю (наголос у формах на -ю́ю у нього збігається з теперішнім) (див. матеріал «Лексису» (словничка) при виданні М. Возняка «Граматика Лаврентія Зізанія з 1596 р.», Львів, 1911, стор. 13—111). Матеріал стосується однаково як тих слів, що Лаврентій Зізаній перекладає (переважно церковнослов'янізмів), так і слів його власної мови. Наголос у його зазначенні припадає на останній склад -ю: блаженствую́, бодрствую́, врачую́, негодую́, недугую́, паную́ та ін. (від дієслів з колишніми інфінітивами на *-овати*); жаръту́ю, похлѣбую́, цѣлую́, хорую́ та ін. Цей наголос не збігається ні із свідченнями сучасної нам української мови, ні з російською, ні з тим, на що вказують південнослов'янські мови. В усіх їх засвідчений наголос тільки типу -у́ю (лише, звичайно, з відповідними фонетичними та певними морфологічними змінами слів). У відхиленні, про яке в даному разі йдеться, навряд чи можна вбачати щось специфічно українське, хоча б старовинне, — крім штучної вимови церковнослов'янізмів, перенесеної аналогійно й на свої слова ученим духовенством.

ючи історичних фактів (даних пам'яток), зіставляти факти сучасні, до того обмежуючись тільки тим, що можна знайти у відповідних літературних мовах, і на цій підставі робити висновки про більші або менші одмінності на цій ділянці української мови проти російської. Дійсно, звернення до пам'яток не раз і не два вказує, якою мірою такі висновки є поспішні, і на те, що деякі риси цього роду становлять факти досить пізнього розходження в минулому ближчих щодо цього мов. Але гадаю, що Лер припускається тут помилки, не враховуючи, наприклад, такого цілком виразного і справді індивідуального явища, як зазначене перенесення наголосу на кінець слова у формах множини жіночої відміни на **-а**, характеристичного незалежно від його хронології як зростаюча тенденція саме для української (і білоруської) мови (наведені ним староруські форми жены́, сестры́, бѣды́ — явище іншого роду, повністю пов'язане з окситонністю, кінцевим наголосом відповідних слів у всій парадигмі) або в переважній більшості говірок проведене узагальнення кінцевого наголосу у прикметників — утворень на **-кий, -ка, -ке,** або український тип наголошення дієслів виво́дити, прихо́дити та ін. Про деякі інші особливості українського наголошення згадує (стор. 88—89), проте, і сам Лер, але не робить із цього належного висновку.

П а м'я т к и (всі — церковнослов'янські), де є підстави припускати принаймні прослідки живого українського наголошення, не старіші за другу половину XVI ст.[1] У друкованому Острозькому збірнику 1588 р. до імовірно українських наголосів можна зарахувати, наприклад: имя́ (пор. сучасне ім'я́); тыми́, всѣми́; от не́го, в не́го, для то́го, для чо́го; было́, были́, пили́ і под. Перенесення наголосу на закінчення в типі жінки́ та ін. датується, як згадано, «Лексиконом» Памви Беринди.

Щодо моментів, які важать з погляду порівняльно-історичного, то тут до уваги слід узяти, насамперед, таке. Одмінності рефлексації на українському мовному грунті найдавніших слов'янських груп *tort, *tolt, *tert, *telt, як ми вже зазначили, залежать від одмінності старих (найдавніших) слов'янських інтонацій. Рефлексація -ору́- (-орі́-) і подібні мали здійснитись ще під час існування на східнослов'янському грунті новоакутової інтонації довгот, тобто в той віддалений час, коли українській мові ще було властиве розрізнення довгот і короткостей голосних і етимологічних інтонацій, за всіма даними, ще до епохи пам'яток письма.

Є цілком надійні підстави гадати, що принципово ту саму систему етимологічних інтонацій мали й обидві інші східнослов'янські мови (точніше — говірки, на основі яких вони склалися); але ця система в них відбилась тільки почасти спільним з

[1] Здогадка («Сборн. статей в честь акад. А. И. Соболевского», 1928, стор. 145) про нібито окремі українські наголоси в «Новом завѣтѣ» митрополита Олексія з середини XIV ст. не підкріплена переконливими даними.

українською наголошенням повноголосних форм, почасти (діалектно) належними російській і білоруській особливостями рефлексації звука **о** (не з **ъ**). За нами певне право твердити, що, **хоч** акцентологічна система трьох братніх східнослов'янських мов **як** типово східна (де в чому одмінна від інших слов'янських) **склалась** у її найголовніших рисах ще до часу появи пам'яток руського письменства, — в говірках — предках української виявилась вже під час формування повноголосся, тобто, мабуть, ще до X ст., своя спеціальна акцентна особливість.

Східнослов'янську **лексику,** як зазначено (стор. 101), ще більше, ніж фонетику, морфологію і т. ін., не треба і не можна собі уявляти як щось цілком стале, не належне до певного відрізку часу, як суму готових слів, поповнення яких і специфікація припадають на період розпаду східнослов'янської єдності і виразного створення окремої української мови. Все, що ми знаємо про шляхи розвитку мов, примушує нас уявляти собі шлях створення окремої української мови, одмінної від інших близько споріднених з нею, досить довгим. На цьому шляху тенденції до відокремлення (диференціації) тих чи інших говірок і їх груп, викликані історичними причинами (розселенням, новими політичними кордонами, наслідками воєнних подій та ін.), порушувались у певні історичні моменти причинами, що сприяли інтеграції окремих племен (зміцненням культурно-господарських зв'язків, створенням ширших політичних організацій тощо). Але звичайно набуття виразної мовної одмінності, як і ряду важливих рис етнографічного порядку, проти груп братніх говірок, з якими раніше існував щільний зв'язок, не можливе без того, щоб якась важлива й глибока історична причина не відірвала на довгий час відповідні групи одну від одної і через це протягом довгого ж часу не міг утворитись і певний виразно одмінний мовний тип.

Уже в найдавнішому своєму стані кожна говірка східнослов'янського типу могла мати специфічні належні їй слова. Як ми вже відзначали, помиляються ті, хто уявляє собі лексичний склад говірок як суму тільки успадкованих слів і слів, запозичуваних при нагоді з інших говірок і чужих мов. Аж ніяк не можна ігнорувати живих словотворчих процесів, що постійно відбуваються в першому-ліпшому мовному середовищі будь-якого часу для задоволення його практично-життєвих інтелектуальних і психологічних потреб (афективних, естетичних та ін.). Лексичний склад навіть порівняно замкненого мовного середовища (говірки) все більше збагачується новотворами, насамперед на основі продуктивних елементів, належних його мовній системі, і ці новотвори, разом з перевагою в доборі з успадкованих синонімів саме тих, а не інших, — через певний час можуть значно змінити лексичну фізіономію говірки проти говірок, в минулому близько споріднених з нею.

Є всі підстави гадати, що говірки східнослов'янського типу,

які лягли в основу того цілого, що з нього створилася кінець кінцем сучасна українська мова в сумі її діалектів та її літературної мови, вже в XII—XIII ст. мали з лексичного боку певні специфічні особливості проти інших східнослов'янських. Звичайно, що ще виразніші були в цей час їх особливості проти слов'янських південних і західних говірок, з якими свій колишній живий зв'язок вони розірвали далеко раніше.

Століття життя українських говірок, відокремленого від багатьох інших східнослов'янських говірок до того часу, як вони знову ввійшли в ближчий контакт з південними російськими говірками (з білоруськими він був історично щільний і довший), спричинились до дальшого поглиблення лексичних одмінностей від складу вже «східнослов'янського часу». І основну роль відіграють тут не запозичення з інших мов, особливо з польської, — справді, численні, — яким дехто схильний надавати надмірної ваги в питанні про те, що відрізняє, сказати б, мовну «фізіономію» української мови від російської[1]. Багато більше значення має при врахуванні цієї відмінності той специфікований вибір в ужитку певних синонімів і та органічна стихія власної національної мовної творчості в межах успадкованої системи, про які вже коротко згадувалось вище. Певна вага належить також досить численним з с у в а м з н а ч е н ь здавна вживаних слів. Виходячи з націоналістичних мотивів, різні лексикологи і письменники намагалися будувати літературну мову, «українізуючи» її, тобто надаючи їй, поза всякими спеціально стилістичними завданнями, за всяку ціну специфічного вигляду, і для цього призбирували і вводили в практику найрізноманітніші лексичні раритети, вишукані іноді в найвіддаленіших одна від одної говірках.

Такий підхід до мови, без урахування живих її факторів, без урахування дохідливості слова як соціально-психологічного комплексу, справді рідного і здатного збуджувати уявлення і емоції, — у самій основі своїй був засуджений на невдачу. В ньому, крім усього іншого, були заховані елементи недооцінки справжньої виразності обличчя української мови. Хто знає народну українську мову і уявляє собі її як живе знаряддя думки мас, той не може мати найменшого сумніву в її певній виразності без усяких «допомог». Звичайно, в першому-ліпшому вірші, оповіданні і под., писаному доброю українською мовою, тобто не вигаданою мовою, а дохідливою до живого її носія, знайдеться досить саме українських слів. Що це таке оці українські слова? Маю на думці лексеми, відсутні і в російській і в польській. Походження їх, як і у рідному фонді інших мов,

[1] Окреме питання становить, звичайно,— якою мірою при цьому може йтися про справжні запозичення, а якою — про лексичні елементи рідної мови, похідні від частини колишнього польського населення, що засвоїло українську мову. Гадаю, проте, що великого значення останній момент, хоч відповідні факти іноді і відбувалися, в переважній більшості випадків не відігравав.

може, звичайно, бути різноманітне: тут будуть і основи, цілком виникли на українському грунті[1], і слова із старими слов'янськими коренями, використаними для утворення нових слів способами українського словотвору, і старі слова з виразно відмінним проти колишнього значенням, і певна кількість запозичень, переважно давнього часу, з мов або зниклих, або таких, з яких через історичні причини не запозичали ті самі російська і польська (принаймні мови літературні; говірки дають у цьому відношенні часто-густо більш строкату картину).

З лексичного погляду — обличчя української мови в порівнянні з іншими слов'янськими мовами цілком виразне. Склавшись у давньому минулому з говірок східнослов'янського типу, близько споріднених з тими, з яких з часом розвинулись мови російська і білоруська, — українська мова, насамперед, володіє лексичними скарбами, успадкованими з того часу, коли примітивний побут племен не потребував ще тієї сили так званих культурних понять, які входили в їхній ужиток пізніше разом із словами, або створеними на власному мовному грунті шляхом застосування продуктивних морфологічних елементів рідної мови, або через запозичення потрібного від інших народів Основний лексичний фонд української мови, звичайно, мало чим різниться від інших слов'янських мов. Інакше виглядає справа відносно лексики пізнішого походження.

Ось кілька прикладів, що їх можна без усяких труднощів доповнити силою інших: *бентежити, віхола, вовтузитися, усиляти* (нитку), *вщерть, вщухати, гарний, глузд, глузувати, гребувати, достеменний, дошкуляти, загалом, зайвий, захаращувати, кліпати, копирсати, корж, кволий, кучерявий, линути, майоріти, нидіти, нісенітниця, одягати, плекати, прискіпатися, ремствувати, рипати, сахатись, скеля, суниці, твань, хизуватись, хист.*

Але, звичайно, не тільки в силі слів, що виглядають для росіянина і поляка зовсім чужими через те, що корені їх або певні архаїчні чи рідкі словотворчі елементи належать саме українській мові, полягає суть справи. Не менш важить, як згадано, вікова с л о в о т в о р ч а   р о б о т а українського народу, що і в межах успадкованої системи та її елементів мала своїм наслідком дедалі більшу, при цьому цілком натуральну індивідуалізацію українського словника[2]. Візьмемо для прикладу хоча б «гнізда»:

1) від **пряду** (прясти): *прядільник* (прядильник), *прядник, прядач, прядун* (з відповідними утвореннями жіночого роду;

[1] Мовознавці сперечаються про те, чи існують взагалі такі слова у мовах (поза звуконаслідуванням). Ми щодо цього питання певні у можливості народження нових «коренів», щоправда тільки афективного значення.

[2] Не треба спускати з уваги при порівнянні української мови з російською і того, що до різниці в лексиці між ними спричинився також відомий великий вплив на російську літературну, а через це і на народну мову,— книжної старослов'янської (церковнослов'янської), тимчасом як сучасна українська літературна мова, а народна й поготів, майже зовсім лишилась поза таким впливом.

також *прядка*); *прядка* — рос. «прялка», *прядивина* — рос. «одно волокно пеньки», *прядло; прядив'яний; самопрядний* та ін.;

2) від **кручу** (крутити): *крутанина, крутень* — рос. «пук соломы для топки» та інші значення, *кручанка, крутіж; крутій, крутько, крути(в)ус, крутоголов, крутоголовач, крутоголовець* (діал.) — птах Junx torquilla, *крутоголовчики* — рослина Prunella grandiflora; *крутоберегий, крутогорий, крутобокий, крутоярий* і т. ін.; *закрут, закрутка, закрутень,* діал. *закруток;*

3) від **кидати:** *кидальник* — рос. «кидальщик; рабочий, подающий снопы или сено при его укладке»; (діал.) *кидь* — рос. «расстояние, на которое можно что-нибудь бросить»; *накидати; прокидатися; закид; покидьки* та ін.;

4) від **любити:** *любий, любас, любість, любота, любка, любуня;* (діал.) *люб'ята; любливий, любісінький; полюбляти; улюбленець* та ін.

Корені і словотворчі елементи тут, звичайно, слов'янські, але слова мають не якийсь іншослов'янський, а саме український вигляд. Звичайно, наявність ряду спільних словотворчих елементів приводить до того, що ті чи інші слова однакового «гнізда» можуть незалежно виникати і в інших споріднених мовах, але такі окремі випадки не міняють суті явища.

Зазначимо, наприклад, ще одну ділянку іменного словотвору, де українська мова виступає з особливо виразними рисами своєї індивідуальності, — це п р и с л і в н и к и, численні і дуже різноманітні. Саме українській мові належать такі утворення, як: *осторонь, збіса, наздогад, слідком, біжком, попросом, жужмом, напхом, вистрибом, притьмом, нишком, бігцем, назирцем, миттю, ницьма, міньма, крадькома, швиргома, навпростець, наввипередки, напомацки, завбільшки, завширшки, сторчака, косяка, знестяму, взагалі, знехотя, навкидя, обмаль, горілиць, доброхіть, віч-на-віч, вдосвіта, надвечір, заздалегідь, торік, позаторік, вряди-годи* і сила інших. У переважній більшості їх даремно було б шукати українську спадщину мови староруських пам'яток. Це все надбання української мови в різні часи її розвитку, і в цьому відношенні народна українська мова історично була такою ж творчою лабораторією, як і інші споріднені з нею мови.

X. УКРАЇНСЬКО-БІЛОРУСЬКІ МОВНІ ЗВ'ЯЗКИ

1. Фонетичною рисою, спільною для української і білоруської мови і відсутньою в обох наріччях російської, є р е ф л е к с а ц і я так званих (за термінологією Шахматова) н а п р у ж е н и х з р е д у к о в а н и х г о л о с н и х в п о л о ж е н н і п е р е д йотом (і) у відкритих складах. Ця рефлексація спостерігається, наприклад (як узяти найвиразніші приклади), у випадках: укр. *крию, мию, брию;* білор. крыю, мыю, брыю; рос. крою, мою, брею. Незалежно від того, чи уявляти собі вихідні («праслов'янські») форми як *kr̥ъjǫ, *m̥ъjǫ, *br̥ьjǫ, або ж, як

думає більшість учених,— як *kryją, *myją, *briją [1], звертає на себе увагу той важливий факт, що серед усіх слов'янських мов саме російська в цьому відношенні пішла одмінним шляхом, виробивши свої окремі рефлекси. Отже, українська і білоруська мови щодо цієї риси повинні розглядатись тільки як консервативніші. Імовірних підстав виходити з припущення спільноруських **о** з ***ъ** та **е** з ***ь** і потім заступлення їх під польським впливом теперішньою рефлексацією в українській і білоруській мовах, на мою думку, нема. Перші північноруські приклади -ъją- > oj- Шахматов («Очерк...», § 526) зазначає в другій половині XIII ст., -ъj- > -ej- — тоді ж.

2. Чи є важливі фонетичні риси української мови, за порівняльно-історичними даними належні вже до дуже давнього часу, що їх зовсім не відбито в староруських пам'ятках? Є принаймні одна, і про неї варт подати кілька окремих зауважень. Одна з типових фонетичних особливостей, які відрізняють сучасні українську і білоруську мови від російської, є рефлексація найдавніших слов'янських груп *tъlt, *tьlt. Ці групи відбиваються в українській мові як **-ов-** (-oṷ-) між двома приголосними: *товпитися* (литов. tulpities); *вовк* (литов. vilkas), *жовна* (латиське dzilna), *довгий* (литов. ilgas < *dilg-); *повний* (литов. pilnas); паралельно і в білоруській — як **-оў-** (без наголосу **-аў-**): тоўпіцца (таўпіцца); воўк, жаўна, доўгі, поўны.

Звертає на себе увагу, що паралельно такій рефлексації виявляється в обох-таки мовах перехід кінцевого **л** у **в** (ў) в формі однини чоловічого роду минулого часу дієслів: укр. *пив, ходив, глядів, співав;* білорус. *піў, хадзіў, глядзеў* і т. ін.

Тимчасом у інших позиціях, знову-таки однаково в українській і білоруській мові, виступає звичайно **л:** укр. *горілка, палка, голка; віл, діл* і т. ін.; білор. *гарэлка, палка, голка (іголка); вол, дол* і т. ін.

Навряд чи мають серйозне значення супроти останніх фактів випадки, де **л** перейшло у **в** (ṷ) і після голосних не з **ъ.** Йдеться про такі, як *ковпак,* білор. каўпак, *бовван, бовваніти* (при білор. перестарілому *балван* з **л**). Все це запозичення, в яких група **-ол-**, треба гадати, уподібнилась групі **-ов-**, поширеній у словах своїх, слов'янського походження.

Щодо слова *вівтар* (пор. і білор. аўтар, при *алтар* із олътарь), то, хоч наявність переходу **о** в **і** і дає привід убачати в ньому відбиття старої рефлексації, наголос у називному—знахідному відмінку однини (при, мабуть, новішому — *вівтар*) скоріше говорить за запозичення слова з польської мови. До відбиття тенденції до такої самої зміни **-ol-** > **-ow-** у порівняно нових запозиченнях з польської див. хоча б запозичення з польської **ж** — *жовнір,* білор. жаўнер: пол. żolnierz. Не виключена

[1] До цього питання див. авторів «Исторический комментарий к русскому литературному языку», 3 вид. 1950, Фонетика, § 3, або «Курс русского литер. языка», II, 1953, стор. 85—86.

й можливість, що відповідні слова пройшли в українські та білоруські говірки з польських говірок, де в позиції після голосних перед приголосними **і** > **u**. Слід врахувати також для слова *вівтар* щодо його **-і-** — можливий вплив схожих слів, як-от *вівчар, вівторок.*

У старовині цієї зміни **л** > **в** у зазначених умовах не слід сумніватись; навряд чи обгрунтованими можуть бути і сумніви щодо того, чи є вона фактом колишнього, давнього співжиття південних східнослов'янських говірок, говірок, з яких пізніше склалася білоруська мова, або ж розвиток у обох цих галузях живої староруської мови відбувся незалежно. Останнє припущення було б дуже малоімовірним, бо умови зміни, про яку ідеться, виразно специфічні і через це, треба гадати, фактично неповторні.

Але не всі труднощі усуваються й прийняттям положення про те, що перехід **л** у **в** відбувся в групі **-ъл-** перед наступним приголосним і в формі чоловічого роду однини минулого часу дійсного (умовного) способу дієслів за доби ще спільного (навіть в тому умовному значенні слова, яке ми надаємо поняттю мовної «спільності») життя предків українських і білоруських говірок. Нема досі цілком певного пояснення самого збігу результатів зміни **л** > **в**: якщо фонетична умова цілком ясна щодо випадків *вовк, мовчати, довгий, довбати* і под., де **в** заступило колишнє **л** в позиції безпосередньо перед наступним приголосним, то неясною залишається в фонетичному аспекті умова переходу кінцевого **л** у **в**, бо у відміні іменників у тому самому фонетичному положенні кінцеве **л** зберігається: *віл, стіл* та ін., род. мн. *віхол, стодол* і под.

Зазначу можливі пояснення цієї розбіжності, всі більшою або меншою мірою гіпотетичні.

Є підстава для того, як я в свій час зазначав («Українська література», № 5—6, Уфа, 1942, стор. 245), щоб припустити, що сучасним *віл, стіл* і под. передували форми з **в**, які пізніше усунуто під впливом решти форм, де звук **л** перебував перед голосним. За таке припущення певною мірою промовляє слово *пів* «половина» з колишнього пол(ъ), — форми, відносно якої далеко слабіше міг діяти вплив решти відмінків. Той, хто хотів би заперечити значення цього аргумента, міг би послатись на *півтора* з «полъ + втора» (полъ + вътора) — власне «половина другого» (де **л** асимілювалось наступному **в**), яке своїм впливом могло зумовити появу форми *пів.*

Не виключеним мені здавалось би припущення,— якщо відкинути попереднє пояснення,— що перехід **л** > **в** у дієсловах однини чоловічого роду минулого часу спочатку здійснився у формі давноминулого: *просил был, давал был* (*просил бых* і под.), де була для зміни **л** і спонтанеїчна умова — перед губним приголосним, і дисимілятивна — **л** на кінці двох однотипних форм. Дальше поширення таких форм могло зустрічати

підтримку у формах дієприкметників минулого часу на **-в(ъ)**, що мали таке закінчення саме в однині чоловічого роду: *просивъ, ходивъ* тощо і в староруській мові своїми функціями іноді були досить близькі до звичайних присудків-дієслів; пор. у «Руській правді»: «...а ономоу желѣти своихъ коунъ зане не знаеть оу кого купивъ. познает ли надолзѣ от кого купивъ, то своє коуны възметь» (за вид. Є. Ф. Карського, 1930, стор. 36, 317—324). Інші подібні приклади див. в описі Євсевійового євангелія 1283 р., стор. 43.

Думку А. Ю. Кримського («Укр. грамматика», стор. 89—90, 93—96), ніби просто можна прийняти, що на українському (отже, й на білоруському) грунті давні форми однини чоловічого роду минулого часу дійсного способу заступлено відповідними формами дієприкметників, навряд чи слід вважати правильною (див і А. А. Шахматов, Очерк древнейшего периода истории русского языка, 1915, § 467—468).

Пояснення аналогійно-морфологічного характеру для **л > в** форм однини чоловічого роду минулого часу дійсного способу запропонував В. І. Сімович в статті «Поява w (u) після голосних у формі минулого часу чоловічого роду однини українського дієслова типу: читав (čytau), знав (znau)», Księga referatów II Międzynarodowego Zjazdu slawistów, Варш., 1934, I, Секц. мовозн., стор. 114—116 (див. «Rocznik slaw.», XII, 1936, стор. 259, № 1129). За його здогадкою, поява **в** замість л у цих формах зумовлена аналогією: paslъ : pas = znalъ : znaw, тобто відпадіння кінцевого l у дієслів, де цьому звуку передував приголосний, спричинилось до аналогійного заступлення в дієслів з основою на голосний такого l на **w**, причому за зразок для такого закінчення діяли форми на **w** дієприкметників минулого часу.

Спірним є дуже важливе для проблеми походження української мови питання х р о н о л о г і ї переходу **л > в.** Ясно, що різниця рефлексації *мовчати : голка* пов'язана з хронологією випадіння зредукованих: *мълчати* : *іьгълъка. Випадіння серединних зредукованих стосується в основному південноруських говірок часу приблизно близько середини XII ст., дуже можливо, що й ранішого, бо південноруське Добрилове євангеліє (1164 р.) виявляє падіння зредукованих голосних уже в усіх можливих позиціях і з усіма фонетичними наслідками: переходом **ъ** і **ь** в попередніх складах відповідно в **о** і **е**, з дифтонгізацією **е** в попередньому складі і з випадками асимілятивної зміни приголосних, за якими зникли зредуковані голосні (*што* із *чьто*). Отже, хоча б для певних південноруських говірок треба прийняти форми типу *іьгълъка як змінені в *іголка* вже принаймні близько середини XII ст., і тим самим, що перехід *tъlt в towt (tout) відбувся в порівняно раніший час. Проте ці цілком імовірні міркування зустрічають перешкоду в тому, принаймні на перший погляд, дивному факті, що пам'ятки не дають їм жодного підтвердження: за свідченнями пам'яток, форми

типу towt з'являються не раніше XV ст., та, до того, й усі приклади, що досі з них наводились, далеко не можуть розглядатись як бездоганні з того або іншого боку. Виразними свідчення пам'яток щодо цієї риси стають тільки з XVI ст., коли поряд із ними з'являються також дієслівні форми однини чоловічого роду минулого часу дійсного способу на **-в.** Цілком поділяю і вважаю принципіальним міркування Шахматова (згад. твір, стор. 308, § 468): «Судя по памятникам, переход **ł** в **u** совершился не раньше XV в., ибо только с того времени являются написания **с в** вм. **л**; но едва ли правильно заключать отсюда, что это явление так поздно установилось и в живой речи: письмо было стеснено и графическими навыками и этимологическими соображениями». Зазначу, що, бажаючи заперечувати це важливе положення, ніяк не можна посилатись на той добре відомий факт, що з самих початків староруського світського письменства ми спостерігаємо досить вільне виявлення на письмі певних фонетичних рис. Це так, але тільки по відношенню до певних рис, сказати б, щасливіших щодо цього: така, наприклад, фонетична новгородська (північноруська) особливість, що, здавалось би, гостро впадає в око, як зміна **ц : ч**, справді рано прокладає собі шлях у писемну мову (не стаючи, проте, нормативною), але означення переходу **е** в **'о**, фонетична риса дуже широкого діалектного охоплення, типова для руської мови, до XVIII ст. залишається майже нічим не відбитою в східнослов'янському письменстві. Так само навіть у XVII ст. в російському письменстві панують форми типу *реклъ, теклъ,* хоч навряд чи можуть бути серйозні сумніви, що їх зміна в *рек, тек* у поточній мові багатьма століттями раніша [1]. Передсуди навичок староруського письменства не можна не брати до уваги, і в міркуваннях про час фактичного з'явлення тих або тих фонетичних рис, звичайно, треба враховувати консервативність багатьох орфографічних навичок старовини.

3. Як характеристична риса, що зближує між собою українську і білоруську мови, виступає подовження приголосних перед колишнім «напруженим» **ь** (що випав) у позиції перед **j** наступного складу: судия — судья: укр. *суддя,* білор. *суддзя;* веселиє — веселье : укр. *весілля,* білор. *вяселле* та ін.

Імовірно, що це явище виникло на українському і білоруському ґрунті в певному зв'язку між ними, і, зважаючи на ареал риси, ця риса досить давня. Повчальний у методологічному аспекті, проте, факт, згаданий О. М. Селищевим у цитованій нижче статті, стор. 40: «На севере великорусской группы стала с какого-то времени (ранее времени колонизационного движения в Сибирь) действовать та же тенденция: $nj > n'$...:третта, ноч́ч́у, бож́ж́а, Ил́л́а.. Такие говоры начинаются где-то в

[1] Пор., хоча б, у грамоті 1483 р. псковського князя Ярослава Васильовича: «И Терентеи, ставъ перед осподою, тако рекъ...».

Пермской губ. и идут далее на сев.-восток. Такие сочетания представляют говоры в Вологодской губ. (в Яренском у.) и далее говоры русского «старожилого населения Сибири (западной и восточной части)». Цей факт залишає можливість, що також і відповідно на українському і білоруському мовному грунті подовження приголосних виникло незалежно, але таке припущення є не більше як можливість, і йому слід протиставити імовірніше міркування — що масиви українських і білоруських говірок цією рисою зобов'язані своєму сусідству в певний час історії, коли ця риса, виникши на якійсь ділянці території, дістала змогу охопити в основному всю українсько-білоруську територію і стати ознакою цих обох східнослов'янських мов. Чи є якісь дані хоча б приблизно визначити час здійснення цієї риси? Дані є, але вони говорять за відносно пізнє виявлення її: для XIV ст. на південноруському грунті зазначено лише єдиний приклад подовження приголосного в такій позиції — у Верковичовому євангелії («осуженню»), для XV — приклад («прязъ обвезаннѣ») в буковинській грамоті 1462 р.; кількість прикладів починає зростати з XVI ст. Шахматов («Очерк...», § 466) цю ж рису зазначає в поодиноких прикладах також у білоруських (пізніх) пам'ятках *братанню* (Уваровський список литовського літопису), *плаття* (Крас. лит.).

Щоправда важить момент, у свій час вже зазначений О. І. Соболевським («Лекции...», 4 вид., стор. 110), що в південноруських документах XIV—XV ст. зустрічаються випадки пропускання **ь** в такому положенні, хоча й без подвоєння попередніх приголосних: *по... нарожeню* (галицька грамота 1375 р.), *богомоле* (вкладна 1376 р.), *печатю нашею* (галицька грамота 1422 р.) і т. д.; і подібні приклади, наведені Шахматовим в «Очерке», § 466 (старіший — з «Поучен. Ефр. Сирина» XIII ст. — своє именѣ). У цих випадках треба, імовірно, вбачати свідчення про здійснення відповідної риси в живій мові, але невміння визначати її на письмі подвоєнням літер. Отже, за сукупністю цих даних і за загальним міркуванням, що письмо певний час могло не відбивати мовної риси, яка вже народилась (хоч, до того, могла ще не набути великого поширення), час початку та формування південноруської особливості — подовження приголосних перед колишнім **ь**, що випав, найімовірніше слід віднести до XIII—XIV ст.

4. Фонетична риса, що в наш час виразно зближує між собою українську мову саме з білоруською, — відпадіння початкового ненаголошеного **і** на початку слова: *голка* : рос. иголка; укр. *грати,* білор. *грацъ* : рос. играть тощо. За Соболевським («Лекции...», 4 вид., стор. 92), ця особливість у пам'ятках засвідчена близько кінця XIII ст., але певності, що це справді так, наведений ним матеріал не дає. Приклади дієслова *міти* (з *іміти*): служити мѣеть у грамоті Свидригайла 1422 р. та *мати* (з *імати*) можуть відбивати вплив специфічного положення

після **не, нѣ**, де втрата **і (й)** могла бути раніша; пор. не мамъ царя, мьзды не мате в Галицькому євангелії 1283 р., нѣ мате в галицько-волинському Бучацькому євангелії XIII ст. З цим натурально зіставити польські niema, niemasz, mieć — так само без початкового **і**, — форми, засвідчені з самих початків польського письменства. Ще менше важить «верху менованая мѣста» в грамоті Свидригайла 1422 р., бо і в польській мові — так само mienować.

Навряд чи взагалі виникнення і поширення відпадіння початкового ненаголошеного **і** — фонетична особливість, що здійснилась в українській і білоруській мовах незалежно від подібного явища на польському мовному грунті, хоч таке припущення аж ніяк не вирішує питання, де саме це явище виникло і звідки почався його вплив [1].

Проте, оскільки саме на українському і білоруському мовному грунті виявляється певний паралелізм щодо долі початкового **і** та **у : в**, а в польській мові його нема, натуральніше припустити, що відповідний фонетичний поштовх у живій мові пішов спочатку з боку староруських говірок до польських, а не навпаки. Щодо **з : із** див. нижче.

5. Злиття в одному прийменнику, хоч і з різним відповідно до походження керуванням, двох колишніх прийменників **с(ъ)** і **із(ъ) > з(із, зі)**: *з батьком, з поля, з лісу* (рос. с отцом, с поля; из лесу). Подібне злиття в одному прийменнику (із звуковими варіаціями, залежними переважно від характеру початкових звуків у попередніх і наступних, керованих словах) колишніх прийменників **в(ъ)** і **у**: *взяла* **в** *нього* і *взяв* **у** *нього, жила* **в** *лісі* і *жив* **у** *лісі*. У білоруській мові — ў (=російському *в(о)* можуть відповідати ще й **ва, ува**, як в українській **ув**. Остання риса близько пов'язана з типовими для української і білоруської мов явищами sandhi (кінця одного слова і початку другого), що виникли як наслідок більш-менш виразної диференціації білабіального (губногубного) **w** на початку слова залежно від природи звуків, які передували цьому **w** у фразі, в основному — голосного або приголосного. Цю рису відбило білорусько-українське письменство на самих своїх початках. Важить у цьому відношенні, зокрема, південноруський запис Георгія Чорноризця початку XIII ст.

Перша риса менше видає своє фонетичне походження, хоч впливи цього роду певною мірою виявляються в ній. Їй, либонь, сприяла як передумова поява «милозвучних» варіантів, натурально — певний час з ваганням у розмовному вжитку: *ржати : іржати, рвати : ірвати, мла : імла, мшити : імшити (мшедь : імшедь), лляний : ільняний, кло : ікло* і т. ін.

---

[1] Я. Розвадовський («Gramatyka języka polskiego», T. Benni, J. Łosia та ін., 1923, стор. 127—128), мабуть, має рацію, не надаючи особливого значення фактові, що в польській мові перевагу дістали форми типу igła: їх усталенню могли, справді, сприяти спеціальні аналогійні мотиви.

Відпадіння початкового ненаголошеного і важко віднести до точного часу, але приблизні рамки його визначаються такими моментами. Змішування прийменників **з (с) : із** і відповідно — префіксів, за пам'ятками, вперше спостерігається з кінця XIII ст.: найстаріший приклад — незмѣньному в, імовірно, західноруському псалтирі 1296 р. (Соболевский, «Лекции...», 4 вип., стор. 92). Беручи на увагу хронологію падіння зредукованих голосних — приблизно середину XII ст. на півдні, а для заміни прийменника **съ** його новим обличчям, тобто для відпадіння **ъ**, асиміляції в певних випадках звука **с** дзвінким приголосним керованих іменників і узагальнення нових форм під впливом прийменників **із(ъ), без(ъ)**, ураховуючи не дуже малий час, — правдоподібно припустити, що із **съ** виникло і узагальнилось **з** щось у XIII ст., якщо не пізніше.

Найстаріший випадок поплутання **с : із** — «другъ къ другу истязашася» в Галицькому євангелії 1283 р. — не дуже надійний, бо він може становити наслідок зовнішнього зближення з дієсловом *истязати* (ст.-слов'янське истѧѕати).

Певні приклади маємо з XIV ст.: в грамоті литовських князів 1350 р.: тягатися *ис* королемъ, поити *ис* татары; в грамоті Вітовта 1383 р.: *з* лѣсомъ, *з* лугами та ін. Звертає при цьому на себе увагу, що в Луцькому євангелії XIV ст. ще нема ознаки узагальнення дзвінкого звука **-з**: ис нимъ, не исъблажнитеся і, як зазначив Соболевський, у галицьких грамотах XIV ст. ще звичайним є старовинне **съ (со)**.

Для польської мови прийменник **z** замість **s** констатують з найдавнішого часу, так само **z** замість **iz**[1]. Отже, можливо, що на західноруському грунті ця особливість й не є своя. Але в такому разі засвоєнню її, треба гадати, сприяла своя фонетична тенденція — відпадіння, а в певних випадках sandhi (позиція відповідних слів у реченні за приголосними) — збереження початкового **і**[2].

6. Українська і білоруська мови, проти північноросійського наріччя і з ним літературної російської мови, характеризуються вимовою **h**, а не **g**. Оскільки, за всіма даними, для всіх слов'янських мов у відповідних випадках як вихідний звук конче треба прийняти саме **g**, з походження «індоєвропейське», спільність рефлексації цього звука в двох сусідніх та до того близьких між собою і кількома іншими рисами мовах дає серйозний привід здогадуватись про те, що відповідна зміна пережита обома мо-

[1] Щоправда, треба врахувати відносність свідчення польських пам'яток, бо їх старовина не перевищує відповідних староруських.

[2] В «Очерке современного русского литературного языка» О. О. Шахматова (вид. 4, 1941, стор. 92) висловлена думка, ніби рос. *позволить, дозволить, вызволить*, можливо, своє **з** замість «из» завдячують південноруському впливу («южнорусы произносили *позволить—пойзволить;* дальнейший пропуск й перед группой согласных явился уже на великорусской почве»). Ця здогадка дуже сумнівна, оскільки форму dozvoliti знає, наприклад, і чакавська говірка сербо-хорватської мови (див. «Изв. Отд. русского языка и словесности Академии наук», 1909, XIV, 2, стор. 251).

вами спільно, і, судячи по ареалу риси — повноті охоплення нею говірок, в давній час. Проте не все і в даному відношенні є абсолютно певним і аж ніяк не може зараховуватись до речей бездоганного наукового значення. Хронологія переходу $g > \gamma$ (дзвінкий фрикативний велярний приголосний звук) $> h$ (дзвінкий фрикативний гортанний приголосний) може бути і є й зараз предметом суперечок, насамперед, вже тому, що за особливостями східнослов'янської графіки цей перехід не міг бути відбитим у старіших пам'ятках і в нашому розпорядженні для відповідних висновків є тільки досить пізні дані (переважно власні чужомовні імена із спеціальною передачею **g** через **кг** або через латинське **ж g**).

Для того щоб наблизитись до вірного уявлення про справжній характер і хронологію українсько-білоруських мовних зв'язків, важить ще врахувати, крім моментів фонетичних і граматичних, ступінь лексичної близькості обох мов. Питання вимагає грунтовного дослідження, до того в діалектологічному аспекті, тобто з урахуванням словника говірок. Ми примушені тепер через стан підготовчої роботи обмежитись лише порівняно нечисленними зауваженнями, що тільки до деякої міри дозволять нам уявити собі те, що з'ясовується на цій ділянці як нашарування в усякому разі не глибокої давності, а належить, за всіма імовірностями, до часу пізнішого і, може, набагато пізнішого за XIII ст.

Той факт, що схожість порівняно багатьох словникових елементів українських і білоруських певною мірою завдячує спільному для обох цих мов польському впливу, нерідко відбивався на міркуваннях людей, що по суті далеко стоять від мовознавства, ведучи їх до невірних висновків про лексичні основи як української, так і білоруської мови. Польський шар в українській мові, незалежно від кількості та значення слів, про які може йтися, безперечно, аж ніяк не належить до дуже старих елементів її складу. Це ясно як з погляду лінгвістичного, так і власне історичного. З погляду історичного треба зважити на час виразного проникнення польського етнічного елемента в українські землі, розрізнивши при цьому його характер — один, коли йдеться про міста (центри адміністративного, воєнного, торговельного і культурного значення) з їх досить строкатим з етнічного погляду населенням, інший — про села, як правило, з населенням споконвічно місцевим, мовно і навіть говірково суцільним, мало зв'язаним із самими центрами своїх областей, лише досить рідко розчиненим переважно суцільними ж групами чужинців, з тих або тих причин (переселення і т. ін.) осілими на нерідній для них території, мову якої вони засвоїли, забувши свою[1]. Люблінська унія (1569 р.) — це та важлива для історії проникнення в українську мову польських елементів

[1] Один лише приклад: жителі Сквирського повіту ще в XVIII ст. називали себе половцями.

дата, без урахування якої не можна здобути вірного уявлення про суть речі. Разом із включенням у склад королівства Польського Підляшшя, Волині та Київщини поляки дістали право селитися та здобувати земельну власність на цій території, — право, з якого вони широко скористалися, склавши певною мірою і привілейований на цих землях шар населення, що своєю чергою, звичайно, зумовило їхній вплив на розмовну мову автохтонного українського населення, з яким вони ввійшли в контакт. Історичну сторону цього проникнення докладно вивчив французький учений Антуан Мартель. Ось кілька фактів, поданих у його змістовній книзі «La langue polonaise dans les pays Ruthènes, Ukraine et Russie Blanche 1569—1667» (Lille, 1938).

З часу перших Ягеллонів, надто з часу панування короля Зигмунда I (1506—1548), відбувається процес дедалі сильнішої полонізації міст. Це ілюструють такі, наприклад, моменти. Обмеження права мешкання та власності, що діють у великому князівстві, не поширюються на поляків міст. Одержаний руською шляхтою Волині в 1569 р. привілей на судоговоріння руською мовою разом із тим робить виняток для міст, де юридична акція має лишатися польською; у Києві з 1570 р. бургомістром є поляк, та ін. Вплив міст, дуже незначний щодо селянства областей, мав свою виразність по відношенню до шляхти великої і дрібної, що більшою або меншою мірою була пов'язана з містами, де зосереджувались предмети кращого побутового вжитку, звідки йшли тогочасні моди, різні вияви політики та громадськості і де,— що важить, звичайно, найбільше,— знаходились школи. Далеко меншим був польський вплив на селі, проти міст споконвічно та суцільно українському.

Проте, хоч і уривчасті, дані, які є в розпорядженні науки (їх наводить А. Мартель на стор. 197—202), дозволяють констатувати проникнення і підсилення польського впливу на українське село саме з часу Люблінської унії. Те, що в окремих випадках відбувались історично засвідчені факти переселення польськими поміщиками своїх «хлопів» польської ж національності в райони суцільного українського населення, Мартель, і мабуть справедливо, не вважає явищами, що зумовили будь-які наслідки (в самому українському середовищі та його мові) [1].

Навпаки, роль справжніх носіїв польського впливу викону-

[1] Цитую цікаве зауваження Мартеля (стор. 137): «З 1569 року рутенські [тобто українські] села також [тобто як і міста] стали відкритими для польської колонізації. Ця колонізація здійснювалась іноді тим способом, що власники [маєтків] переводили в них своїх численних підданих. Це нічого не давало щодо поширення польської культури. Нові переселенці швидко розчинялись серед рутенської маси. Природні властивості рутенського селянина забезпечують йому неминучу силу асиміляції інородця того самого гатунку («Les qualités naturelles du paysan ruthène lui assurent en effet un pouvoir d'assimilation inévitable sur un allogène de même condition»). Так, Ян Арсак перевів багатьох мазурів на землі Овруцької області: вони були асимільовані українським населенням і не залишили жодних слідів».

вали й на селі досить численні представники польської шляхти як вищої, так і дрібної. При цьому Мартель, мабуть, теж має рацію, коли польський шляхетський вплив обмежує українською шляхтою ж і заперечує впливовість польської культури на українське селянство (стор. 200). Не можна, проте, не враховувати, що контакт українського селянства хоча б з самою своєю шляхтою, яка підпадала під польський вплив побутовий і разом із тим мовний, не міг не сприяти проходженню в мову української селянської маси певних полонізмів і в ряді випадків заступленню ними деяких своїх, питомих слів, засуджених цим до зникнення з ужитку.

Щодо полонізмів, засвідчених у пам'ятках українського письменства (грамотах), раніших за середину XVI ст., то оцінка їх значення як свідчень про польський вплив вимагає врахування таких моментів. Українські пам'ятки часу до Люблінської унії походять переважно із з а х і д н и х українських земель, що зазнали польського впливу вже через самий факт захоплення польськими феодалами Галичини в 1349 р., остаточно в 1387 р. (королем Ягайлом), а частини Західної Волині (Холма і Белза) — з 1377 р.

Канцелярська мова, натурально, була чутливіша також до традиційних моментів, що сформувались на західноруському грунті, і до впливів у сфері належних їй понять спорідненої (польської) мови, як мови державної верхівки.

Придивляючись спеціально до грамот київського походження, можна бачити, що й у них великою мірою відбита західноруська («білоруська») і західно-південноруська мовна стихія, отже й їхні полонізми навряд чи можна вважати свідченнями, що вони належали розмовному вжиткові київського населення, надто — неписьменного. У грамоті, наприклад, київського князя Семена Олельковича Ієремії Шашкові, даній у Прилуці 12 червня 1459 р., характеристична західно- і східноруська частка **дей** («...Иже мы дей змиловавши ся Нод (sic!) слугою нашим урожоным Єремиєю Шашком...»); так само не є українським прислівник-сполучник **как** «як» («...Какъ Продкове єго Дръжанъя И уживаня Свои мѣли...» та ін.).

Нема будь-яких надійних підстав вважати, що полонізми раніше, ніж в українську мову (говірки — її предки), проходили в «білоруську» мову. Відомий дослідник старішої західноруської мови норвежець професор Хр. С. Станг у своїй книзі «Die altrussische Ukrundensprache von Polotzk» (Oslo, 1939, стор. 130) цілком упевнено констатує: «В найстаріших полоцьких грамотах (тобто XIII—XIV ст.) нема жодних ознак польського впливу («...ist kein polnischer Einfluß zu spüren»). Лише поступово дає себе цей вплив взнаки, стаючи дедалі міцнішим, так що від найновіших грамот XVI ст. вже створюється враження, що ті, хто писав їх, володіють польською мовою краще, ніж руською». Натурально, що Станг, констатуючи це, ро-

бить й те обмеження, що й за справді наявними в писемній «старобілоруській» мові полонізмами аж ніяк не слід обов'язково бачити наявність їх у розмовній мові. Характеристично, що й для руських документів великого князівства Литовського Станг ураховує в питанні про їх полонізми посередництво Волині (і непрямо — Галичини), в грамотах якої, писаних руською мовою, з найстаріших часів наявні численні полонізми, причому ті самі, які зустрічаються і в литовсько-руських грамотах [1].

Опізнання білоруських елементів у тому, що стосується лексики (оминаючи те, що в самій білоруській мові сходить на польський вплив), найлегшим є в тій частині українського словникового складу, походження якої з білоруської мови дає за себе знати виразними фонетичними ознаками. Цих ознак проте небагато, і кількість слів, які більш-менш певно таким чином можна визнати за західнорусизми, невелика. Найважливіша білоруська (південноросійська) фонетична риса проти української а к а н н я. Отже, дуже імовірно, що кілька слів, досить поширених в українській літературній мові та говірках, з ознакою «ненаголошене **а** замість етимологічного **о** перед складом з наголошеним **а**» є саме «білорусизмами»; якого часу,— це питання вимагає уважного дослідження за пам'ятками. Такими білорусизмами є, треба гадати: *гаразд, гарячий, кажан, калач, качан, хазяїн* та, може, ще деякі інші [2]. З колишнім **о** із ъ в групі *tъrt — *гончар* (із гърнчарь) [3].

Оскільки такі випадки не даються підвести на українському грунті під фонетичний закон, який вимагає по своїй природі послідовності у відбитті відповідних фактів (пор. *лопата,* а не «лапата», *собака,* а не «сабака» і т. ін.), підстави відносити відповідні слова до запозичень досить імовірні. Треба гадати,— і це, безперечно, цікавий момент загальномовного значення,— що з аканням в «українську» мову з «білоруської» переходили майже виключно слова із спеціальною умовою, яка полегшувала пристосування «білоруської» фонетичної системи до української, — позицією колишнього **о** перед наголошеним **а** [4]. Випа-

[1] Ch. S. S t a n g, Die westrussische Kanzleisprache des Grossfürstentums Litauen, Oslo, 1935, стор. 143.

[2] Докладніше див. у авторовій статті «З історичних коментаріїв до української мови. Голосні повного творення». (Наукові записки Київ. держ. унів., V, вип. 1, 1946).

[3] Яка б не була етимологія слова *партач* — чи сходить воно, справді, на пъртъ «полотно; одяг» (А. П р е о б р а ж е н с к и й, Этимол. словарь русского языка, II, стор. 110—111, A. B r ü c k n e r, Słown. etym. jęz. polsk., стор. 397), або ж, як дехто гадає, кінець кінцем — на старе німецьке слово parteiisch «позацеховий», запозичене польською мовою у вигляді partacz, — і для білоруської і для української мови джерелом є, за всіма імовірностями, саме остання форма.

[4] Не з'ясовано до кінця, як дивитись на *багатий* замість «богатий», бо *багатьно* тощо засвідчене вже новгородською Мінеєю 1097 р.; може описки?

Є рація припускати, що укр. *нагідки*, «рос. ноготки, Calendula officinalis» є не білорусизм, як раніше гадав я, а продукт народної етимології (зближення з *ягідки*). Пор. журнал «Укр. мова в школі», 1951, № 8, стор. 81.

док, як *бадьорий:* білор. бадзёры, де **а** з **о** (походженням із **ъ**) не перед наголошеним **а**, чи не поодинокий [1].

Відбиття під наголосом білоруського **е** (**о** з пом'якшенням попереднього приголосного) ми теж можемо констатувати лише в небагатьох випадках. Це з ширше уживаних слів те саме *бадьорий, дьоготь, сьорбати* (сьорбнути, сьорбонути): білор. сёрбаць; з рідших — *састьон* — «рід коржика».

Складніше питання щодо кількох слів із **-льо-**. Частина їх (невелика), мабуть, не є запозичення і завдячують своє **-льо-** специфічному українському фонетичному явищу — рефлексації колишнього **ь** у закритому складі перед твердим приголосним, якщо м'якість приголосного перед колишнім **ь** зберігалась у інших формах парадигми: *льон* і льнъ, бо — *льну* (род. відм. одн. *льону* і т. д.— мабуть аналогійні форми); можливо, *кльон, прокльон* (із *кльнъ; пор. ст.-слов'янське кльнетъ — третя особа однини), хоч і не без підозріння про запозичення з білор. *праклён;* род. множини *ляльок.* Так, імовірно, і род. мн. *сльоз* (із сльзъ), звідки далі аналогійно — *сліз* [2]; пор. і випадки з іншими пом'якшеними приголосними: *пеньок, опеньок,* род. відм. множ. *відьом, бузьок, підкидьок.*

У кількох випадках — з етимологічним **е** можна, справді, скоріше запідозрювати білоруський вплив — *кльон* — «дерево, Acer platanoides», поряд з українським фонетичним *клен* (рідше — *клень*); *запальоний* — рос. «запальчивый» (пор. укр. *запальний*), вагаючись, звичайно, при цьому, чи ці слова не пройшли в українські говірки не з білоруських, а з південноросійських. Останнє імовірне, наприклад, для таких слів із різними пом'якшеними приголосними, як *брьóхатись, хльóскати, дьóгнути, тьóпати, паслін, пасльóн,* род. *пасльóну* — «рослина Solanum nigrum», *масльони, замасльонити,* хоч не виключена також можливість, що принаймні певна частина з них виникла самостійно на українському грунті як слова вигукового (афективного) походження з характерною для останніх можливістю відхилень від успадкованої звукової системи. Як би там, проте, справа не стояла з цими і подібними словами (пор. ще, наприклад, *льоля* — з дитячої мови), цілком виразним є те, що, на-

---

[1] Про нього див. спеціальну статтю Б. М. Ляпунова в «Науковому збірнику Ленінград. товариства дослідників укр. історії, письменства та мови», III, К., 1931, стор. 1—2. Ляпунов, — і це так само можливо, — схильний убачати в українському *бадьорий* запозичення з південноросійських говірок.

[2] До цього слова див. діал. *слиза.* Остання форма, без сумніву, фонетична, бо констатується саме там, де рефлексація *trъt і под. у відкритих складах послідовна: **-ри-**, **-ли-**, і відбиває, отже, суцільне, безперебійне здійснення фонетичного закону «на пні»; пор., хоча б, відомості, які щодо цього подав у свій час про «угро-русский [тобто закарпатський] говор» А. Семенович у статті «Об особенностях угро-русского говора» («Сборник статей по славяноведению, составленный и изданный учениками В. И. Ламанского», СПб., 1883, стор. 215): *бриві, дрива, блиха, слиза,* род. мн. *слиз* (правописом автора — брыви та ін.).

самперед, слів, у яких є підстави запідозрювати за фонетичними ознаками білоруське походження, в українській мові як цілості мало, по-друге,— що найбільше важить у питанні, яке нас цікавить,— що серед них ще далеко менше слів з правом вважатись належними до старовинного фонду [1].

[1] Оскільки за О. О. Потебнею («Заметки о малорусском наречии»,— «Филолог. записки», 1870) деякі вчені (О. О. Шахматов, Т. Lehr, О. М. Селищев) гадають або гадали, ніби колись взагалі на українському грунті відбувався перехід наголошеного **е** в **'о** перед непалатальними приголосними, вважаємо потрібним цей погляд рішуче заперечити як помилковий. Більш-менш надійні факти стосуються лише згаданого положення **е** в закритому складі. Все інше, що наводить, наприклад, Лер у своєму розборі книги Ст. Смаль-Стоцького і Т. Гартнера («Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache», Відень, 1913; «Rocznik slawistyczny», VII, 1914—1915 (стор. 103—108), є фактами аналогійного або взагалі секундарного порядку; але аж ніяк не можна погодитись із ним, що будь-яке довідне значення належить таким вузькодіалектним формам, як *мьоду, хрьопнути, застьобнути,* або навіть широко розповсюдженим *сльоза, льоду*. *Мьоду* проти *меду,* справді, як вже припускалось, аналогійна форма: *мюд : х* — до *люд : льоду*. *Хрьопнути* — (поряд із рідшим *хрепнути*) «сильно вдарити» — форма вигукового походження (пор. *хрьоп*) і, як така, мало що доводить у питанні суто фонетичного характеру. *Застьобнути, стьобнути,* замість звичайних *застебнути, стібати,* в значенні рос. «застегнуть, застегивать» відбили, мабуть, вплив *стьобати, стьобнути* «хлестать; хлестнуть» через омонімне *стібати*. У *стьобати* «хлестать» **-ьо-**, імовірно, з *хльостати* або подібних вигукових слів.

Імовірно, що далеко не все зазначене в цій статті Лера-Сплавінського становить те, чим би цей визначний учений хотів науково оперувати й зараз, коли факти українських діалектів і літературної української мови з її полтавсько-київською основою виявлено незрівнянно краще, ніж у час, коли писалась згадана стаття. Зокрема, в останній, — і це особливо їй пошкодило,— переоцінена роль вагань типу *вчора:* «вчера», *жона:* «жена» та ін. (див. стор. 107), для переважної більшості говірок не існуючих.

Щодо загальної критики погляду Ст. Смаль-Стоцького — Т. Гартнера, в основному вірної, зазначу для точності один момент. Лер заперечує їх думку про те, що **ю(ü)** замість **е** в закритому складі існує тільки в північноукраїнських говірках, і саме таких, де можна запідозрювати білоруський вплив.

Всупереч цій думці він посилається на те, що приклади такого роду занотовано також у північно-східній частині Угорщини (Мармарош): вечур, мюд, вюз, юй (дав. відм. одн. жін. роду) і в усіх українських карпатських говірках взагалі, де, як каже він, зовсім не може йтися про білоруський вплив.

Аргумент Т. Лера дещо послаблюється ненадійним місцевим переказом, що його навів у свій час А. Семенович у статті «Об особенностях угрорусского говора»,— «Сборник статей по славяноведению, составленный и изданный учениками В. И. Ламанского...», СПб., 1883, стор. 214, ніби окремі групи угрорусів є переселенцями, особливо XIV ст., що прийшли на теперішні місця їх перебування під проводом новгород-сіверського князя Федора Коріатовича.

Широке освітлення органічності саме на українському грунті переходу звуків **е** та **о** в **і** з проміжними стадіями див. у книзі І. Панькевича «Українські говори Підкарпатської Русі і сумежних областей», частина І, Прага, 1938, стор. 75—79, 83—105 та ін.).

Не розглядаємо певною мірою пов'язаного з питанням про рефлексацію на українському мовному грунті колишнього **е** ніби як **'о (ьо)** в умовах, близьких до тих, у яких така рефлексація здійснювалась у російській та бі-

Є. Ф. Карський у відомому творі «Белорусы» (І, Варшава, 1903) до особливостей, пережитих білорусами разом з українцями за часів литовської влади, зараховував (стор. 118—120): а) стабілізацію наголосу на корені в певних сполученнях прийменників з іменниками та в префіксальних формах минулого часу дієслів, де в російській (точніше, в північноросійському діалекті) наголос припадає на прийменники та на префікси; б) розвиток приставних **в** і **г**: білор. восянь, вулица, гауца...: укр. *вулиця, вівця...*; при цьому він зазначав, що протетичне **в** у західноруських пам'ятках виявляється пізніше, ніж у «галицько-волинських»: волтаря, до воднаго (XV ст., Рукоп. Публ. бібл., І, № 391); **г** свідчиться з XVI ст. (у перекладах Скорини); в) стягнені форми прикметників; г) стосунок форм третьої особи однини у дієслівних класів: білор. *несе* (нясе), але *спіць*, укр. *несе*, але *спить* (з XV ст. білоруські випадки свѣтча замість свѣтче = «свѣт(д)чиць» (Рукоп. Публ. бібл., І, № 391); д) майбутній час на **-му, -меш** і т. д.: *рабициму, спацимеш* і под. в деяких місцях Білорусії; е) втрату двоїни в формах чоловічого роду і заступлення її множиною; є) збереження в назвах тварин знахідного відмінка множини, тотожного з називним (зазначення, позбавлене всякого довідного значення: те саме і в російській мові ще навіть у XVII ст.); ж) прийменник **за** при другому ступені прикметників: білор. *меньши за мяне*, укр. *менший за мене*; з) поплутання колишніх прийменників **съ** і **изъ** та появу **од** «не без впливу прийменника подъ»; і) поширення займенникового кореня **як-**. Свій перелік цих рис, спільних обом мовам, Карський супроводжував увагами, не позбавленими й тепер свого значення. Цитуємо їх: «Вот и все особенности, которые пережиты языком белорусским вместе с малорусским. Таких особенностей оказывается порядочное число. Оно и естественно: западнорусские племена жили вместе с южнорусами не только в эпоху, следовавшую непосредственно по распадении общерусского языка, но и после, можно сказать, все время. Литовское владычество очень рано с Белоруссии распространилось и на малорусский юг, вследствие чего не было никаких препятствий к взаимному общению этих двух народностей. Мы уже видели, что вследствие натиска с юга кочевых племен, особенно татар, малорусы рано начали двигаться к Припяти и даже за Припять. Это движение продолжа-

---

лоруській мовах,— питання про те, чи й сама російська мова повністю в усіх її говірках та в усіх відповідних позиціях підлягала переходові найдавнішого слов'янського **е** в (ь)**о**. Проте слід принагідно зазначити, що таке питання порушено, притому на підставі чималого матеріалу, і є серед визначних учених прихильники погляду (якого, в тім, сам я не поділяю), нібито певні російські говірки, «как видно, вообще не знали изменения **е** в **о** как фонетического явления». Так, наприклад, висловлюється П. С. Кузнецов («Русская диалектология», 2 вид., М., 1954, стор. 38). Щодо української мови в цілому, повторюю, припущення фонетичного переходу **е** в **о** в будь-яких умовах, крім зазначених дуже спеціальних випадків, вважаю принаймні дуже сумнівним.

лось и после прекращения литовского господства. Следы этого движения можно проследить даже в XVI в. В тех местах, где теперь уже слышится малорусская речь, в XVI в. акты пишутся еще на чистом белорусском наречии. Сказанное относится, напр., к деловому языку Подляшья и южной части Гродненской губ... Постоянным общением с малорусами следует объяснять и некоторые словарные заимствования белорусов у малорусов, напр., гультай, джгаць, иодкий, киндзюк, клунки, крыга, мантулы, пантолык, човхирка, шугай и др. слова. Некоторые из перечисленных слов [більшість їх як українізми сумнівні] могли впрочем развиться или быть заимствованы из одного и того же источника и самостоятельно в обоих наречиях».

Резюмуючи сказане, гадаю, що «білорусько-українську» мовну спільність старішого часу треба уявляти не як пряме безперебійне продовження етнічних стосунків сивої давнини. Стан відносин західноруських і південноруських племен у їх мові, що його, вивчаючи найстаріші словесні пам'ятки, застає історик на світанку історії східного слов'янства, скоріше промовляє, на мою думку, за те, що західноруси зійшлися на довгий час з південнорусами, вже маючи в своїй мові деякі риси, набуті ними раніше і спільні їм з говірками почасти північноруськими, почасти східноруськими. Найважливіша з останніх — акання (якання), досить пізно виявлена взагалі в руських пам'ятках (середина XIV ст. — написане в Москві євангеліє 1339 р.), але за порівняльно-історичними даними, принаймні для певних типів, далеко старіша [1]. Із цих даних найбільше важить факт, що на нього перший звернув увагу Л. Л. Васильєв в «Изв. Отдел. русского языка и словесности», II (1904): у південноруській обоянській говірці наголошене **о** із спільнослов'янського **о** і із спільнослов'янського **ъ** по-різному впливають на голосний звук попереднього складу. У цій говірці, поряд із яканням у випадках, як-от: сяло́ (із «село»), крясто́вый («крестовый»), място́в (із «мѣст-ов»; род. відм. мн.), виступає ікання у прикладах, де **е** передує складу з наголошеним **о**, похідним із **ъ**: тило́к («телок» — із «тел-ъкъ»); сило́м («селом» — із «сел-ъмь») та ін. А це примушує гадати, що особливості акання та ікання в цій говірці склались ще перед тим, як **ъ** перейшов у **о** в закритому складі. Ці міркування кидають певне світло також і на давні відносини в білоруських говірках. За аналогією того, на що вказує південноросійська обоянська говірка та деякі інші, можна припустити, що і в певних «білоруських» говірках акання (якання), мабуть, існувало ще до XII—XIII ст., не знайшовши проте собі доступу в пам'ятки, які дійшли до нас [2].

[1] Пор., хоча б, А. А. Шахматов, Очерк древнейшего периода истории русского языка, 1915, стор. 330 і дальші; Н. Дурново, Очерк истории русского языка, 1924, стор. 187—193.

[2] Пор. також не категоричні, але цінні зауваження щодо цього акад. Є. Ф. Карського («Русская диалектология», Л., 1924, стор. 85).

Можна, звичайно, справу уявляти собі і інакше — припускати, що акання (якання) в білоруській мові (в різних його діалектних типах) є риса, пізніша за час усталення щільного контакту між говірками — предками білоруських і українських і завдячує свою появу якимсь колонізаційним рухам східноруських носіїв акання (якання), — припущення можливе, але навряд чи історично дуже імовірне. Але як би не стояла справа щодо часу появи в говірках — предках білоруської мови характеристичного тепер для неї (супроти української) акання,— той, хоч репрезентований зовсім небагатьма власними рисами, західноруський тип, який відбито в пам'ятках території древніх дреговичів [1], за всіма імовірностями становив дещо певне і фонетично окреслене супроти південноруського, коли говірки тієї й тієї групи (західноруської і південноруської) ввійшли між собою в щільний контакт з відповідними наслідками, з яких найпомітніший — рефлексація *tьlt > *towt (*tout).

XI. КРИТИЧНИЙ ОГЛЯД НАЙВАЖЛИВІШИХ ТЕОРІЙ РОЗГАЛУЖЕННЯ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВНОЇ ЄДНОСТІ

Академік О. О. Шахматов, який неодноразово звертався до проблеми розгалуження (розпадіння) східнослов'янської єдності [2], ніколи не уявляв собі процес цього розпадіння як такий, що відразу визначив теперішній розподіл східнослов'янських народностей. Не стежачи за еволюцією відповідних поглядів Шахматова [3], зазначимо лише, як він уявляв собі найдавнішу стадію розходження східнослов'янських племен в останніх опублікованих його працях. За його теорією, східнослов'янська єдність розпалась на три галузі (наріччя) — п і в д е н н у, п і в н і ч н у

[1] Соболевський («Лекции...», вид. 4, стор. 37) називає лише одну — **жч, ждч** відповідно до старослов'янського **жд**, рос. **жж** (**жъжъ**) (із *zdj; *zgj): наѣждчати, дожч.

[2] Див. його праці «К вопросу об образовании русских наречий», «Русск. филологический вестник», LXXXII, 1914, стор. 1—2; «К вопросу об образовании русских наречий и народностей», «Журн. Мин. народного просвещения», 1899, IV, стор. 324—384; пор. і виклад цих видань у XXVIII томі (1899 р.) Енциклопедії Брокгауза і Єфрона; літографований курс, читаний у Петербурзькому університеті 1909—1910 р. (2 вид. 1911—1912); «До питання про початок української мови», «Україна», 1914; «Очерк древнейшего периода истории русского языка», Пгрд., 1915; «Краткий очерк истории малорусского (украинского) языка» у збірнику «Украинский народ в его прошлом и настоящем», Пгрд., 1916, стор. 664—707, стаття в «Истории русской литературы», М., 1916, стор. 39—63; «Введение в курс истории русского языка», Пгрд., 1916; «Очерк древнейшего периода истории русского языка», Пгрд., 1916; «Древнейшие судьбы русского племени», Пгрд., 1919.

[3] Про них див., наприклад, зауваження Є. Ф. Карського в статті «А. А. Шахматов как историк русского языка», «Изв. Отд. русского языка и словесности», XXV, 1920, стор. 80—82; Т. Лера-Сплавінського в «Roczn. slaw.», IX, стор. 45—46 і особливо — Р. І. Аванесова («Вопросы образования русского языка в его говорах», «Вестник Московского университета», № 9, 1947, стор. 110—123).

і східну (інакше «середньоруську»). Перша лягла в основу пізнішої української мови; друга, сполучившись із східною частиною східних говірок, стала за основу теперішнього північного наріччя російської мови; третю продовжує в своєму теперішньому складі південне наріччя російської; білоруська мова утворилась з говірок північної групи південного наріччя в їх сполученні з західною групою східного. Отже, за теорією Шахматова, найбільш прямо в'яжеться з одним із трьох старовинних угруповань східнослов'янських говірок саме українська мова (як сукупність діалектів, що становлять її тепер). З тих рис, на яких базується аргументація Шахматова, все, чому надає він увагу, належить самій фонетиці.

Час розпаду повної східнослов'янської мовної єдності, тобто стану, коли східнослов'янські говірки ще не мали виразного індивідуального забарвлення одна проти одної, акад. Шахматов на підставі зіставлюваних ним історичних свідчень схильний був відносити до VII—VIII ст. Саме в цю епоху, за його припущенням, відбувся відрив від східнослов'янського масиву одних племен, що посунули з території східнослов'янських осель у басейні середнього Дніпра на південний схід (Сіверський Донець, середня течія Дону), та інших, що пішли на північ і згодом розселилися по всьому водному шляху, який сполучав Наддніпрянщину з Ладогою. У Південній Русі плем'я, що зайняло басейн Дону, називали в'ятичами; у складі племен, що пішли на північ, найдалі посунулися словіни (словѣны); на південь і захід від них розселилися кривичі. Щодо мови в'ятичі, які створили пізніше Рязанське князівство, виявили себе представниками так званих акаючих говірок, у яких звук **о** в ненаголошеній позиції переходить в **а** або близькі до нього глухі відтінки (причому певну роль можуть відігравати також явища асиміляції або дисиміляції відповідного звука з голосним наступного), а **е** — або в **а** з пом'якшеним попереднім приголосним, або в різні відтінки закритого **е** аж до чистого **а** та ін.

Словіни та кривичі являють собою племена, мова яких, наскільки це видно з пам'яток навіть XI ст., характеризується змішуванням м'яких звуків **ч** та **ц**. Після відходу «східної» та «північної» груп східного слов'янства, які можна так назвати за ознакою зайнятих ними пізніше територій, той масив племен, що лишилися жити на старих місцях або порівняно недалеко від них, склав південно-західну групу. Колонізація цієї групи не пішла далі басейну Дніпра, та й то, треба гадати,— без його крайніх північних частин, де розселилися кривичі. До південної групи належали племена, що сиділи на Південному Бузі та на Дністрі. Племінні назви цих південнорусів збережені в літопису. Це — тиверці (понад Чорним морем), уличі (між Дністром та Бугом), поляни (на північ від них; за історичних часів відійшли за Стугну та Рось, але до того, як можна припускати з їх назви, жили в південностеповій смузі;

на схід, за Дніпром, вони займали землі по Сулі, Пслу та Ворсклі); волиняни (давніша назва — дулѣби, на північний захід від полян), деревляни (по басейнах лівих приток Прип'яті, — предки сучасних поліщуків), сіверяни (на схід від деревлян по лівому березі Дніпра, понад Десною та Сеймом). Наприкінці X ст. до складу південноруського етнічномовного масиву ввійшли також асимільовані ним, спочатку ніби лядські (споріднені з поляками), племена: радимичів (що жили на північ від сіверян) та дреговичів (що жили по лівих притоках Прип'яті).

Докладні міркування з приводу свідчень Початкового літопису та уточнення на підставі різних історичних джерел у питанні про східнослов'янські племена див. зокрема в книзі О. Шахматова «Введение в курс истории русского языка. Часть I. Исторический процесс образования русских племен и наречий» (Пгрд., 1916, стор. 87—103). Спеціально про хорватів див. наше зауваження на стор. 199—201.

Роз'єднання східнослов'янських племен протягом наступних поколінь[1] надало відокремленим одна від одної групам — «південній», «східній» та «північній» — ряд одмінних рис, що виникли в цих групах з тих чи інших причин, стали тепер ознаками їх індивідуальності, тому що тепер ці риси не могли так легко переходити від однієї племінної єдності до другої, як це було раніше.

Отже, деякі умови для виділення південної групи східнослов'янських говірок в окрему індивідуальність, яку можна було б чітко відрізнити від східної та північної, утворились, як гадає Шахматов, вже в історичних зрушеннях VII—VIII ст.

Ближче цікавлять нас із встановлюваних Шахматовим діалектних саме найдавніші «південні» риси. До них Шахматов зараховує[2]: а) вимову u̯ перед приголосним (kroúla, а не «krovla»); б) заступлення приголосного g через γ[3]; в) діалектне збереження dž і dź. Якою ж мірою твердо стоїть справжня наявність цих фонетичних рис і їх доказовість для реконструйованої Шахматовим старовини?

Щодо першої риси. Існує серйозна імовірність, оскільки, справді, ця фонетична ознака майже повністю охоплює говірки українські і білоруські і лише відносно рідко становить властивість говірок північноросійського наріччя, що вона є діалектним явищем вже глибокої давнини. Але упевненості в вірності цього припущення справжнім фактам історії все ж таки нема. Звертає на себе увагу, що фонетичне явище, про яке йдеться, характе-

---

[1] Гіпотези Шахматова про причини зміни старовинних угруповань руських племен і про нові їх угруповання викладені ним у згаданому творі на стор. 103—113. Спеціальний інтерес для нашої теми становить розділ «Составные элементы малорусской народности и языка», стор. 103—104.

[2] Див. «Очерк древнейшего периода истории русского языка», 1915, § 452.

[3] Фрикативне велярне г.

ризує також деякі північноросійські говірки — вологодські, для яких припущення пізнішого переходу **v** у **w**(u̯), хоч і можливе [1], навряд чи є досить імовірним, бо такий перехід в історії мов спостерігається рідко. Отже, мабуть, ті північноросійські острівці **w** у позиції перед приголосними і на кінці слова, що ми їх знаємо тепер, є власне невеличкі залишки колись далеко ширшої території цієї риси, що виникла після часу падіння зредукованих (глухих) голосних.

Щодо другої. У погляді на старовинність цієї риси Шахматов має досить серйозних союзників (див. нижче), але віднесення її до сивої давнини аж ніяк не є обов'язковим: як докладніше зазначу з приводу подібного припущення Т. Лера-Сплавінського, наявність і в деяких слов'янських, і в деяких інших індоєвропейських мовах історично засвідченої зміни проривного відповідним фрикативним (протяжним) приголосним, причому зміни нерідкої, залишає певне місце припущенню про незалежний історичний перехід цього роду в споріднених діалектах, де він спостерігається. Можна, звичайно, при цьому врахувати сприятливість тенденції, що могла спочатку виникнути незалежно в певній групі говірок, тієї впливової обставини, що в сусідній мовній області в якийсь раніший час узагальнилась вимова γ або **h** (гортанного).

Третю рису сам Шахматов не вважає спільною «південною» і добре знає, що вона зустрічається, по-перше, лише «в значительной части говоров южнорусского наречия»; по-друге, що більшість навіть таких говірок-нащадків (українських і білоруських) зберегли **d͡ž** тільки при певних граматичних умовах, а саме там, де воно стояло в чергуванні з **d** (пор. «Очерк древнейшего периода», § 450, 451, 452). Можна, звичайно, укр. *воджу, ходжу, воджено, ходжено, виходжати, догоджати* і под. розглядати не тільки як форми з **д͡ж** порівняно пізнього походження (їх **д͡ж** може в такому разі бути сполученням, що виникло із **ж**, наприклад, у першій особі однини під впливом **д** у решті форм, сполученням, виникненню якого в українських говірках могло сприяти враження від wodzę, chodzę в сусідніх польських), а в згоді з розумінням Шахматова і як фонетичні архаїзми, підтримані впливом **д** (d) інших форм. Але й такого роду розуміння цього явища мало дає чогось певного, щоб встановити, коли саме ця архаїчна риса на південноруському грунті могла стати ознакою, що «південне наріччя» відрізнила від двох інших, які цю рису втратили. Що це відбулось справді на світанку руської історії, — не більш як одна з можливостей серед багатьох такого роду.

Відносячи зазначені явища до глибокої давнини, як належні «южнорусским говорам еще в составе общерусского языка» (§ 452), Шахматов до пізнішого періоду, «малорусского», приурочує два основні явища: зміну складових плавних (r̥, l̥), які

[1] Пор. H. Ulaszyn, «Roczn. slaw.», I, 1908, стор. 153—154.

втратили за собою зредуковані голосні, в позиції після приголосних на початку слова[1] та дифтонгізацію довгих **o** та **e**, за його припущенням, «закрытые, полудолгие в слоге, за которыми утрачен слог с полукраткой гласной» (§ 453). Для концепції Шахматова важить, зокрема, що, як він твердить (§ 452), «в южнорусский период, или что то же[2], согласно принятой здесь терминологии — в древнерусский период, северные отрасли южнорусского наречия еще не отделились от южных и не примкнули к тому языковому целому, которое определяется как язык белорусский».

Мої міркування про два останні явища вже наведені вище, отже тут не подаю відповідних зауважень. Зовсім коротко згадую для загальної орієнтації лише риси двох інших мовних масивів спільноруської старовини, як їх собі уявляє Шахматов. Для п і в н і ч н о г о («севернорусского») Шахматов вважає найбільш характерним збереження **g**, відсутність **dž′** (дж′), — крім положення за **ž′**,— відсутність **dz** (дз) (§ 481), змішування **č′** (ч) і **c′** (ц), діалектну зміну сполучень **š′č′** та ž′dž′ (див. нижче, стор. 174), діалектну зміну **ѣ > і**, діалектне ствердіння кінцевого **t′** у третій особі та дрібніші (діалектні ж) інші (§ 480 та наст.). Оскільки цій рисі ним і деяким із тих, хто приєднався до нього, надається спеціального значення, варт згадати окремо про псковські групи **gl**, **kl** (ніби із колишніх, спільнослов'янських **tl**, **dl**, § 181, 501): *вегли, сустрекли, жерегло,* що в них він убачає рису колишнього лядського («ляшского») впливу. Про це див. нижче, стор 174—175.

Момент принципової ваги становить припущення Шахматова, що «севернорусское наречие исконно распадалось на восточную и западную ветви; отличительные особенности говоров, входивших в состав западной ветви, заимствованы ими главным образом от тех ляшских племен северной части современной Белоруссии и Псковской области, которые смешались с насевшими на них северноpусами» (§ 480).

Щодо с х і д н о р у с ь к и х явищ, отже явищ тих східнослов'янських говірок, які лягли в основу південноросійського наріччя і білоруської мови, то до типових їх рис Шахматов відносить: редукцію ненаголошених **а**, **о**, **е** (наслідки — акання і споріднені явища); різну долю **ѣ** залежно від наголошеної або ненаголошеної позиції та збіг **ъ** і **е** під наголосом і деякі дрібніші явища (§ 503 та наст.).

Для східнослов'янських мов характеристичною є вихідна рефлексація *stj і *sk перед **j** та голосними переднього ряду як *š′č′ (щ), *zdj і *zd у тих же умовах, що і *sk — як *ž′dž′; пор. рос. і укр.: *прощу* (: простить, простити), рос. *трещина,* укр. *тріщина* (:треск, тріск), рос. *ищу* (:искать), рос. і укр. *пущу*

[1] Йдеться, отже, про випадки кръвав- > *kr̥vav-, глътати > *gl̥tati з їх подальшими змінами.

[2] Помилково надруковано «тоже».

(:пускать, пускати); рос. *дождь,* укр. *дощ* (праформа *dus + dj + ьs), рос. — *визжу* (:визг), укр. *вищу*[1].

Шахматов («Очерк...», § 488) приймає діалектну[2] (північну) зміну *š′č′ у м'яке ŝ + шепеляве ĉ і ž′dž′ — у м'яке z + шепеляве dž′. Далі, гадає він, і в східних і в західних говірках північного східнослов'янського наріччя останні звукові групи, втративши вибуховий елемент у своїй другій частині, перейшли відповідно в s′x′ і ž′j, а ще пізніше, як свідчить вимова значної частини сучасних північноросійських говірок,— внаслідок асиміляції x і j попереднім приголосним — у протягнені м'які ŝ і ž. Новгородські пам'ятки XI — XIV ст. ще відбивають, на його думку, s′x′ і ž′j в написаннях **ш** (поряд із традиційним **щ**) і **жг — ж.** Як пояснює Шахматов (§ 489), «сочетание ž′j передавалось буквами жг, что мы находим в северных памятниках, начиная с XI в. Изобразить j через **г** было вполне естественно для писцов, которые в церковном своем произношении читали **г** нередко как j...».

Саме припущення північноруських s′x′ і ž′j не є неприйнятною гіпотезою, оскільки, принаймні певною мірою, його підтримують наведені Шахматовим факти. Але по відношенню до питання давнього подрібнення східнослов'янської мови воно не має великого значення: ми не знаємо ні справжньої міри охоплення цією рисою північноруського наріччя в давнині і, тим самим, наскільки справді вона, ця риса, спричинилась до протиставлення вимови східноруської півночі іншим, непівнічним східноруським говіркам (навіть північноруські пам'ятки не всі відбивають відповідне явище), і не знаємо напевно, чи вона тією або іншою мірою здавна не була відома також деяким західноруським говіркам[3].

Як і для говірок північного наріччя, Шахматов припускає давній лядський («ляшский») вплив на північні східноруські говірки. За його здогадками, «восточнорусы, двигаясь к северу и северо-западу, в бассейн Оки и верхнего течения Волги, встретились здесь прежде всего с севернорусами; сожительство восточнорусов с севернорусами вызвало к жизни великорусское племя, а в языке этого племени специальные великорусские явления. Но, повидимому, восточнорусы встретили в указанных областях не одних севернорусов: здесь сидели также потомки ляшских племен, вероятно, ко времени вторжения восточнорусов, уже покоренные севернорусами и ассимилировавшиеся с ними. Только такое предположение может объяснить нам на-

---

[1] При цьому треба взяти до уваги, що графіка східнослов'янських мов не точно передає тут вимову, та, до того, самі рефлекси відповідних груп вже певною мірою змішалися.

[2] «Общею многим севернорусским говорам, быть может, даже и всему северному наречию, чертою следует, кажется, признать...».

[3] Все, що відповідно до стану матеріалу міг зазначити О. І. Соболевський («Лекции...», 4 вид., стор. 35),— «В полоцко-смоленском говоре этой особенности, кажется, не было».

личность в северных говорах южновеликорусского наречия ляшских черт» (§ 521).

Хоча концепцію Шахматова без серйозного заперечення подробиць і навіть без застережень прийняв ряд поважних російських учених (див., наприклад, Д. Н. Ушаков, Наречия русского языка и русские народности, Русская история в очерках и статьях, под ред. проф. Довнар-Запольского, т. I, М.; Е. Будде, Лекции по истории русского языка, изд. 2, Казань, 1914, Б. М. Ляпунов, Единство русского языка в его наречиях, Одесса, 1919, та ін.), вона в багатьох моментах, якими її обгрунтовано, і в самій її суті не може вважатись за досить певно доведену. Ця гіпотетичність конструкції Шахматова зумовлена, з одного боку, природою та станом вивчення діалектного матеріалу на час, коли ним оперував цей видатний учений, з другого боку, виразними рисами його власної наукової психології. Шахматов, як типовий синтетик, завжди намагався за всяку ціну відбудовувати історію мови в великих і малих рисах її розвитку як щось суцільне і точно визначуване. Його ніколи при цьому не відстрашувала ні обмеженість самого матеріалу, ні хисткість можливих припущень. Прогалини між тим, що справді можна було висновувати з матеріалу, який він, до речі, опрацьовував з надзвичайною сумлінністю, він заповнював, майже завжди, сміливими гіпотезами, часто належними до сфери імовірного, але нерідко також і просто тільки можливого. Ці риси його наукового характеру виразно відбиті і в теорії розгалуження — утворення східнослов'янських мов. Змальована Шахматовим картина великою мірою суб'єктивна, і справжня цінність її не стільки в тому, що Шахматов пропонує сприйняти як готове, а в силі фактів, привернених як матеріал для можливих конструкцій, та в дотепних припущеннях, що вимагають від збуджуваної ними думки так або інакше на них реагувати [1].

Т. Лер-Сплавінський виклав свої погляди на історію утворення східнослов'янських мов після розпаду їх колишньої спільності в двох статтях: докладно в «Stosunki pokrewieństwa języków ruskich» («Roczn. slaw.», IX, 1921, стор. 23—71) і коротко, з незначними змінами, в статті «Kilka uwag o wspólności językowej praruskiej» («Сборник статей в честь акад. Алексея Иван. Соболевского», Л., 1928, стор. 371—377). На думку Лера-Сплавінського, перше значне розпадіння спільної східнослов'янської мови виявилось утворенням з неї двох діалектів: територіально невеликого — північного і далеко ширшого обсягом — південного. Основні риси, які визначили диференціацію цих ча-

[1] Ряд характеристик наукового методу Шахматова див. у збірнику «Изв. Отдел. русского языка и словесности Рос. АН», т. XXV, 1920, П., 1922.— Цікаві щодо цього його власні визнання в листуванні з проф. В. Пархоменком («Україна», 1925, № 6, стор. 125—128), особливо в листі від 22.XII. 1912 р.: «...Но, конечно, это всё гипотезы. Советую относиться к моим предположениям с большой осторожностью. Многие из моих гипотез имеют часто временный характер; это мои рабочие гипотезы, без которых не могу обойтись для дальнейшей работы...».

стин колишньої мовної єдності, він вбачає, насамперед, у рефлексації в південному діалекті спільнослов'янського **g** як **h**; у частковому збереженні в північному діалекті спільнослов'янських сполучень **tl, dl** у вигляді **kl, gl**; у рефлексації найдавніших *trъt, *tlъt у північному діалекті як trot, tlot і в заступленні в ньому колишніх груп š'č', ž'dž' відповідно — š'x', žj. В аспекті суто мовознавчому цю концепцію, на мою думку, навряд чи можна визнати справді обґрунтованою в межах усіх згаданих рис. Не закинемо їй сміливість вихідного припущення, за яким сучасна російська (великоруська) мова в її двох основних наріччях — північному і південному — становить продукт сформування (зближення), пізнішого за час, коли говірки — предки української мови ще перебували в складі масиву східнослов'янських (за Лером-Сплавінським, різниці між українською і південновеликоруською мовою новіші за одмінності північновеликоруські від південновеликоруських). Самої цієї можливості апріорно відкидати не слід, бо йдеться про часи бурхливих історичних подій і значних пересунень мас східнослов'янського населення, мовно ще малодиференційованого і тому великою мірою здатного при відповідних географічних і подібних умовах до перерозподілу (втрати одних і набуття інших) рис у принципі саме східнослов'янської мовної системи [1]. Слабі місця концепції Лера-Сплавінського не в цьому.

Найкраще обґрунтованим є твердження Лера-Сплавінського про діалектну диференціацію колишніх **ръ, лъ, рь, ль** між приголосними (trъt, tlъt) не в закритому складі, і тут з ним можна погодитись у всьому істотному. Наводжу його міркування. Для російської мови характеристичні рефлекси цих груп у вигляді: **дрожать, кровавый, кроха, греметь, кресты, глотать**; для української і білоруської — насамперед як **ры, лы**: укр. **дрижати, кривавий, крихітка, гриміти, христити, глитати**; білор. **дрыжаць, крывавы, крыха, грымець, хрысціць, глытаць**.

Рефлекси російського типу засвідчені пам'ятками з XII ст. («Поучен. Ефрема Сирина» 1186 р.) [2]. «Оскільки, проте, йдеться тут майже виключно про позицію в початковому складі слова, а, як це переконливо довів Шахматов («Очерк», стор. 217 і наст.), зникнення слабих зредукованих голосних (półgłosek) у початкових складах було вже на початку XII ст. здійсненим фактом, тому треба вважати за певну річ, що зміна слабих зредукованих на сильні в позиції за **r, l** мусила наступити раніше, тобто

[1] М. С. Трубецькой, який прийняв концепцію Лера-Сплавінського (див. «Einiges über die russische Lautentwicklung und die Auflösung der gemeinrussischen Sprachenheit», «Zeitschr. f. slav. Phil.», I, 3—4, 1925, стор. 287—319), зазначає серед іншого своєрідний виклик «прихильникам теорії родовідного дерева», який становить ця теорія. Це вірно, але, коли він тут же (стор. 290) додає, ніби теорія Лера-Сплавінського є «власне єдина, що відповідає історичним фактам і стану вивчення текстів», він, гадаю, дуже перебільшує її справжню цінність.

[2] Точніше, отже, було б сказати — з останньої чверті XII ст.

найпізніше — протягом XI ст. У той самий час у решті області руської мови характер слабих зредукованих не зазнав зміни, і наслідком того ці зредуковані зникли одночасно із слабими зредукованими в інших позиціях. По їх зникненні приголосні **r** і **l**, що передували їм, стали складовими $\mathring{r}$, $\mathring{l}$, що далі зумовило трояке заступлення їх: 1) **ры, лы**; 2) **ыр, ер, ыл**; 3) звичайні **r, l**, що кінець кінцем звичайно зникали... Приклади першого типу виявляються вже в пам'ятках XIII—XIV ст. (Хлібник. список літопису, Луцьке євангеліє); другий тип, здається, далеко новіший, бо не зустрічається в давньому письменстві і відомий лише з сьогочасних говірок; третій — засвідчений вже в XIV ст. (Поликарпове євангеліє), але є рідкий у пам'ятках так само, як і тепер... усі три зазначені типи сходять на ту саму основу, спільну для всієї південноруської області (в ширшому значенні цього слова), тобто до зникнення слабих **ъ, ь** по **r, l**, не починаючому слова»[1].

Ці, як зазначено, в основному вірні міркування вимагають лише небагатьох уточнень, а саме: щодо встановленої Шахматовим хронології випадіння зредукованих голосних у початкових складах, то вона, як довів І. Фальов («О редуцированных гласных в древнерусском языке», «Язык и литература», II, вип. I, 1927, стор. 111—122), стоїть далеко не так міцно, як її оцінює Лер-Сплавінський. Далі, шлях розвитку груп trъt, tlъt... у відкритій позиції міг і не перебувати в прямому зв'язку з долею в такій позиції звичайних **ъ, ь** і міг по говірках бути іншим, залежним саме від природи плавних, тобто — до якого часу треба відносити набуття зредукованими у відкритих складах у цих групах характеру сильних, — це не треба ставити в щільний зв'язок з долею і часом випадіння звичайних зредукованих голосних. Найважливіша опора для хронології (відносної) в даному випадку це лише те, що в час утворення закритих складів **ъ, ь** і в групах trъt, tlъt... підлягли в усіх східнослов'янських говірках тій самій фонетичній тенденції, тобто переходові відповідно в **о** і **е**, тимчасом як доля **ъ, ь** в цих групах у відкритій позиції визначилась пізніше і діалектно по-різному.

Історичні міркування, якими оперує сам Лер-Сплавінський, такі: 1) «від найдавніших часів історія знає на Русі два культурно-політичні центри: на півночі Новгород над озером Ільменем, на півдні — Київ, які відповідають двом групам племен, північній і південній; 2) найдревніший літопис (Несторів), якому добре відомий спосіб життя полян, деревлян, радимичів, в'ятичів і сіверян, «не вміє нічого докладнішого оповісти про північні племена — новгородських словін та кривичів, обмежуючись загальним виразом, що жили вони «якъ прочии погании не вѣдуще закона божия»; «очевидячки,— міркує Лер-Сплавінський,— про їхні звичаї та спосіб життя не багато в той час

[1] «Roczn. slaw.», IX, 1, 1921, стор. 61—62.

знали в Києві, і це дозволяє гадати, що зв'язок тих племен з Києвом був тоді дуже слабкий»[1]. Навряд про ці міркування можна сказати, що вони не залишають місця сумнівам. Друге означає тільки те, що київському літописцеві, справді, було відомішим територіально ближче до нього, хоч і про південні племена, крім рідних йому полян, він говорить не набагато більше, ніж про далеких жителів півночі. Щодо першого міркування — про два найдавніших центри східного слов'янства, то воно в аспекті мовознавчому має лише дуже відносне значення: міста-центри створюються і міцніють, насамперед, з причин економічних і набувають політичного значення далеко не в прямому зв'язку з моментами етнічно-мовного характеру, і навіть за доби ще виразної племінної подрібненості і, відповідно, племінних зв'язків справа великою мірою стоїть так само або близько до цього.

Цілком переконливо концепцію Т. Лер-Сплавінського та М. С. Трубецького, який в основному висловився на її користь у згаданій статті «Einiges über die russischen Lautentwicklung und die Auflösung der gemeinrussischen Spracheinheit» («Zeitschrift f. slav. Phil.», I, 1924, стор. 287—319), піддав критиці проф. О. М. Селищев у статті «Критические замечания о реконструкции древнейшей судьбы русских диалектов» («Slavia», VII, I, 1928, стор. 33—43).

З його аргументів найбільше важать такі (оминаю справедливі загальні закиди методології Трубецького, який оперує, досить довільно, абстрактною «мовною системою», проходячи мимо реальних фактів).

Селищев заперечує довідність припущення, ніби перехід g в γ — явище вже праслов'янської доби. Він слушно запитує з приводу цієї думки, чому, наприклад, не віднесено, якщо робиться таке припущення, до праслов'янської доби також переходу носового **o** в **u**, репрезентованого групами руською, чехословацькою та сербо-хорватською. Наводячи з різних слов'янських мов абсолютно переконливі докази неодночасовості зміни **g** в γ, Селищев твердить: «Нет, процессы в области носовых гласных и в изменении g в γ, как и некоторые другие одинакового содержания процессы, проходили в отдельной жизни славян. g > γ пережито предками малорусов, белорусов и южных великорусов независимо от сходных переживаний предков чехов, верхних лужичан и словинцев» (стор. 35). Селищев прямо не висловлюється у питанні, як дивитись на γ у східнослов'янських говірках: чи припускати і для нього спільну, умовно кажучи, українсько-білоруську історію або ж і тут зважити на можливість незалежного розвитку. Проте досить певне враження від його зіставлення часткових явищ переходу g > γ у північноросійських говірках з повним переходом **g** у γ в інших східнослов'янських мовах і діалектах,— що їхній зв'язок він

[1] «Roczn. slaw.», IX, 1, 1921, стор. 63—64.

відповідно до факту сусідства уявляє як безпосередній і це явище як пережите спільно. «Т. обр., — пише він, — различие между русским югом и юго-востоком, с одной стороны, и севером, с другой, заключается в интенсивности процесса $g > \gamma$. Следует принять во внимание и степень интенсивности этого процесса в группе малорусско-белорусской, с одной стороны, и в группе южновеликорусской — с другой: процесс **g > h** действовал более интенсивно и начался, может быть, раньше в группе малор.-белорусской; при малор.-белор. **h** сравните стадию, представляемую южными великоруссами: γ и на юго-западных окраинах **h**» (стор. 36) [1].

Серйозними є закиди Селищева щодо думки Лера-Сплавінського, запозиченої від Шахматова, ніби **tl > kl, dl > gl** є справжньою ознакою північного наріччя. Насамперед, він справедливо зазначає, що **кл, гл,** які нібито свідчать про таке збереження, відомі лише з Псковської області і тільки в трьох прикладах, мабуть, з інших північних місцевостей. З двох прикладів Шахматова не морфологічного порядку він влучно відводить *жагло* як слово, корінь якого **-жег-** (пор. діал. *жегало, жегло* «гартоване залізо» і споріднені діалектні слова: *жегать* «палити, жалити» і т. ін.; відповідне утворення відоме й болгарській мові — *жегло, жегъл* «кілок, що сполучає верхню частину ярма з нижньою, щоб віл не міг вийняти голову») [2]. Щодо форм минулого часу типу *привегли* < *приведли, сустрѣкли < *сѫстрѣтли можна також погодитись з міркуванням Селищева: «Даже в том случае, если **гл, кл** не представляют новообразований (*ведли > вегли* вм. *вели* под влиянием *вед-у, -ешь...*), а идут издавна, то следует не забывать, что Псковская область не представляет типичной северной группы: это окраинная северо-западная группа; в ней отразились некоторые элементы другой языковой группы, литовской; может быть, как полагал А. А. Шахматов, среди псковских севернорусских славян при каких-то обстоятельствах растворились группы лехитские. Отличались псковитяне от других северноруссов (от новгородцев), и по виду своему: путешественнику XV в. они напоминают собою литовцев».

Факти, що стосуються «північноруського» переходу tl > kl, dl > gl, отже, сумнівні такою мірою, що на них навряд чи можна базувати справді серйозні висновки.

---

[1] Міцно, всупереч цим міркуванням, на позиції визнання колишнього спільного життя слов'янських мов (говірок) із переходом *$g > \gamma$ (h) стоїть М. Дурново, «Несколько замечаний к вопросу об образовании русских языков» (Изв. по русскому языку и словесности АН СССР, 1929, том II, стор. 713 і далі). Вважаю його аргументи проти наведених Селищевим малопереконливими.

[2] До цього ж — Ю. Ю. Трусман («Этимология местных названий Витебской губернии», Ревель, 1897, стор. 331): «Жаглово, с. Полоц. XVI в. др.-р. жагало, жегало, жаглица, жаглы, жало, жегло — то, что жжет (колет), напр., крапива, пчелы, мухи и т. п. ср. русс. жечь».

Що північноруські trot, tlot із колишніх trъt, tlъt мало що доводять на користь концепції Лера-Сплавінського, бо, за всіма імовірностями, вони є порівняно пізніми рефлексами цих груп, засвідченими вже в історичний час, — було зазначено вище (стор. 175—176). Важить у цьому питанні теоретично цілком імовірний зв'язок долі ъ̂, ь̂ (за термінологією Шахматова, «напружених») з долею звичайних ъ, ь у закритому складі, а ареал tryt, tlyt із trъt, tlъt, вужчий за o<ъ (пор. tryt, tlyt також із trьt, tlьt), робить цілком правдоподібним розуміння, що перехід trъt > tryt, tlъt > tlyt (можливо, через проміжну стадію tr̥t, tl̥t) відбувався пізніше за перехід ъ > o, тобто щось близько XIII—XIV ст.[1]

Про перехід šč' у šx' (šch') і ž'dž' у žj як північноруську рису, припущений Шахматовим і за ним і Лером-Сплавінським, див. стор. 174.

Можна погодитись, з другого боку, з Лером-Сплавінським, коли він не пристає на пропозицію — додати до своїх аргументів на користь розрізнення двох первісних груп східнослов'янських говірок ще й таку північну рису, як різні типи плутання č : c. Хоча ця риса є, безперечно, дуже давня і засвідчена вже Мінеєю 1095 р., визнати її типовою для північноруського наріччя не можна, як справедливо вважає Лер-Сплавінський, вже через те, що вона й у пізніші часи загальною для руської півночі не була, а до того, за всякою правдоподібністю, ця риса з походження не руська, а засвоєна від зрусифікованих племен[2].

Якщо, як зазначено, гіпотеза саме біфуркації первісної східнослов'янської єдності з лінгвістичного погляду не може вважатися доведеною, треба зважити її суто історичну імовірність.

З приводу оцінки Лером-Сплавінським **історичних** даних зазначу таке.

Не треба за враженням від двох перших відомих центрів староруської державності забувати, що за відомостями літопису та інших (іноземних) джерел раз у раз просвічує наявність у старій Русі впливових центрів також поза Києвом і Новгородом. Є досить серйозні підстави думати, що ці центри, принаймні певною мірою, були пов'язані, крім усього іншого, із

---

[1] Не бачу переконливих підстав уважати, що доля ъ, ь після r, l була паралельна долі ъ, ь перед j(i), — позиції, де y (ы), i, може, хронологічно передували російським o, e, виниклим з них, а не безпосередньо з ъ, ь.

[2] Переконливим є й зауваження Лера-Сплавінського відносно північноруських явищ типу «мазурування» — заступлення š звуком s тощо («Roczn. slaw.», IX, стор. 52—54), але в розгляд їх, як безпосередньо не пов'язаних з нашою темою, зараз не входимо. Слід зазначити тільки, що його сумніви, раніше висловлені з серйозними аргументами М. Фасмером («Roczn. slaw.», VI, 210—212), з приводу підказаного древньоруським літописом твердження, ніби «радимичи и вятичи отъ ляховъ», що стало за основу гіпотез Шахматова про польський вплив на певні староруські говірки, видаються мені досить обгрунтованими.

старовинними племінними угрупованнями. Старе церковне подрібнення на єпіскопства, надто митрополії, теж, мабуть, мало деякий зв'язок із цими угрупованнями. Другий київський митрополит, що помер 1008 р., Леонтій називався Переяславським і Руським. У 992 р. було встановлено[1] шість єпіскопств, з яких більшість на півдні: північні — Новгородське і Ростовське, південні — Київське, Володимиро-Волинське, Білгородське і Чернігівське. Руський Захід, як бачимо, в цей час ще не заявляє своїх окремих прав, а північ сприймається досить загально. Пізніше з'являється дальше подрібнення — є вже єпіскопства Юр'ївське, або Пороське (на ріці Рсі, Росі), Переяславське, Туровське, Холмське, Полоцьке і Тмутороканське. Перед самою монголо-татарською навалою руська церква становить вже вісімнадцять єпіскопств, із них додатково до попередніх південно-західні — Галицьке і Перемиське (Перемишльське)[2]. Мабуть, і ці, сказати б уточнені, церковні одиниці не становили собою поділу Руської землі (в широкому значенні слова), що відповідав би повною мірою її справжньому етнографічному і, треба думати, разом із тим мовному (точніше — говірковому) подрібненню, але в загальних рисах цей поділ, імовірно, крім самої політичної впливовості відповідних земель, заховував, мабуть, за собою дещо від старих племінних традицій.

Т. Лер-Сплавінський знову повернувся до питання про розпад східних слов'ян, на цей раз рясно використовуючи, крім мовознавчих, археологічні та історичні дані, в своїй невеличкій, але змістовній, з настановами на популярність викладу, книжці «Początki Słowian.» (Краків, 1946[3]). Цілком правдоподібно зникнення колишньої назви східних слов'ян *анти* у візантійських джерелах з початку VII ст. він ставить у зв'язок з історично безсумнівною появою на території їхнього поширення аварів, які в другій половині VI ст., пройшовши Чорноморське узбережжя, оволоділи наддунайськими землями аж по дугу Карпат та східну область Судет і відсунули східних слов'ян з наддунайсько-чорноморських країв у північно-західному напрямі. Лінгвістичні дані, що підтверджують таке припущення, Лер-Сплавінський справедливо ж вбачає в тому факті, що, разом з ознаками колишньої щільнішої близькості східнослов'янських мов з південними, виявляються, імовірно, пізніші ознаки, що зближують східнослов'янські мови саме з західнослов'янськими і є, мабуть, відбиттям нових історичних умов — територіального пересунення східних слов'ян на північний захід і пев-

[1] Як твердив М. О. Максимович (ці відомості, імовірно, вимагають поправок і уточнень).

[2] Див. М. А. Максимович, Собрание сочинений, III, 1880, стор. 377. Де в чому одмінні,— що в даному разі не має принципіального значення,— і, мабуть, точніші відомості подаються новітнім ученим Н. Ф. Лавровим у книзі «История культуры древней Руси. Домонгольский период, II, Общественный строй и духовная культура», 1951, стор. 102 і дальші.

[3] Biblioteka studium słowiańskiego U. J., seria B., № 1—4. У книзі використано чималу попередню західноєвропейську літературу.

ного зближення їх, отже, з західною галуззю слов'янства. Найважливіша з таких ознак — рефлексація найдавніших слов'янських *ort, *olt на початку слова залежно від інтонації: ro, lo (ło) при циркумфлексовій (спадній довгій): рос. *рост,* укр. *ріст,* род. одн. *росту* : пол. wzrost, чес. růst, род. одн. rostu : ст.-слов'янське растъ, серб. раст; рос. *локоть,* укр. *лікоть* : пол. łokieć, чес. loket : ст.-слов'янське лакъть, серб. ла̏кат; ra, la (ła) — при акутовій: рос. *лакомый* (укр. лако́мий): пол. łakomy, чес. lakomý : ст.-слов'янське лакомъ, серб. ла̏ком; застар. рос. *рамя* «плече» : пол. ramię : чес. (застар.) rámě (з довготою як закономірним для чеської мови рефлексом акутової інтонації): серб. ра̏мо.

Міграційні рухи східнослов'янських племен, гадає Лер-Сплавінський,— спричинені навалою на них аварів, мали, імовірно, викликати серед них значні територіальні та діалектні перегруповання. До таких він відносить згадану рису tl > kl, dl > gl у частині північноруських говірок і південноруський перехід **о**, **е** в закритих складах у кінцевому вислідку в **і**, перехід, який він ставить у зв'язок з доісторичним зіткненням частини майбутнього східнослов'янського масиву — південноруської групи з лехітськими мовами (власне — з польською). Свій погляд на першу рису я виклав вище (стор. 179). Питання про другу торкнуся нижче, зупиняючись на питаннях про існування чи відсутність прямих древніх зв'язків української мови з іншими слов'янськими, крім східних.

Свою концепцію виразного первісного поділу східних слов'ян на дві групи: меншу — північну, історичним продовженням якої є сьогочасне північновеликоруське наріччя, і більшу — південну, що зараз має нащадків у мовах українській, білоруській та в південновеликоруському наріччі, Лер-Сплавінський підтримує, наводячи на цей раз, крім міркувань мовознавчого характеру, ще й дані археології, якими він ще не користувався в згаданій вище статті. Надає він, як і раніше, великого значення свідченням Несторового літопису, з яких робить і тепер висновок про те, що літописцеві більш-менш добре відомі були лише племена, які перебували в певному стосунку з Києвом і між собою (племена, як він міркує, однієї територіально, культурно і говірково близької групи), і тільки в загальних рисах останній уявляв собі те, що стосується північних племен (другої групи, осередком якої був Новгород Великий). Цей стан Лер-Сплавінський відносить до часу — «від світанку історії приблизно до XI—XII століть».

Археологічні дані, що на них Лер-Сплавінський базує свою теорію найдавнішої східнослов'янської біпартиції (поділу на дві частини) [1], такі: «...поширення культури ямних поховань (пше-

[1] За його виразом, «яким давнім є цей поділ руських племен на дві групи, не можна сказати напевно, але є річчю правдоподібною, що він сягає початків їх експансії на схід» (стор. 51).

ворської групи),— вважає він,— вже в II та III віках нашої ери відбувалось у напрямі на схід двома шляхами: один, вужчий, йшов по північній стороні прип'ятських багон понад басейном горішнього Німану на Білорусь; другий, значно ширший, по південній стороні цих багон через Волинь та Поділля на Україну та Чорне море. Першим із цих шляхів посувались на північний схід племена, що ввійшли в склад північноруської групи, тобто предки кривичів та новгородських словінів, другим — у східному та південно-східному напрямі йшла решта східнослов'янських племен, що становили південноруську групу» Зараз же за цими міркуваннями Лер-Сплавінський, проте, додає: «Незважаючи на те, що мовні одмінності між цими двома групами були досить великі, зв'язок їх між собою мусив бути ще в половині XII віку доволі стислий, оскільки в цей час ще виявлялись фонетичні зміни, що охоплювали усю руську область, як насамперед процес зникнення т. зв. слабих напівголосних (ерів) та деякі нові явища будови граматичних форм (як, напр., поширення закінчень дав. відмінка множ. на **am**, орудного на **ami** і місцевого на **ach** у іменників чолов. та середн. роду і т. ін.), що перейшли навіть половину XIII ст.» (стор. 51).

Зміну колишньої біпартиції східнослов'янської мови пізнішим розподілом на три великі групи Лер-Сплавінський уявляє собі в основному так. Найдавнішою фонетичною рисою, що її географічне поширення не збігається з колишньою біпартицією, він справедливо вважає рефлексацію «ятя» як **ie** > **i**.

Для хронології цього процесу, на його думку, показові свідчення вже пам'яток XI ст. У смузі трохи на північ від південноруської території звуження «ятя» виявляється протилежна тенденція — перехід «ятя» в **е**, типовий для більшості говірок білоруських і південноросійських. Це явище датується першою половиною XIII ст.

Другу рису, що характеризувала розпад відносної єдності південноруської групи, Лер-Сплавінський вбачає в подовженні та звуженні голосних **о** і **е** в складах, за якими відпали або випали зредуковані голосні **(ъ, ь)**. Початок цього процесу він, згідно з пануючою думкою лінгвістів, відносить до XII ст. Як на третю, що відбулась протягом XIII ст., він указує на ствердіння приголосних у позиції перед **е** та **і** (*тебе, тихо* : рос. т́эб́а, т́ихо) і робить загальний висновок: «Таким чином під кінець XIII віку викристалізувалась мовна спільність малоруська, чи українська, що зросла в цілому на основі південної частини давнішої діалектної південноруської групи» (стор. 51—52).

Одночасно з виробленням головних рис, характеристичних для української мови, як вважає Лер-Сплавінський, північна смуга давньої південноруської групи переживала інші фонетичні зміни, що вже не переносились на українську територію

і тому сприяли поглибленню розриву між мовним масивом українським і рештою східноруських говірок. Серед таких змін автор надає більшого значення: 1) переходові ě в е, який він уявляє собі як такий, що виник на теперішній білоруській території і лише поступово, ширячись на схід, охопив область теперішнього південноросійського наріччя і, поширюючись на північний схід, проник на територію мішаних середньоросійських говірок, де став загальним лише протягом XVIII ст. Майже одночасно від кінця XIII або з початків XIV ст. почала ширитись інша риса — акання, вихідний пункт якої лежав на сході — на теперішньому південноруському терені, звідки відносно швидко (протягом XV ст.) вона охопила північно-західну частину давнішої південноруської групи — теперішню область білоруської мови.

«Проте (wreszcie), — каже Лер-Сплавінський (стор. 53), — у той самий час, тобто протягом XIII століття, з'являються також перші вияви фонетичних змін, що пов'язують північно-східну частину колишньої південноруської групи [тобто теперішню південноросійську область] з говірками первісної північноруської. Найдавнішою рисою цього роду є рефлексація колишніх **у** (**и**) та **і** перед **j** відповідно в **о** та **е** (рос. *мою* : пол. myję; рос. *шея* : пол. szyja і под.). Перші прослідки цієї зміни з'являються в пам'ятках з другої половини XIII віку, але тільки протягом XV віку можна вважати це явище загальним на всій території теперішніх великоруських наріч».

Припущення Лера-Сплавінського про час ствердіння приголосних перед споконвічним **е** та **і** базується, думаю (див. зауваження, зроблені вище з приводу свідчень пам'яток, стор. 62—64), на досить хистких даних.

Щодо ствердіння приголосних перед **и**, то приклади цього явища, як зазначено (стор. 49), ще навіть для XIV ст. більш-менш сумнівні, і те, що досі наводилось з пам'яток, у кращому разі можна розглядати як перші прояви можливо тільки діалектних (говіркових) тенденцій. Нема жодної певності, що ствердіння приголосних перед **е** належить до того ж часу, що й ствердіння перед **и** (**і**); порівнюючи з теперішнім ареалом першого явища, воно, може, далеко старіше. Імовірно, до того, що ствердіння приголосних і перед **е**, і перед **и** (**і**) відбувалось неодночасно для всіх попередніх приголосних, а зумовлювалось їх фізіологічною природою (як аналогію пор. сучасні словацькі факти).

З другого боку, іноді Лер-Сплавінський схильний явища, що за їх природою можуть порівняно легко здійснюватись самостійно (паралельно) в окремих мовах або переходити з однієї мовної області в іншу, відносити до сивої давнини і вбачати в цих часах спільні зародки фонетичних рис пізнішої доби, наявних у двох або кількох мовах. Так виглядає, як вже сказано, його

припущення про h із g у слов'янських мовах, зокрема в українській і білоруській [1].

Не менш хисткі і можуть дати, гадаю, привід для дуже несхожих між собою тлумачень і археологічні дані, що їх навів шановний учений. Мені здається, що Лер-Сплавінський вичитує з них більше, ніж вони можуть дати за самою своєю суттю, і ті сумніви відносно обов'язковості пов'язування такого роду матеріалу з мовним, які в свій час висловлював О. О. Потебня з приводу книги П. Г. Житецького «Очерк звуковой истории малорусского наречия» (К., 1876 р.), зберігають свою силу і в даному випадку (відповідні висловлення Потебні цитовано вище з приводу найстаріших східнослов'янських племінних одмінностей).

Концепція проф. Р. І. Аванесова, викладена в статті «Вопросы образования русского языка в его говорах» («Вестник Московского университета», № 9, 1947), цікава більше своїми настановами, ніж власне лінгвістичною аргументацією та висновками. Усунувши з неї те, що становило в ній, мабуть, лише певну данину вимогам часу «аракчеєвського режиму», коли стаття здавалась до друку, можна як найбільш важливе зазначити в ній з того, що стосується питань про давні українсько-білоруські зв'язки та набуття південноруськими говірками українських особливостей,— кілька цікавих моментів.

1. Аванесов справедливо зазначає, — справедливість цього розуміння грунтується на відомому положенні радянського мовознавства про те, що мову і закони її розвитку можна глибоко усвідомити і пояснити лише за тієї умови, коли вона вивчається в нерозривному зв'язку з історією народу — творця і носія цієї мови,— що надійні висновки в питаннях генези діалектів можна здобути лише шляхом зіставлення висновків з мовознавчих даних, опрацьованих порівняльно-історичним методом, із свідченнями історії. «Только полное взаимное проникновение, — каже він,— сравнительного изучения языков и диалектов в языкознании и изучения истории народа может вскрыть историю языка, пережитые языковые процессы наиболее близко и адэкватно действительности» (пор. стор. 112—113).

2. Вірно докоряє він Шахматову, що останній, будуючи свої діалектологічні висновки, майже не звертається до історії староруських земель та князівств епохи феодальної роздробленості, до рухів у них населення і т. ін., тобто до питань, що мали першорядне значення в історії формування російської мови в її говірках. Вірно зазначає Аванесов і те, що цього не можна вважати методологічно правильним, бо сьогочасні східнослов'янські

[1] Пор. ще його статтю «O dialektach prasłowiańskich» (Sborník prací I. Sjezdu slovanských filologů v Praze, 1929, svazek II, Přednášky, 1932, стор. 584).

говірки становлять безпосереднє продовження говірок пізньої феодальної формації, а частково навіть пізнішої капіталістичної і не сягають прямо племінних діалектів доісторичної доби (стор. 113).

3. Аванесов пристає, і теж, гадаю, вірно, на думку, ще в 1894 р. висловлену письмово акад. І. В. Ягичем О. О. Шахматову з приводу його статті «К вопросу об образовании русских наречий»: «Вероятно ли предположить, что когда-то в очень древнее время существовали три группы и только, без постепенных переходов, без посредствующих звеньев? ...Кажется, что дальнейшее изучение должно будет допустить не три только, а гораздо больше групп» (стор. 123).

4. Далі, Аванесов займає скептичну позицію щодо можливості науковими методами, які є в нашому розпорядженні, відтворити не тільки обличчя та територіальний розподіл східнослов'янських діалектів доби первіснообщинного ладу, але й діалектів IX—X ст. «Можно думать, — пише він, — что изоглоссы в это время проходили самым прихотливым образом, и они почти не восстановимы, поскольку они никогда не были стабильны и тверды сколько-нибудь продолжительное время, а затем были полностью стерты позднейшими объединительными процессами» (стор. 124).

Скептицизм Аванесова, як і багатьох інших, має в даному разі під собою досить серйозні підстави, але деякі уявлення, що наводяться ним на обгрунтування такого погляду, мені видаються не певними. З приводу них варт сказати кілька слів.

Важко пристати на думку Аванесова, ніби серйозне значення для зміни колишніх (староруських) говірок, поряд із рухами (пересуваннями) великими родоплемінними спілками, мали також у далеко більшій мірі пересування дрібними групами, окремими сім'ями та поодинці. Застосування до мовних фактів цієї запозиченої від С. М. Середоніна («Историческая география», Пгрд., 1916) констатації навряд чи можна виправдати аналогіями того, якими звичайно бувають мовні результати вливання поодиноких невеликих груп і, поготів, одиниць у більш-менш суцільні говірки спорідненого типу. Адже, як правило, ці впливи близькі до нуля. Довільними, не побудованими на будь-яких доказах, треба визнати твердження, подавані Аванесовим навіть не як припущення: «Преобладающим языковым процессом этой эпохи является членение, распадение племенных диалектов на большее их количество, но рядом с этим имеет место и объединение племенных диалектов». Припущення можливе, але цілком гіпотетичне.

5. Для доби, що безпосередньо передувала історичному часові, Аванесов приймає відоме розрізнення східнослов'янських говірок: 1) говірки з наявністю проривного **г** і без розрізнення звуків **ц** і **ч** («цокаючі»); 2) говірки з проривним **г** і з розріз-

ненням **ц** і **ч**; 3) говірки з фрикативним **г** (γ) та з розрізненням **ц** і **ч**. Припускає він, що останні та перші (для перших, на його думку, не виключено, що частина говірок словін мала губно-зубне **в**) мали губно-губне **в** (w). При цьому він підкреслює, що «надо иметь в виду, что это не «группа говоров» и тем более не «типы говоров» (их могло быть больше, они могли быть другими, но их за отсутствием данных мы не можем восстановить), а лишь диалектные черты, которые могут быть возведены к интересующей нас эпохе и которые впоследствии дали «тон» и возобладали на соответствующих территориях...» (стор. 126). Останнє роз'яснення належить, проте, до тих дуже розпливчастих, що більше свідчать про загальну непевність у речах, про які йдеться, ніж про справді корисні міркування методологічного порядку.

З приводу ж попередніх припущень можна лише повторити сумніви, які виникали в нас при обговоренні гіпотез Шахматова. Звідки відомо, що на світанку руської історії, хоча б діалектно, г вже звучало як γ (h), а не повністю ще зберігало свій проривний характер? Припущення базується лише виключно на пізнішому стані речей, отже, в нашому розпорядженні лише відносна доказовість міркування про те, що фонетична риса широкого розповсюдження звичайно буває разом із тим рисою глибокої старовини. Чи так справа стоїть завжди — це ще становить питання. Принципово те саме, що про **г**:γ, доводиться сказати й про **v : w**, з тим лише додатковим зауваженням, що з погляду порівняльно-історичного зубно-губне **v** може взагалі у тих слов'янських мовах і діалектах, де цей звук існує, бути пізнішим проти **w**, ближчого потомка індоєвропейського ***u̯**, тобто нескладового **u**.

6. До IX—X ст., у згоді з історичними даними, Аванесов відносить зростання сталості східнослов'янського населення — «племен» на окремих місцях і ставить цей факт у зв'язок з розкладом первісно-общинного ладу і з переходом до класового суспільства (стор. 126).

7. Роль утворення Київської держави Аванесов уявляє цілком за Шахматовим, якого він і цитує,— як історичну подію (точніше — як низку подій), що мала своїм результатом культурне об'єднання всього східного слов'янства. Вплив цього об'єднання в перший період існування Київської держави, імовірно, стирав етнографічну та діалектну відокремленість племен, які розійшлися по широкій просторні східнослов'янської території, та гальмував під час розквіту цієї держави утворення нових діалектних рис у мові населення. «Киевское государство,— цитує Аванесов Шахматова,— подобно другим дофеодальным государствам, было недолговечно. Огромная территория с разнообразным по экономическим, этническим и культурным признакам населением, объединенная властью Киева, рано стала обнаруживать тенденцию к распаду... К середине XII ст.

(особенно во второй половине его) процесс укрепления и обособления новых политических центров, с одной стороны, и ослабления Киева, с другой, пошел настолько далеко, что Киев окончательно, навсегда не только перестал быть стольным городом большого хотя и непрочного государства, но оказался не первым среди городов других княжеств». До цього,— «историческая жизнь древней Руси не удержалась на первоначальной территориальной базе, сдвинулась к северу и северо-востоку, северо-западу и западу, постепенно теряя прежнюю ориентировку на юг, и стала группироваться вокруг нескольких новых центров, имевших уже не общерусское значение, как Киев, а местное». Перехід від первісно-общинного ладу до класового суспільства, міркує Аванесов, мав своїм мовним виявом насамперед все більш зростаючу сталість діалектів на певній території. На зміну несталим племінним діалектам з'являються діалекти певних областей з тяжінням до певних центрів. Цій тенденції відповідає поступова втрата колишніх племінних назв і заступлення їх «міськими», за назвами головних міст: замість «словін» з'являються *новгородці,* замість «в'ятичів» — *рязанці* та ін.

Якщо обласницькі тенденції, як гадає Аванесов, не дістають широкого розвитку в початковий період Київської держави, затримуючись доцентровими процесами, то вони підсилюються в добу занепаду Київської держави, з початку XII ст., особливо— з його другої половини. При цьому Аванесов враховує також можливість, що доцентрові процеси раннього періоду Київської держави викликали здійснення ряду мовних процесів, спільних усім східним слов'янам, хоч, зазначає він, «большая часть диалектных различий, развившихся в старший период, продолжала сохраняться».

Нові діалектні риси періоду феодальної роздробленості нашаровувалися на давні діалектні риси, які відповідали старим племенам, причому натурально, що нові діалектні одмінності (часу феодальної роздробленості) і давні (племінні) мають різні території свого поширення.

Свої міркування цього характеру Аванесов завершує вказівкою на дані пам'яток. «К этому времени,— пише він,— достаточно четко, в том числе (sic!) по данным письменных памятников, выделяются говоры новгородский, галицко-волынский, смоленско-полоцкий. Менее четко, но все же выделяются по письменным памятникам говоры киевский и ростово-суздальский. К несколько более позднему времени относятся памятники несомненно псковские, но часть извлекаемых из них особенностей безусловно может быть отнесена к древнему псковскому говору рассматриваемой поры» (стор. 126—129).

З приводу останніх міркувань зазначу таке. Мені здається, насамперед, перебільшеним уявлення Аванесова про роль консолідації Київської держави саме в мовному аспекті: суто полі-

тичні фактори зовсім не такі впливові відносно діалектів і мов, як може видаватись тим, хто виходить у цих питаннях з апріорних міркувань.

Далеко впливовіші в мовнодіалектному відношенні економічно-побутовий контакт та колонізаційні рухи населення; отже, в основному має йтися саме про них.

Для часу, в який літературна мова не мала та й не могла мати будь-якого впливу на маси суспіль неписьменного населення, роль інтеграції, зумовлюваної політичними моментами і впливом міст, дуже мала, якщо не зовсім дорівнює нулеві в селах — можливих носіях діалектної диференціації.

Аванесов виходить з припущення, що «эпоха предисторическая характеризовалась многочисленными, но весьма близкими друг к другу племенными диалектами, вероятно, не образующими больших, цельных в территориальном отношении компактных групп» (стор. 129). Якщо так, то, звичайно, чинники інтеграційного гатунку стають майже зовсім нецікавими для нас щодо цього віддаленого часу: ми стоїмо в усьому істотному, як би її не називати, ще перед справжньою мовною єдністю східних слов'ян, подрібнення якої позбавлене ще всякої виразності і характеризувалось, мабуть, переважно або, може, тільки дрібними ваганнями фонетичного та лексичного характеру. «Многочисленность» східнослов'янських племінних діалектів при цьому залишається ніякою мірою не обов'язковою гіпотезою, хоч і імовірно, що деякі риси певного діалектного подрібнення мали супроводжувати побутове (етнографічне) подрібнення принаймні кількох староруських племен.

8. Протягом XII ст., з ослабленням Києва і відокремленням земель, як вважає Аванесов, відбуваються диференціаційні процеси в мові східних слов'ян. Загальне пересунення історичного життя древньої Русі на північ, північний схід, північний захід і захід, виявлюване серед іншого відповідними рухами населення, дає за себе знати появою нових діалектних одмінностей. Щодо відомого найважливішого явища східнослов'янської фонетики цього часу — падіння зредукованих голосних — Аванесов справедливо зазначає в згоді з усталеними поглядами: «...хотя падение редуцированных и было общим процессом, но имело место не вполне одновременно по всем говорам: оно прошло по времени с юга и юго-запада на север и северо-восток. Хотя среди последствий падения редуцированных было много общего для говоров всех восточных славян, однако среди них были также весьма существенные процессы, пережитые лишь отдельными частями восточных славян и давшие начало важнейшим диалектным особенностям...». Констатуючи для цієї доби помітне виділення двох протилежних зон: з одного боку, півдня та південного заходу, і з другого — північного заходу, північного сходу, Аванесов зазначає, що «говоры каждой из этих зон переживают некоторые весьма важные новообразования, ко-

торые не переходят на другую», і те, що окреме місце належить у даному відношенні заходові (Смоленській та Полоцькій землям) «главным образом благодаря тому, что туда не доходят новообразования ни той, ни другой зоны». Найхарактерніша фонетична риса першої зони — подовження і потім дифтонгізація **о** та **е** в нових закритих складах; для другої зони Аванесов встановлює: «к этому же приблизительно времени падения глухих и окончательной утраты старых акцентно-интонацийных отношений» появу **о** закритого (**ô**) або дифтонгічного на місці старого **о** під висхідним наголосом (вуол'а, воруона) (стор. 130). Щодо специфічності українського подовження — дифтонгізації **о**, **е** Аванесов додержує, проте, того погляду, що «эту черту нельзя считать для XII—XIII вв. украинской в современном значении этого слова, поскольку ею была охвачена также южная и юго-западная зоны территории современного белорусского языка в отличие от остальной территории современного белорусского языка...». Ці міркування Аванесова, може, більш-менш близькі до історичної дійсності, але викликають разом із тим сумніви, без усунення яких за ними нема повної доказовості. Насамперед, як уже зазначено вище, навряд чи диференційні тенденції староруської мови відбили, принаймні такою мірою, як гадає Аванесов, долю київської державності: умови падіння та вокалізації в закритих складах зредукованих голосних дуже близькі в ряді слов'янських мов незалежно від історичної долі відповідних народів. Якщо пересунення значних народних мас на захід, північ та ін. могло бути впливовим фактором у їх мові, то це мало виявитись саме на територіях, к у д и пересунулись ці маси, а не там, де вони залишились (південь).

Чи справді південна та південно-західна зони пізніших білоруських говірок були охоплені тими ж подовженням та дифтонгізацією **о**, **е** в закритих складах, що становлять таку виразну особливість пізнішої української мови? Хто встановив вже час, коли ця риса, судячи з її ареалу первісно саме «українська» (південноруська), охопила й білоруські говірки? Чи не могло це бути в час, значно пізніший за XII—XIII ст.? Концепцію Аванесова могли б у даному разі підтримати тільки докази історично-мовні, а саме — коли б пощастило довести, що новий «ять» характеризує не лише «галицько-волинські» і споріднені їм пам'ятки, але також і пам'ятки XIII ст., похідні з південнобілоруської території. Аванесов мав би, отже, серйозні аргументи на користь свого припущення, якби міцніше стояла згадана вище здогадка А. Ю. Кримського, підтримувана І. С. Свєнціцьким, про те, що «Житие Савы Освященного» не є південноруська («українська») пам'ятка, а «білоруська». Але доказів цього положення Кримський не залишив, не подає їх також Свєнціцький, а підтримати це положення на підставі даних, наведених у розвідці О. Колесси, на мою думку, не можна.

У міркуваннях Аванесова не знайшли собі застосування фак-

тичні дані української діалектології, насамперед — щодо рефлексації **е** в ненаголошених закритих складах (див. вище, стор. 51—54).

Те, що Аванесов говорить з приводу інтонаційно-акцентних рис, не є досить певним, оскільки він зовсім обминув факт відбиття в українських повноголосних формах старої новоакутової інтонації (див. вище, стор. 57—58) і питання про час її діяння.

9. «Смоленская и Полоцкая земля...,— зазначає далі Аванесов (стор. 130),— не переживают ни того, ни другого новообразования. В то время как первой зоне свойственно *нуос* и *вол'а,* а второй *нос* и *вуол'а,* в говорах Смоленской и Полоцкой земель господствует произношение *нос* и *вол'а:* об этом свидетельствуют данные современного белорусского языка (кроме юго-западных говоров) и примыкающих к ним южновеликорусских говоров. Однако из тех же данных, а также из показаний письменных памятников Смоленской и Полоцкой земель можно извлечь указание на одно новообразование, пережитое на западе: раннее изменение **ѣ** в **е** открытое, в то время как у остальных восточных славян сохраняется **ѣ** (**е** закрытое), рано изменившееся, впрочем, в южной зоне в дифтонг **ие**».

«Таким образом,— робить висновок Аванесов,— в эту эпоху в чисто структурном отношении «украинская» и «великорусская» зоны выделяются уже достаточно четко. Белорусская зона выделяется слабее: север территории современных белорусских говоров мало отличается от соседних «севернорусских», юг і юго-запад в диалектном отношении принадлежат к примыкающим с юга говорам первой из указанных выше зон» (стор. 130—131).

Серед іншого, на думку Аванесова, «четко выделяются говоры Турово-Пинского княжества, Черной Руси (т. е. земель потомков дреговичей и древлян), а также далее на запад, юг и юго-запад, как говоры, имеющие различающие **ц** и **ч**, не развившие **о** или **уо** на месте **о** под восходящим ударением и развившие, напротив, весьма специфическое явление — удлинение **о** и **е** в новых закрытых слогах» (стор. 131—132). При цьому робиться відповідальна в методологічному аспекті примітка: «Говоры этой громадной зоны, положившие начало всему многообразию современных украинских диалектов, а также юго-западным белорусским говорам, не были однородными уже в описываемую эпоху: они уже тогда имели существенные частные отличия» (стор. 132). Свої останні припущення Аванесов в усьому істотному базує на самих свідченнях сучасної нам діалектології (пам'яток, що могли б виразно підтвердити картину давніх діалектних відносин, про які йдеться, нема), і можна, вважаю, з ним погодитись принаймні в намаганні розрізнити серед того, що з більшою або меншою імовірністю може бути віднесено до явищ вже другої половини XII ст. — початку XIII — більшу кількість діалектних одиниць, ніж це фактично

припускав Шахматов і, надто, припускає й тепер Лер-Сплавінський. Явно, що без великих натяжок сучасна різноманітність говірок не дає себе звести до тих занадто спрощених схем, що ними оперували Шахматов, Лер-Сплавінський та їх послідовники, і риси сучасної говіркової різноманітності треба, отже, не тільки пояснити пізнішими диференціаційними процесами, а й серйозно врахувати вже для XII—XIII ст. (ще до монголо-татарської навали) імовірність мовних рис, специфічних для певних, переважно — великих, територій. Із «землями» старого феодального роздроблення ці риси навряд чи збігались, і можна вважати, здається, і більше, що такого роду збіг, особливо — повний, в умовах постійних воєн, викликаних ними колонізаційних рухів та ін., мабуть, кінець кінцем становив скоріше виняток, ніж правило [1], але успадковані риси діалектної (колишньої племінної) диференціації згодом поглиблювались, і в час, вже відносно віддалений від того, коли виразно виділилась із спільнослов'янської східнослов'янська єдність, навряд чи виразна діалектна диференціація великої східнослов'янської народності обмежувалась самою біпартицією або навіть поділом на три частини.

Слід врахувати, звичайно, й те, що інтеграційні процеси, які треба припускати також і для цих давніх часів, мали діяти час від часу з більшою або меншою силою і що ці процеси далеко не завжди приводили до знищення тих або тих діалектних одмінностей — до нівелювання говірок, а мабуть, не менш часто мали своїм наслідком створення мішаних або переходових говірок. Отже, наявність говірок таких типів, імовірно, теж визначала великою мірою діалектну фізіономію східнослов'янської мовної групи в XII—XIII ст., і без серйозного врахування цього моменту навряд чи можливі переконливі висновки про стан справжніх відносин між собою діалектних масивів цього часу.

Змальовувана Аванесовим картина східнослов'янського діалектного подрібнення не дає місця припущенню про особливо щільний зв'язок у XII—XIII ст. говірок, сказати б, «праукраїнських» і «прабілоруських». Його концепція враховує власне тільки наявність у цей час периферійного стикання між ними з можливими дальшими наслідками (поширенням певних рис від одного мовно-діалектного масиву до другого), але навряд чи таке розуміння відповідає фактам: як зазначено вище, на користь справжнього щільного зв'язку південної і західної східн-

[1] Щодо цього найвиразніший приклад — мовні особливості Чернігівського князівства. «Черниговское княжество,— пише Аванесов (стор. 132),— в состав которого первоначально входила не только Северская земля (т. е собственно Черниговская и Новгородсеверская), но также и Рязанская и Муромская земли, населенные потомками весьма различных племен, видимо не успело развить своего общего диалекта. В первой половине XII в. от него обособилось Муромско-Рязанское княжество. Но и после этого Черниговское княжество не имело однородного по происхождению населения: наряду с потомками северян в нем продолжала оставаться и часть потомков вятичей».

норуських груп ще до падіння зредукованих голосних виразно говорить хоча б вже доля дифтонгічного сполучення *tъlt (*tьlt) > ow.

10. У монгольській навалі Аванесов у згоді з більшістю дослідників убачає причину дальшого відокремлення певних земель і зростання феодальної роздробленості. Справедливо зазначає він разом із тим, що боротьба з монгольським ігом, з одного боку, і з німецькою агресією — з другого, незабаром приводить і до протилежних — об'єднувальних процесів: на північному сході — в Ростовсько-Суздальській землі і на заході — в «Литовсько-Руській» державі (стор. 132).

11. Наявність акання Аванесов приймає вже для XIII ст. «В говорах Рязанской земли,— гадає він,— а также, вероятно, части Черниговской земли, населенной потомками вятичей и, частично, потомками северян (в так называемых «верховских княжествах» по верхней Оке), аканье уже [в цей час] существовало». У зв'язку з рухом населення з цієї території на північ, захід та північний захід виникає змішування окаючого та акаючого населення в південних межах Ростовсько-Суздальської землі, а також у Смоленській, Полоцькій і в частині Тверської землі. «Благодаря этому аканье в XIV—XV вв. и позднее продвигается на значительные территории в западном и северо-западном направлениях и укрепляется в говорах смоленских, полоцких, псковских, а также, правда немного, в северном направлении...» (стор. 132). Отже, за таким поясненням хоча б відомого із смоленської грамоти факту відсутності на Смоленщині акання в час її написання (1229 р.), акання шириться із сходу від в'ятицьких (з походження) говірок. Говірки, що були предками теперішніх білоруських, таким чином, можна уявити собі для ранішого часу як окаючі, і, якщо такий погляд на них вірний, принципова схожість їх з предками українських (відсутність важливої риси білорусчини — акання) певною мірою збільшує можливість прийняття до попереднього часу «єдності», припущуваної на підставі інших мовних рис.

Щодо стосунку при формуванні білоруської мови між північною говірковою стихією та південними впливами, то Аванесов висловлює такі міркування. «...Следует иметь в виду,— пише він (стор. 134),— что из двух первоначальных составных элементов — говоров Турово-Пинского княжества и Черной Руси (которые являются продолжением говоров дреговичей и частью древлян), с одной стороны, и говоров Смоленской и Полоцкой земли (продолжателями говоров западных кривичей), с другой, т. е. из элементов «южнорусского» и «севернорусского», первые имели преобладающее значение в более раннюю эпоху формирования белорусского языка: «севернорусский» элемент быстро поглощался в Литовско-Русском государстве более сильным в социально-экономическом и культурном отношении «южнорусским» элементом. Остатки их в современных белорусских

говорах сохранились на ограниченной территории...» (стор. 134—135). Якщо ці припущення вірні, то, відповідно до міркувань Аванесова, треба зробити висновок, що засвоєне предками білорусів із сходу акання (якання) в основному нашарувалось, скоріше, не безпосередньо на західноруську мовну стихію, споконвічну на цій території, а на стихію, великою мірою вже наближену до південноруської (пізнішої української),— справжніх доказів цього, проте, бракує.

12. Поряд з процесами поширення акання відбуваються процеси просування з півдня на північ і північний схід південноруських («українських») рис, що захоплюють також говірки південної та південно-західної частини сьогочасної території білоруської мови (стор. 133). До таких рис, що їх проходження в західноруські («білоруські») говірки припадає на XIII—XV ст., Аванесов відносить: заступлення *trъt та ін. через **ry, ly** (*яблыко,*— в пам'ятках «поодинокі випадки» з XIII ст.); утворення довгих приголосних на місці сполучень приголосних з j («достовірні» свідчення пам'яток — з XIV ст.); ствердіння **р, спільне білоруській мові із певною частиною українських** говірок (явище, відбите в пам'ятках з XV ст.); зміну л в ў в кінці слова і перед приголосним (за пам'ятками,— з кінця XV ст.) (стор. 134). Як я вже висловився вище, найважливіший момент суперечки — це встановлення вірного погляду на фонетичну зміну і разом із тим на хронологію *tъlt > towt (менш важить те, що стосується кінцевого -лъ). Якщо наведені (стор. 154) міркування вірні чи, принаймні, імовірні, то концепція Аванесова вимагає виправлення в бік гіпотез Шахматова: явищам XIII—XV ст. мали передувати часи, коли говірки — предки білоруських і говірки — предки українських були одні до одних досить близькі. Цей час припадав на добу, ранішу за занепад зредукованих голосних, тобто, імовірно, йдеться про XII ст. Про те, що пізнє відбиття переходу *tъlt > towt у пам'ятках не вирішує справи, див. вище (стор. 156—157).

Що питання про час відбиття в пам'ятках ствердіння **р** не можна вважати вирішеним, див. вище (стор. 61).

XII. ПИТАННЯ ПРО ТЕ, ЧИ Є ДОКАЗИ ІСНУВАННЯ В ДАВНЬОМУ МИНУЛОМУ ГОВІРОК, ПЕРЕХІДНИХ ВІД УКРАЇНСЬКИХ ДО ІНШИХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ

Кілька слів про гіпотези, що стосуються мовних відносин предків південноруських («українських») племен «доісторичного» часу або початків історичного, тобто часу, далеко ранішого за писані пам'ятки.

1. Чи є мовні свідчення, що й у сивій давнині племена півдня і південного заходу східного слов'янства, які лягли в основу формування давньоруської народності тієї території, де пізніше

виникла українська народність, перебували в безпосередній близькості, отже, і в мовному контакті з племенами — предками польського народу?

Все, що говорилося вище, на нашу думку, недвозначно промовляє за те, що зв'язок (зіткнення) південноруських племен з польськими, який спостерігається в історичний час, є зв'язок ні в якому разі не споконвічний. Він виник внаслідок територіального і державного зближення, зустрічі племен (народностей) двох різних галузей слов'янства, внаслідок почасти нового їх розселення, що йому передували інші умови контакту, умови, за яких щільно об'єднаними мовно протягом довгого часу були між собою саме східні слов'янські племена, почасти нових державно-політичних стосунків між раніше прямо не пов'язаними між собою галузями слов'янства.

З цього приводу, хоч і в іншому аспекті, цілком справедливо акад. О. І Соболевський навів, на мою думку, вирішальний аргумент. Цитую його висловлення: «Нам уже приходилось указывать, что в начале исторической эпохи русские поселения [тобто східнослов'янські] соприкасались с польскими лишь на севере нынешней Галиции и на юге нынешней Люблинской губернии («Холмская Русь в этнографическом отношении», Харьков, 1910, стор. 5). А вместе с поселениями соприкасались, конечно, русские и польские говоры. Но любопытный факт: современные малорусские говоры Галиции и прилегающей к ней части Холмщины, как и вообще все малорусские говоры, не обнаруживают органической связи ни с соседними, ни с какими другими польскими говорами. Конечно, заимствования — налицо; их даже много; ряд польских говоров, по преимуществу на востоке польской територии, занял место русских говоров, т. е. здесь русское население на памяти истории ополячилось... Но и только» [1].

«Отсутствие переходных говоров между малорусскими говорами, с одной стороны, и польскими говорами с другой — факт, не лишенный значения. Он показывает, что русские в пределах Галиции и в области Карпатских гор явились относительно поздно, заняв место, повидимому, скифо-сарматских племен, о пребывании которых здесь мы имеем намеки в исторических источниках, или — скорее — ассимилировав эти племена с собою» [2]. Вираз Соболевського «факт, не лишенный значения» мені видається безперечним применшенням значення самого аргументу, і я дозволяю собі твердити, що відсутність переходових польсько-українських говірок вирішує суть питання: близькість польської мови до української обмежується фактом їх спільної належності до слов'янської мовної сім'ї, при давньому

[1] «Русские говоры и польский язык», «Русск. филологический вестник», LXVI, 1911, стор. 401—402.
[2] Там же, стор. 403.

розташуванні племен якої вони безпосередніми сусідами не були; мовне зближення їх — типове зближення пізнього часу без виразних ознак давнього сусідства з послідовним тоді охопленням мовними рисами, що виникали в певних точках території її в цілому або в великих частинах.

Не бачу серйозної переконливості в порівняно недавно висуненій Т. Лером-Сплавінським думці, ніби українське подовження **о**, **е** в закритих складах є явищем, корені якого сягають глибокої давнини, і спільне з відомою лехітською особливістю — подовженням голосних у закритих складах перед дзвінкими приголосними. Цитую відповідні сторінки його книги «Początki Słowian» (стор 44—45): «В часи, кількома століттями пізніші [проти тих, коли відбувався перехід tl, dl > l], ми зустрічаємо в сусідстві західних слов'ян іншу групу руських племен, південних русинів [тобто руських], мовою яких є малоруські [українські] говірки, що виявляють іншу спільність із сусідніми їм західнослов'янськими наріччями, зокрема — лехітськими — а саме так зване звуження («ściesnianie») праслов. голосних **е** та **о** в закритих складах з його кінцевим наслідком — переходом їх в **і** (пор., наприклад, рус. pekła : pik.., wiz : woza...). Ця зміна в її результаті, дійсно, одмінна від лехітської (пор. поль. wóz : wozu і под.), сходить, без сумніву, на давнішу, ідентичну з лехітською підставу — так зване компенсаційне подовження відповідних голосних, викликане зникненням первісних так званих напівголосних (єрів) у безпосередньо наступних складах. Тому, що цей процес має свої джерела в доісторичних часах без сумніву в лехітській області і звідти своїм охопленням пересягнув границі руських племен, треба зробити той висновок, що у відповідний час предки південних русинів [малорусів, пізніших українців], які тут зайняли місце, що його колись займали предки північних великорусів, стикались з лехітською областю. Це перегрупування всередині руських племен, здійснене в усякому разі в доісторичні часи, можна з великою імовірністю пов'язати з переселенням антів, які, витіснювані з територій між нижнім Дунаєм і Дніпром, рушили на північний захід і, відсунувши інші руські племена (між іншим предків північних великорусів) на північ, посіли території, суміжні із західними слов'янами (зокрема з лехітськими племенами). Для підтвердження цих припущень нам бракує історичних вказівок, але наведена вище інтерпретація мовознавчих даних робить ці припущення дуже правдоподібними». Ця концепція не переконує тому, що базується, незважаючи на те, що відповідне основне припущення автор її супроводить словами «без сумніву», на підставі цілком гіпотетичній, і, більше того, дуже мало імовірній. Зникнення колишніх зредукованих голосних майже в усіх слов'янських мовах відбилось тими або іншими змінами в голосних попереднього складу, і, як можна бачити з аналізу давніших південноруських пам'яток, нема справді переконливих підстав, надто на україн-

ському грунті, для того щоб ці зміни відносити до доісторичних. Падіння зредукованих (напівголосних) — факт мовної історії вже часу пам'яток, і ігнорувати дані, які виразно за це промовляють, ніяк не можна. До того — надто сміливо вбачати єдність джерела в явищах подовження голосних **о** та **е** на українському грунті, що, за вказаними імовірностями, відбувались у конкретних вузьких умовах, і в явищах лехітського подовження перед дзвінкими і сонорними приголосними, за виразними свідченнями кашубської мови, специфічними щодо природи відповідних приголосних звуків, які стали закривати склад, і загальними щодо природи подовження голосних [1]. Можна прийняти певну імовірність припущень Лера-Сплавінського, оскільки йдеться про роль аварської навали для руху антів на північний захід і можливість їх зіткнення з західнослов'янськими племенами, зіткнення з відповідними мовними наслідками для всіх колишніх антських племен. Але припущення специфічного положення південноруських говірок відносно польської мови в пізніший час, обмеженого рисою сумнівної схожості, схожості, яка цілком натурально могла виникнути в осібному житті лехітських мов з одного боку, української — з другого, мені видається надто сміливим і далеким від серйозної переконливості. Отже, і після цієї аргументації Лера-Сплавінського натуральніше вважати, що щільна східнослов'янська єдність тривала довгий час справді без виразних «містків» до інших слов'янських мов. Зв'язки української мови з польською є явище лише відносно пізнього історичного часу і стосуються переважно сторін мови, взагалі порівняно легко запозичуваних,— лексики, певних особливостей словотвору, літературного синтаксису. Давні шари української фонетики ведуть не до західних мов, а виключно до найближчих українській мові — білоруської та російської.

2. Досить галасливо в свій час твердилось з міркувань не стільки наукових, скільки з націоналістичних, ніби порівняльно-історичний аналіз викриває більшу близькість української мови до сербо-хорватської, ніж до російської (S t e p h a n v o n S m a l-S t o c k y j u n d T h e o d o r G a r t n e r, Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache, Wien, 1913, див. з о к р е м а «Die Stellung des Ruthenischen innerhalb der slawischen Sprachen», стор. 455—495, зокрема 471).

Але майже вся аргументація цих авторів щодо цього,— і в такій її оцінці збіглися висловлення і російських, і західноєвропейських учених,— виявилась побудованою на дуже ненадійному або, справедливіше було б сказати, просто на антинауковому грунті [2]. Майже механічний підрахунок у цій книзі «рис», що

[1] Пор. авторів «Акцентологический комментарий к польскому языку», К., 1950, стор. 12—19; стор. 57 і далі.

[2] Див. рецензії і висловлення: О. О. Шахматова, «Україна», I, 1914, стор. 7—12; І. Г. Голанова, Изв. Отд. русского языка и словесности АН; XIX, 3, стор. 297—360; Є. Ф. Карського, «Русск. филологический вестник», XXI, 1914, стор. 635—640; М. Вейнгарта, «Čas. pro mod. filol.», 5, 1915, стор. 454—459;

наближають української мову до сербської і ніби дають право протиставляти її російській, становив з порівняльно-історичного погляду зразок поверховості, яку дуже мало виправила спеціальна книжка (брошура) Ст. Смаль-Стоцького ж «Розвиток поглядів про сім'ю слов'янських мов і їх взаємне спорідненння» (друге, доповн. вид., Прага, 1927) та його ж стаття «Східні слов'яни» (з приводу книжки: Dr. L u b o r N i e d e r l e, Původ a počátky Slovanů východních, v Praze, 1924—1925) («Україна», 1928, № 3, стор. 3—23).

Ближча або дальша спорідненість генетично (своїм походженням) зв'язаних між собою мов визначається не подібністю їх рис взагалі, а я к і с т ю цих рис — тим, якою мірою вони становлять за їх природою стійкі особливості, не здатні або мало здатні повторюватись залежно від сусідства мов (діалектів) та інтенсивного історичного контакту їх носіїв. Ст. Смаль-Стоцький і Гартнер до зіставлення схожих з українськими рис інших слов'янських мов підійшли цілком механічно, не враховуючи цього моменту першорядного методологічного значення [1], і внаслідок цього жодного серйозного значення не здобув собі і їхній висновок. Ще П. О. Лавровський («Обзор замечательных особенностей наречия малорусского сравнительно с великорусским и другими славянскими наречиями», «Журнал Мин. народного просвещения», 1859, № 6, відбит., стор. 40—41) [2] схилявся в свій час до думки, що після великоруської мова українська («малоруська») найбільше подібна до сербської, але це було за часу відносної примітивності в оцінці генетичних зв'язків між мова-

---

В. Вондрака, Indogerm. Forsch., Anzeiger, XXV, стор. 45—50; В. Ягича, «Arch. f. slav. Phil.», XXXVII, стор. 204—211; О. Гуєра, Listy filol., 1917, стор. 440—444; Т. Лера-Сплавінського, «Roczn. slaw.», VII, стор. 74—111, його ж, у «Сборнике статей в честь академика Алексея Иван. Соболевского», 1928, стор. 371—373.

Варт спеціально зазначити влучну критику зіставлень Ст. Смаль-Стоцького і Т. Гартнера (тринадцять, мовляв, рис зближують українську мову з сербо-хорватською, тимчасом з російською — тільки одинадцять), що її з погляду науково-статистичного подав Я. Чекановський у статті «Proba zastosowania metody ilosciowej dla okreslenia stanowiska małoruszczyzny wśród języków słowiańskich» («Сборник статей в честь академика Алексея Ивановича Соболевского», вид. Академії наук СРСР, Л., 1928, стор. 367—370).

На цілком авторитетну думку автора цієї статті, метод («postępowanie») Ст. Смаль-Стоцького з фахового погляду «становить класичний зразок зловживання («nadużywania») статистикою». Принагідно звертаємо увагу ще й на ширшу статтю Чекановського в справі статистичного методу в застосуванні до питань спорідненості слов'янських мов — «Różnicowanie sie dialektów prasłowiańskich w swietle kryterjum ilosciowego», Sbornik prací I. sjezdu slovanských filologů v Praze 1929, svazek II. Přednášky, Praha, 1932, стор. 485—504.

[1] Такої ж помилки припустився і Є. К. Тимченко в статті «Слов'янська однiсть і становище української мови в слов'янській родині» («Україна», кн. 3, 1924), хоч висновки його щодо найближчої спорідненості української мови з сербо-хорватською не збіглися з думкою Ст. Смаль-Стоцького та Гартнера і методологічна сторона його роботи тонша.

[2] Про цю думку П. О. Лавровського та його пізніші міркування див. також А. Н. П ы п и н, История русской этнографии, III, 1891, стор. 321—324.

ми, і відродження такої думки, та ще з ігноруванням першої частини тверджень Лавровського, в другому десятиріччі XX ст. мусило вже здивувати. Справді, і дивувались їй.

Зате в націоналістичних колах до теорії Ст. Смаль-Стоцького як ворожої визнанню споконвічних братніх зв'язків української мови з російською поставились з великою прихильністю. Характеристичні в цьому відношенні, хоча б, висловлення на І Празькому з'їзді слов'янських філологів (1929 р.) літературознавця Л. Білецького, для якого ця «теорія» прямо в'яжеться з політикою. «Лише від р. 1914,— пише він у статті «Головні напрями української літературно-наукової критики за останні 50 літ» («Sborník prací I Sjezdu slovanských filologů v Praze», svazek II, Přednášky, 1932, стор. 33),— розпочинає нову сторінку Ст. Смаль-Стоцький своєю теорією про повну відрубність української мови з цілковитим відкиненням праруської доби в українській мові й виводить цю останню безпосередньо від праслов'янської. Тоді ж проти цієї теорії виступив акад. Шахматов і навіть Кримський. Теорія акад. Смаль-Стоцького стане дуже актуальною лише в сучасну хвилю» [1].

П р и м і т к а: Певне враження на тих, хто стоїть далеко від вивчення назв народів, може справити той факт, що серед назв руських племен літопису є й назва південноруського племені — *хорвати,* яка точно збігається з сучасною нам і історичною назвою великої західної частини носіїв сербської мови. Але це так само мало доводить ближчий мовний контакт відповідних племен у минулому, як те, наприклад, що корінь *слов-* повторюється у багатьох назвах слов'янських народів і племен (пор., зокрема, південних *словінців,* мовно найближчих до сербохорватів, *словінців* — діалектну групу кашубів і староруських новгородських словѣн) або те, що назви двох старовинних племен — південноруського і чеського — ті самі: дулѣби і dúdleby чи те, що два західні слов'янські народи — лужичани звуть себе *сербами* [2]. Слід нагадати, до речі, й те, що назву *хорватів* носило, мабуть, крім племен руського та південнослов'янського, ще й древнє чеське [3].

---

[1] Думці Ст. Смаль-Стоцького надано, як бачимо, ще певного гострішого «удосконалення».

[2] Пор. про це докладніше G. K r e k, Einleitung in die slavische Literaturgeschichte, 1887, стор. 330. Спеціально про хорватів Шахматов (Введение в курс истории русского языка, 1916, стор. 99) зауважує: «К западу от Д у л е б о в—Б у ж а н—В о л ы н я н сидели Х о р в а т ы; следовательно, они занимали нынешнюю Галицию. Нестор отличает их от Б е л ы х Х о р в а т о в, причем т а к ж е, к а к у Б а г р я н о р о д н о г о, п о д Белыми Хорватами у н е г о р а з у м е ю т с я Ю ж н ы е С л а в я н е, с о с т а в л я ю щ и е ч а с т ь с е р б с к о-х о р в а т с к о г о п л е м е н и. Х о р в а т ы у п о м и н а ю т с я вместе с Дулебами и в в в о д н о й ч а с т и к летописи, и под 907 годом. Таким образом, Хорваты являются северными соседями Уличей». Пор. із цим також уваги С. М. Середоніна в його книзі «Историческая география», Пгрд., 1916 стор. 148 і далі.

[3] Див., наприклад Л. Н и д е р л е, Обозрение современного славянства (Энциклопедия славянской филологии, вып. 2, 1902, стор. 70); різні етимоло-

Деяке право припускати давній щільний контакт між мовою південноруських предків українців і предків сербо-хорватів могла б давати, власне, одна — фонетична риса. Справді, українське **е**, що не пом'якшує попередніх приголосних, гостро впадає в око як риса, яка відрізняє українську мову в цілому і від двох інших східнослов'янських мов, і від сусідньої — польської, ба навіть від словацької з її пом'якшенням передуючих голосному **е** звуків **l, n, d, t.** Але й ця риса власне не є такою в історичному аспекті, щоб їй дійсно надати, при відсутності інших виразних фактів подібного роду, вирішального значення. Адже абсолютно безсумнівним є, що українська мова протягом свого життя, приступного нашому порівняльно-історичному дослідженню, виразно виявила фонетично реалізовану тенденцію до ствердіння приголосних не тільки перед **е**, а навіть перед **і** (не з «ятя»). Збіг, історичний, а не «доісторичний», саме на українському мовному грунті звуків **і** та **ы** (*мило* і *мыло*) > мыло (правописно — *мило*), *сито* і *сыто* > сыто (правописно — *сито*), причому в напрямі не до передньої артикуляції, як у сербській, словінській і болгарській мовах, а до середньої і задньої, характеризує загальний напрям, який відбито в фонетичному розвитку відповідних звукових сполучень і який цілком натурально припустити і для позиції приголосних перед **е**, голосним більш заднім, ніж **і**. Що, справді, приголосні стверділи перед **е** саме на українському грунті, ясно видно з рефлексів положення їх навіть перед *je, положення, що навіть у сербській мові, крім **р** і цілком специфічних випадків, і досі в усьому основному лишається непорушним. Старим *kolje, *polje (третя особа однини, тепер. часу, дійсн. спос. від *полоти*), *borje, *poborjenъ (дієприкм. пасивн. від *побороти*), *morje, *polje (іменники) та ін. в сучасній українській мові як цілості відповідають форми із стверділими приголосними: *коле, поле, боре, поборений, море, поле;* пор. і *полонений* — із *pelnjenъ, діал. *у него* — із *u njego [1] та ін.

З морфологічних рис на користь думки Ст. Смаль-Стоцького промовляє тільки закінчення першої особи множини **-мо:** *ведемо, ходимо,* справді не відоме іншим слов'янським мовам, крім білоруської (про що див. вище, стор. 75) і сербської [2]. Але з приводу цього збігу української мови з сербською слід зауважити таке. Саме закінчення першої особи множини в формі теперішнього (майбутнього) часу дійсного і наказового способу здавна відбиває наявність по окремих мовах досить численних варіантів: **-mъ, -mo, -me, -my** (якщо ст.-руське *есмя* — архаїзм, то й

гічні здогадки про походження назви хорватів — у статті Г. А. Ільїнського «К этимологии имени chъrvatъ «хорват» («Јужнослов. филолог.», III, 1922—1923, стор. 26—30); дулібів — В. Полака, «Doudleby» («Časopis pro moderní filologii», XXXI, 2, 1948, стор. 89—91).

[1] Літературне *у нього* та ін. відбиває вплив *його*.

[2] У словінській воно, імовірно, засвоєне з сербської.

-me[1]). Ці варіанти (крім -my, що усталилось порівняно пізно під впливом відповідного займенника) розподілились у слов'янських мовах з певною примхливістю, і, взагалі кажучи, їх розподіл не відповідає іншим виразним рисам ближчої або ж дальшої спорідненості між цими мовами. Чи свідчить, наприклад, той факт, що закінчення -me є характеристичне (крім ст.-рус. єсме[2] саме для болгарської і чеської (із словацькою), про їх ближчу спорідненість проти інших слов'янських мов? Звичайно ні, і це дозволяє нам не надавати великого значення так само збігові в закінченні -mo.

Решта наведених Ст. Смаль-Стоцьким уявних ближчих подібностей між українською і сербською мовами, повторюємо, позбавлена довідного значення і справляє, надто при повній виразності факту, що мовне «тіло» обох мов — їх лексика дуже одмінна в усьому, що не стосується основного слов'янського фонду взагалі, — враження по-дилетантському, без належної наукової обробки, накопиченого матеріалу.

3. Погляди проф. Є. К. Тимченка викладені ним у статті «Слов'янська одність і становище української мови в слов'янській родині» («Україна», кн. 3, 1924, стор. 3—9). Великою мірою він солідаризується з думками відомого французького вченого А. Мейє, висловленими в статті «De l'unité slave» («Revue des études slaves», I, стор. 7—14), та сербського вченого О. І. Белича «О прасловенском језику» («Slavia», 1923, I) та ін. і щодо так званої «праслов'янської мови» в основному стоїть на принципіально вірних, прийнятних і тепер, позиціях. «...Слушніше говорити,— гадає він,— за праслов'янський язиковий обшир, за праслов'янську добу певних язикових явищ і ніколи не спускати з ока, що реального підкладу сучасних слов'янських язиків ми не знаємо[3] і що так званий праслов'янський язик це не що інше, як наше збудування, науковий препарат, що об'єднує тільки купність спільних слов'янам рис (що ми віднаходимо дорогою зіставлення поодиноких слов'янських язиків у їх найдавніших пам'ятках),— рис часто ріжної передісторичної доби, що нам тільки видаються на одній площі, препарат, нам потрібний тільки як вихідна точка в розгляданні пізнішої язикової еволюції» (стор. 6). Проте, коли Тимченко зараз за цим говорить: «Маючи таку вихідну точку, не потребуємо вже творити язикових мітів у постаті праруського, працівденнослов'янського і празахіднослов'янського язика, бо з наукового погляду такі фікції шкідливі: не вносячи нічого в розуміння язикових явищ, вони творять фальшиві генеалогії і підпирають певні політичні аспірації» (стор. 6), то він говорить більше, ніж на це його уповноважує вірний вихідний погляд, і віддається певною мі-

[1] Див. докладніше «Курс русского литературного языка», II, 1953, стор. 93.

[2] За О. Соболевським («Лекции...», 4 вид., стор. 161) переважно в пам'ятках новгородських, псковських і смоленсько-полоцьких.

[3] Положення не дуже ясне.

рою в полон сам і «політичній аспірації», хоч і протилежній тій, яку він засуджує,— «аспірації» буржуазно-націоналістичній, і серйозній методологічній помилці з погляду мовознавчого.

Бувши серйозним ученим, Тимченко не міг не визнати, що і з його власних зіставлень фонетичних рис слов'янських мов,— незалежно від того, чи вірні його зіставлення і висновок, до якого він приходить, чи невірні,— переконливо випливає найбільша близькість саме східнослов'янських мов. Але він хотів цю близькість сприйняти в дусі теорії хвиль, або ізоглос, і, не визнаючи виразної і хронологічно довгої перерви зв'язків між руськими мовами, з одного боку, і іншими, з другого, намагався щільно зблизити із східнослов'янськими — словацьку, чеську і т. д. [1] Як і деякі інші заперечувачі колишньої східнослов'янської єдності, він абсолютно не враховував вирішального в цьому питанні значення не кількості, а ваги відповідних рис, що їх він привертає при своєму зіставленні. Адже, наприклад, аналогії для певних «стверділь» приголосних легко можна дібрати з багатьох мов і говірок і, таким чином, довідне значення цих фактів щодо спорідненості мов однієї з одною відносне, а явище повноголосся в усій системі індоєвропейських мов є майже цілком своєрідне і не може, отже, бути пояснене інакше, як таке, що, справді, склалось у певній довготривалій мовній єдності [2]. Отже, ніяк не переконує висновок, що ним як ніби доведеним цей учений закінчує свою статтю: «Та не важко побачити, що еволюція українського язика йшла іншою дорогою

---

[1] «Отже, кинувши оком на вислід нашої таблиці, ми побачимо, що українська мова на лічбу спільних фонетичних процесів найближче стоїть до б.-руської, далі до в.-руської, словацької, чеської і горішньолужицької, потім того вже до сербської, словінської та болгарської, і найдалі до польської та долішньолужицької» (стор. 9), — висновок, що я його вважаю обгрунтованим лише відносно руських (східнослов'янських) мов.

[2] Цьому аргументові, природно, може бути протиставлене те, що не меншою мірою своєрідна рефлексація *tort, *tert і под. у вигляді ra, rě є характеристична не тільки для близько між собою пов'язаних південнослов'янських мов, але й разом з ними — і для двох західних мов — чеської та словацької. Не заперечую значення цього аргументу і гадаю, отже, що також із нього треба зробити належні висновки. Хоча рефлексація спорідненої групи *ort у чеській і почасти в словацькій мові не збігається з відповідною рефлексацією в південнослов'янських (ro, а не «ra» при рефлексах давньої циркумфлексової інтонації), та й сама доля *tort достатня, на мою думку, щоб визнати давню (доісторичну) щільну пов'язаність словацької мови з південнослов'янськими, пов'язаність, почасти, може, підтверджувану ще й іншими рисами (s із ch, а не š в умовах другої палаталізації; окремі випадки *ort>ra в середньословацьких говірках). Пор., наприклад, А. М. Селищев, Славянское языкознание, I, 1941, стор. 21, 77. Цю думку енергійно, з різними надуживаннями, захищав у свій час С. Цамбель, «Slovenská reč a jej miesto v rodine slovanských jazykov», 1906.

Дуже імовірно, гадаю, що доля *tort у словацькій мові не є незалежною від рефлексації цієї групи в південнослов'янських мовах, насамперед, від говірок — предків словінської. Говірки — предки чеської мови, не перебуваючи в контакті з південнослов'янськими, могли засвоїти своє trat вже із сходу — від предків словацьких говірок.

і годі її виясняти, виходячи з гіпотези спільноруського язика: на це не дозволяють спільні у нього зміни з іншими, не східнослов'янськими язиками, зміни, що їх, згідно з зазначеною схемою, бути б не повинно і що могли постати в нім, тільки як у колишнім діалекті спільнослов'янського язика»[1] (стор. 9).

4. Понад сорок років тому О. І. Соболевський порушив питання і навіть навів матеріал, до деякої міри придатний до його позитивного розв'язання, — про те, чи не перебували говірки древньопівденноруської мови в ближчому контакті також з болгарськими. У вже згаданій статті-рецензії «Русские говоры и польский язык» («Русск. филологический вестник», LXVI, 1911, стор. 403) Соболевський упевнено приймає існування давніх переходових «русько-болгарських» говірок, що існували, на його думку, в Бессарабії та Молдавії. Відбиття цих говірок він вбачає в Галицькому Євсевійовому евангелії 1283 р. (південноруському за більшістю його мовних рис) і в евангелії XIII ст. Народної бібліотеки в Софії, в основному середньоболгарському, але з помітною домішкою руських особливостей, — описаних ним у «Чтениях в Истор. обществе Нестора летописца в Киеве» (кн. XII, 1898)[2].

Припускає він, що саме ці переходові говірки лежать також в основі мови молдавських грамот XV ст.

Проте навряд чи є досить даних вважати говірки, про які йдеться, «переходовими» в звичайному розумінні слова: за своїми ознаками вони належали, імовірно, тільки до типу «мішаних», тобто говірок з тими строкатими відношеннями мовних елементів, які створюються внаслідок вже порівняно пізнього сходження і сплавлення між собою говірок близько споріднених мов.

У книзі «Geschichte der bulgarischen Sprache» (Берлін—Лейпціг, 1929, стор. 340), посилаючись на давні міркування В. Облака, припустив можливість колишніх переходових говірок між українськими і північно-західноболгарськими С. Младенов. Риси, які ніби доводять цю спорідненість, проте малопереконливі: йдеться про фонетичні: ǫ > u, *tj та *kt' > č, dj > dž і одну морфологічну -mo в першій особі множини дієслів. За всіма імовір-

[1] Нас далеко відвело б у бік від нашого безпосереднього завдання — з'ясувати ознаки і час появи говірок — предків української мови, коли б ми подали докладну і конкретну критику прийнятих Тимченком відносин колишньої спорідненості між слов'янськими мовами. Обмежимось самим зазначенням кричущої невдачі застосованих ним прийомів, яка виявляється хоча б у тому, що найщільніше, без усякого сумніву, між собою пов'язані лужицькі мови опиняються в нього на кінцях поверхово прийнятого мовного ланцюга «...горішньолужицька, сербська, словінська, болгарська, польська, долішньолужицька». Дивно виглядає і той результат зіставлень, ніби пов'язані між собою багатьма фонетичними, морфологічними і лексичними рисами чеська, словацька і польська мови не перебувають у відносинах давньої ближчої спорідненості, виявлюваної також щодо стосунку до української, а перебиваються рисами південнослов'янської мовної групи.

[2] Див. «Две замечательные рукописи XIII в.», Отдел II, Прибавления, стор. 3—11.

постями, все це тільки відбиття зв'язків відповідних говірок з сербськими (щодо č і dž — у них відбито, мабуть, певне перетворення сербських ћ і ђ), і нічого такого, що давало б серйозне право припускати (колишню) близькість північно-західноболгарських говірок саме з українською мовою і вбачати в перших «ланку» («Mittelglied») або область, переходову між болгарською мовою, з одного боку, і сербо-словінською — з другого,— за ними визнати не можна. Наші міркування щодо -mo (мо) подано вище. Перехід ǫ > u не належить до вузько індивідуальних, тобто таких, які б самі по собі (не в сукупності з іншими рисами) були достатні для припущення прямого зв'язку між відповідними мовними областями (пор. таку ж рефлексацію в чеській, словацькій та лужицьких мовах). Зрозуміти, як згадано, č і dž цілком задовільно в межах місцевих умов можна і не вдаючись до сміливої гіпотези «української ланки».

Щодо спроби В. Погорєлова в статті «Болгаризмы в карпаторусских говорах («Збірник на честь Євм. Сабова») довести, ніби українські і болгарські говірки стикались між собою в Біхарську (Підкарпаття) ще перед приходом угрів (мадьярів), то непереконливість цього припущення цілком доведена, на мою думку, І. Панькевичем («Українські говори Підкарпатської Русі і сумежних областей», ч. I, 1938, стор. 400—401). З приводу синтаксичної риси, яка справді нагадує болгарську,— вживання давального відмінка однини особових та зворотного займенників замість відповідних присвійних: *жона ми* — замість «моя жона», *з вітцьом собі* — замість «із своїм отцем»,— Панькевич вказує, що такий ужиток відомий «на далеко ширшій області, ще в старині пам'яткам староруським, а подекуди і нинішнім говорам». Довідність звороту *знау людям обычай* він відхиляє посиланням на те, що такого роду вирази (з давальним відмінком замість очікуваного Погорєловим родового) звичайні на всій території української мови. Жодного значення, — і в цьому, звичайно, всі погодяться з Панькевичем,— він не надає «аргументові» Погорєлова про **що** як заступника відносного відмінюваного займенника («котрий» за зазначенням Погорєлова), бо це, безперечно, загальноукраїнське явище (додамо — і дуже поширене в інших слов'янських мовах). Щодо частки **май**, за допомогою якої у відповідних говірках утворюється найвищий ступінь прикметників — *май добрий* «найдобріший» та яка може супроводжувати дієслова і іменники (*тебе-м май любила* і под.), то, за поясненням Панькевича, вона румунського походження і зустрічається лише в говірках на схід від Латориці. Другий ступінь прикметників типу покороткий, поширокий, зазначає він, є явище «не зовсім однакове так з говорами південнокарпатськими, як і українськими взагалі». Подвоєння прийменника «съ» (cum) **зоз**: *зоз другима* відоме тільки в лемківських говірках. Окремі слова, як-от: *балта, бердо, брич, дойка, жеб, копылець, мерша, пазити, перть, полонина, псовати, сербати, твердо, читавый,* що їх Погорєлов розглядав як болгаризми, є в більшій

їх частині словами, далеко поширенішими в українських говірках, ніж це уявлялось йому (пор. хоча б *псовати* або *сербати*), а такі, як *балта*, *дойка, жеб* «зайшли»,— як доводить Панькевич,— «в говори південнокарпатські посередництвом мадьярів і уважаються як мадьяризми, хоч вони походження або болгарського або турко-болгарського».

Додам до цього, що, коли навіть визнати деяку довідну силу за сукупністю наведених Погорєловим рис подібності відповідних говірок з болгарською мовою, то й у такому разі ні з чого певно не випливає, що риси, про які йдеться, сягають давнини, а не потрапили в окремі українські периферійні говірки як болгарські особливості, в обмеженій кількості занесені, іноді через румун та мадьярів, при минущому контакті певного історичного часу, про який можна тільки догадуватись. В усякому разі виразних рис переходовості — системи органічних особливостей, які б давали право припускати справді давній і глибокий зв'язок між собою відповідних говірок українських і болгарських, визнати в наведених Погорєловим ознаках подібності ніяк не можна. Має, отже, рацію в усьому істотному Панькевич, коли, підбиваючи підсумки своїм критичним зауваженням з приводу статті Погорєлова, каже: «...Но не треба нам забувати, що носіями болгаризмів були румуни, котрі широко розбрилися [розбрелися] по Карпатах та полишили сильні сліди в номенклатурі пастирського життя та карпатських верхів. Цим не хочемо твердити, що болгаризмів у південнокарпатських говорах нема. Но треба нам вирізнити старі явища від пізніших (занесених румунами), а також від деяких паралелізмів, що повстали так у болгарських говорах, як і українських взагалі, а не лиш південнокарпатських». Наводячи, крім зазначених Погорєловим, ще кілька інших рис подібності українських говірок з болгарськими, рис, на які вказував Младенов у своїй книзі «Geschichte der bulgarischen Sprache», Панькевич, теж справедливо, відмовляє їм у довідній силі, розцінюючи їх лише як «паралелізми, що, мабуть, не сягають часів перед приходом мадьярів, а може походять з цих часів, коли населення українське стикалося з болгарським в Семигороді...» (стор. 401).

5. Справедливо вказувалось на більш-менш значний вплив західнослов'янських мов на південно-західні українські говірки, найбільше — на лемківські. В них досить легко опізнаються певні риси словацькі і польські (пор., наприклад, автореферат розвідки проф. Штібера «Wpływ polski i słowacki na gwary Lemków» (у «Sprawozdaniach Pelskiej Akad. Umiejętności», т. XLI, 1936, № 2, стор. 45—50; Панькевич, згад. твір, стор. 402). Проте ближчий аналіз цих рис запозичення не дає жодного права вбачати в них залишки тієї сивої давнини, коли українська мова, становлячи ще певну відносно щільну одність своїх говірок і ще зовсім виразно належачи до вже оформленого спільного східнослов'янського типу, могла відбивати зв'яз-

ки переходового характеру до інших слов'янських мов як наслідки щільного співжиття з ними в давнішому минулому.

Ясно, що словакізми (східні словакізми), як-от: tyrt із *trъt: chyrbet, kyrvi [1]; зміна nk у групу з твердопіднебінним n; окремі слова з ra, la із колишніх *tort, *tolt, закінчення орудного мн. -ма у прикметників і займенників; префікс da- замість de- в словах dakoly, dašto та ін. або окремі слова harda, tuňi, lem, hača,— є лише більш-менш випадкові нашарування з сусідніх словацьких говірок без жодних ознак органічного, вікового, зв'язку між мовним масивом відповідних говірок українських і ними. За щось більше могло би промовляти закінчення першої особи множини -me, але саме по собі, без інших старовинних рис подібності, й воно не вирішує справи щодо припущення колишньої переходовості, наявності говірок — ланок між колишнім південноруським масивом і масивом словацьким.

Отже, в основному можна визнати справедливими міркування Панькевича (стор. 402): «Найбільше... сходяться та перекрещуються впливи західнослов'янські на області говорів західних, а то лемківських передовсім. Це пояснити легко не лиш прямим віковим сусідством, але і премішанням колонізаційним, господарськими інтересами та навіть співжиттям у заокеанських краях (?) [2]. З того всього витворилися деякі спільності, або очевидні запозичення, що ограничуються до поодиноких слів на цілій території або запанували над старими звуками чи формами на областях далеко вужчих, часом лиш пограничних».

6. У 1929 р. в статті «Несколько замечаний к вопросу об образовании русских языков» («Изв. по русскому языку и словесности АН СССР», т. II, стор. 713—718) М. М. Дурново, всупереч аргументації О. М. Селищева («Критические замечания о реконструкции судьбы русских диалектов», «Slavia», кн. I, т. VII), висловив припущення, що в певний (треба гадати, досить віддалений) час південноросійські, білоруські, українські і чехословацькі говірки пережили кілька спільних, переважно — фонетичних явищ. За такі він вважає перехід $g > \gamma > h$ і нахил до втрати початкової групи *ѝь, — риси, яких не знає російське північне наріччя (стор. 713—715). Щоб визнати за цими аргументами серйозну довідність, треба виходити з припущення, якого ми не можемо поділити з автором, ніби завжди поширеність певної фонетичної риси обов'язково свідчить за її глибоку старовину та пов'язаність між собою говірок, де вона спостерігається. Ця теза заперечує імовірність незалежного виникнення в мовах деяких паралельних тенденцій, діяння «внутрішніх законів» мов,— імовірність, для визнання якої є цілком достатні

[1] Важать ближчі вказівки щодо їх поширеності, як зазначає Панькевич (стор. 374), «старі сполучення *trъt, trьt, tlъt у лемківських галицьких говорах дали на західних частинах (розрядка моя.— *Л. Б.*) рефлекси: tыrt, tыlt, hyrmyt, chyrbet, sыuza... находяться рідше й рефлекси trыt, tlыt...». Вказані факти типові саме для розподілу неорганічно запозичуваних рис.

[2] Останній момент наведений, вважаю, недоречно.

підстави: щоб не говорилось, дуже щільний генетичний зв'язок між собою лужицьких мов становить цілком виразний факт; тимчасом верхньолужицька пережила перехід $g > h$, імовірно не залежний, а тільки паралельний чехословацькому; а в багатьох відношеннях схожа доля (умови), наприклад, рефлексації зредукованих голосних у ряді мов, здійснена ними вже, безперечно, незалежно одна від одної.

І сам Дурново відчуває хисткість своєї аргументації, бо примушений, наводячи додаткові моменти на користь свого припущення про колишній щільний контакт південноруських говірок з чеськословацькими щодо долі $g > h$, супроводити їх вступним зауваженням: «Есть некоторые, правда недостаточно веские основания предполагать, что южнорусские говоры могли пережить с чешскословацкими некоторые общие явления, не пережитые вместе с ними говорами севернорусскими и лехитскими» (стор. 715). Отже, його висновок на кінці цієї самої частини статті, досить категоричний, порівнюючи з наведеним вступним зауваженням,— «Таким образом, по отношению к этим явлениям [додана по суті лише вказівка на долю *ꞩь], южнорусские и чешскословацкие говоры издавна представляли такую комбинацию черт, какая не повторялась ни в севернорусских, ни в лехитских, ни в южнославянских говорах; поэтому нет серьезных препятствий считать эти черты результатом совместной жизни южнорусских и чешскословацких говоров и относить к ним же и изменение о.-сл. $g > \gamma > h$», — більш-менш нагадує аргументацію типу хибного кола і мало що здатний довести не упередженому читачеві.

Ми переглянули найважливіші аргументи, що оберталися (обертаються) в славістичній літературі, на користь дуже давнього (без точної хронології) існування удаваних прямих зв'язків південноруських («українських») говірок з інослов'янськими (польськими, сербо-хорватськими, болгарськими, словацькими). В усіх розглянутих випадках ми могли зайняти з приводу припущень про колишні переходові говірки від тих, з яких пізніше виникли українські, до інослов'янських лише негативну позицію. Закінчуємо наш виклад тим твердженням, з якого власне ми почали його. Східнослов'янська мовна єдність довгий час була, на нашу думку, єдністю, далеко щільнішою проти можливих відносин цього східнослов'янського масиву до інших слов'янських мов. Лише з часом між говірками, належними до південної галузі («української») цього масиву, як і західної («білоруської»), виявилися такі, порівняно нечисленні, що з причин історичного порядку (переселення людності та ін.) ввійшли в тривалий мовний контакт з більш-менш значними нащадками останнього у вигляді певних особливостей лексики та тих або інших рис фонетичних і граматичних. Але навіть таких взагалі не багато, і інослов'янський вплив на них дає дуже мало підстав вбачати в них хоча б пізніше створення явищ глибокоорганічного — переходового порядку.

XIII. КІЛЬКА ЗАУВАЖЕНЬ ПРО АРХЕОЛОГІЧНІ СВІДЧЕННЯ

Враховуючи комбіновані дані мовознавчого та історичного порядку, слід зважити ще на дані, здобуті останнім часом радянською археологією. Ці дані вимагають корективів до попередніх гіпотез про час і процес розпаду східнослов'янської єдності (зокрема, до гіпотез Шахматова) і великою мірою переносять питання в ширший план давніших відносин східного слов'янства. Не входячи в спеціальний аналіз цих здобутків, обмежимось на дечому з того, на чому зовсім недавно зупинив увагу проф. П. М. Третьяков у своєму стислому огляді в журналі «Славяне», 1952, № 7, стор. 26—32 («О происхождении славян»)[1], і на особливо цікавій статті проф. Б. А. Рибакова «Проблема образования древнерусской народности в свете трудов И. В. Сталина» («Вопросы истории», 1952, № 9, стор. 40—62).

«В результате археологических исследований, — зазначає П. М. Третьяков, — произведенных советскими археологами в последние десятилетия, было установлено, что этнографическая картина восточного славянства, изображенная на страницах «Повести временных лет», относится отнюдь не к последним столетиям первого тысячелетия нашей эры, а к значительно более раннему времени. VIII—X столетия были временем не расцвета древнерусских племен, а периодом их увядания и начавшегося распада. Эти племена возникли отнюдь не в VI—VII столетиях, как это предполагали историки и филологи начала XX века, а значительно раньше — в первые века и в середине первого тысячелетия нашей эры.

В области Поднепровья и по ее периферии археологами были обнаружены многочисленные памятники славянской культуры первого тысячелетия нашей эры: городища, селища, места погребений и т. п., заметно отличающиеся как от древностей финно-угорских племен Поволжья, Севера и Прибалтики, так и от древностей летто-литовских племен. Эти памятники составляют несколько локальных групп, отличающихся одна от другой по особенностям культуры. Сопоставление этих локальных групп с данными Начальной летописи приводит к выводу, что они принадлежали перечисленным в летописи восточнославянским племенам».

Важить, отже, підтвердження археологічними даними відомостей літопису про певну відокремленість та наявність багатьох окремих східнослов'янських племен. Щодо хронологічних рамок Третьяков зазначає: «Дореволюционная историческая и филологическая наука, комментируя картину расселения древне-

[1] Пор. також його статтю у «Віснику Академії наук УРСР», 1952, № 7, стор. 9—15. Наша книга була закінчена підготовкою до друку, коли вийшла, як було зазначено вище, книга того ж автора «Восточнославянские племена, изд. второе, переработанное и расширенное», 1954.

русских племен, не выходила за хронологические рамки русской летописи и других современных ей источников. Историки Ключевский и Середонин, филолог Шахматов и другие полагали, что племена, упоминаемые в русской летописи,— вятичи, кривичи, поляне и другие, уже относились к VIII—X векам, а предшествующие, VI—VII века были временем формирования этих племен в процессе расселения славян по Восточноевропейской равнине. Какими-либо конкретными данными об этом расселении наука не располагала. Иными словами, для дореволюционной науки пределы известного в отношении восточнославянских племен ограничивались рубежом VIII—IX веков, дальше лежала область неизвестного — область догадок и смутных гипотез» (стор. 27).

Не маємо права заперечувати цих здобутків новітньої археологічної науки, досить серйозно обгрунтованих у фаховому відношенні. Необхідно, проте, зазначити, що в аспекті зіставлення з тим, на що уповноважує аналіз мовних фактів, висновки новітньої археології далеко менше здатні вплинути на міркування мовознавців з приводу мовних відносин східнослов'янських племен, ніж це здається при першому ознайомленні з ними. Дійсно, як би не стояла справа із справедливістю того, що «сначала, в конце третьего и второго тысячелетий до нашей эры развивается протославянское пастушеское племя или группа племен в Повисленье и на Волыни» (згад. стаття П. М. Третьякова, стор. 32), із справедливістю тез про те, що «в течение второго тысячелетия до нашей эры это племя расширяет свою территорию, движется вверх по Днепру, на Десну, на Одер, в Прибалтику, в области, принадлежавшие охотниче-рыболовским племенам», почасти їх асимілюючи, почасти ними асимілюючись, і що «в результате создается обширная древнеславянская группа, а возможно, балто-славянская группа племен — племен, весьма различных по культуре и разнодиалектных по языку»,— все це речі, ще надто далекі від того, щоб скільки-небудь конкретно і переконливо підійти до уявлення про стосунки східнослов'янських племен на світанку їх словесно документованої історії. Дуже правдоподібно, що процес створення східнослов'янської єдності, дійсно, відбувався не тільки як безпосереднє виділення її з єдності протослов'янської, а перебивався фактами, можливо — нерідкими, інтеграційних, об'єднувальних процесів. Але, при всьому цьому, дуже виразна близькість слов'янських мов між собою, дуже виразні риси колишньої спільності східнослов'янських аж ніяк не дають великого права відсувати риси мовної їх подрібненості до дуже давніх часів і шукати в останніх коренів теперішнього розходження. Вірно чи невірно проф. Третьяков уявляє собі слов'янство першого тисячоліття нашої ери, вважаючи, що «в период распада первобытно-общинного строя, в годы «великого переселения народов» происходит, точнее начинается, процесс консолидации славянства. По славянским землям распространяется культура, возникшая на юге... Очевидно такие

же процессы и на такой же южной основе происходят в области языка...»[1] — суть справи, яка нас цікавить, не в цьому. Важить інше — що й на його думку, як, здається, її треба розуміти, при розгляді фактів першого тисячоліття «консолідація» слов'янства — виразний факт не в самому тільки мовному аспекті. Отже, та глибока археологічна давнина, увага до якої висувається як матеріал для пояснення того, «каким же образом возникли восточнославянские племена?» (стор. 28 і далі), не додає до того, що можна вивести в нашому питанні з мовних фактів, будь-чого істотного.

Найбільш важить, може, вношуваний новітніми археологічними даними коректив, що стосується напряму слов'янських колонізаційних рухів передісторичної доби. За твердженням Третьякова, «изучение древней культуры восточнославянских племен свидетельствует, что они появились на Днепре, Десне, Верхней Оке, Верхней Волге отнюдь не в результате расселения из более южных областей — из Прикарпатья, с Дуная или даже из области Среднего Приднепровья. Об этом говорит, во-первых, то обстоятельство, что в культуре более северных племен нельзя уловить даже малейших особенностей, свойственных южным племенам, так или иначе связанным с римской периферией, со всем тем в области быта и культуры, что было свойственно населению более южных областей. Во-вторых, в культуре этих племен ясно прослеживаются очень древние местные традиции как в области хозяйства, так и в области домостроительства, характера поселений, украшений и т. д.» (стор. 28—29).

Ближче стосується основного нашого питання згадана стаття Б. А. Рибакова. Цитую з неї кілька положень, що їм, безперечно, належить певна вага при встановленні правильного погляду на найстаровинніші ознаки племінно-етнічного (і до деякої міри, мабуть, і мовнодіалектного) розподілу східних слов'ян:

«...Понятие «Русская земля»,— пише Рибаков,— у писателей XII—XIV вв. имело два основных значения: во-первых, этим обозначалась территория русской (точнее, древнерусской) народности или русского государства (для XI в.). Во-вторых, словами «Русская земля» обозначалась только юго-восточная часть русских земель, Приднепровская Русь, обнимавшая лесостепную полосу от Киева до Курска...

Установив несоответствие летописного понятия «Русская земля» в его узком значении исторической действительности X—XIII вв. и признав это понятие анахронизмом для летописной эпохи, мы предприняли поиски в предшествующих X в. эпохах археологических комплексов, ареал которых соответствовал бы области Приднепровской Руси. Оказалось, что только

[1] На мою думку, про початок консолідації говорити в даному разі не можна, бо аналіз спільнослов'янської мови, надто морфології, не дає приводу до уявлення в дусі маррівської концепції, про її попередню «клаптевість» — створення із різномовних елементів.

в VI—VII вв. область Русь (в узком смысле) представляла бесспорное единство, доказываемсе многочисленными комплексами с пальчатыми фибулами. Ареал комплексов VI—VII вв., которые в 1928 г. были названы А. А. Спицыным «древностями антов», с поразительной точностью совпадает с областью Приднепровской Руси. Это позволяет, во-первых, назвать эти древности русскими, а во-вторых, приурочить выделение «русской земли» (в узком смысле) как определенного исторического целого к VI—VII векам.

...Одним из важнейших выводов является тот, что женские украшения VI—VII вв. позволяют четко разграничить «Русскую землю» на два изолированных района: восточный, связанный с племенем северян по р. Пслу, Сейму и Донцу, и западный, связанный с племенем собственно руссов в бассейне р. Роси. Некоторые признаки позволяют выделить и полян вокруг Киева. «Русская земля» VI—VII вв. составилась только из тех земель, которые входили во II—V вв. в широкую область полей погребений. Следовательно, «древности руссов» происходят с коренной славянской территории. Географически русская земля составляла юго-восточную часть области полей погребений, обращенную к сарматским степям...».

Ці висновки новітньої радянської археології, як легко бачити, не важко погодити з міркуваннями мовознавчого порядку, викладеними вище, хоча ні останні прямо не випливають з них, ні перші прямо не зумовлюються останніми. Рамка історично-археологічних фактів та їх тлумачення, що її дає Рибаков, насамперед, не суперечить прийнятим мовознавчим висновкам, а до деякої міри і підтримує їх (виразні елементи східнослов'янської єдності, матеріальні ознаки південноруської культури, риси певної її розгалуженості та ін.).

Не можна, проте, оминути одного питання, зачепленого Рибаковим, яке навряд чи зараз припускає рішення в повній згоді з мовознавчими та історичними поглядами, поданими нами вище. Ми додержуємось, як доводили, тієї думки, що українська мова (зокрема, і на території середньої Наддніпрянщини) становить в основному спадщину і дальший розвиток діалектної групи давньоруської мови на півдні й південному заході земель Київської Русі, отже й мови колишніх південноруських племен, головним чином на тих же самих територіях, на яких їх знав староруський літопис. Ми не пристали на гіпотезу М. П. Погодіна та її більш-менш самостійного прихильника О. І. Соболевського про те, ніби населення Київщини домонгольських часів етнічно і мовно було споріднене з великорусами, а не з українцями. Рибаков, сам не роблячи з цього прямих висновків, звертає, проте, увагу на факти, що дуже легко можуть дістати своє витлумачення саме в дусі гіпотези Погодіна—Соболевського. «Ряд древностей «Русской земли» VI—VII вв., — звучить його восьма теза (стор. 58),— как в северском, так и в собственно

русском районах генетически связан с более поздними курганными материалами IX—XII вв. (северянские височные кольца), а также находит прямые аналогии в русском, украинском и белорусском этнографическом материале XVIII—XIX веков. Укажем, например, детали кокошника («уши») из кладов в бассейне р. Роси, имеющие аналогии в русских северных кокошниках, и характер мужской одежды VI в., полностью совпадающий с этнографической одеждой этих же мест (рубаха с вышитой грудью, вправлена в порты)». Так, як проф. Рибаковим подано ілюстрації, теза звучить,— і в цьому навряд чи можна сумніватись,— саме на користь погодінської гіпотези. Чи так стоїть справа і в самій її суті?

Авторові слова — «прямые аналогии в русском, украинском и белорусском этнографическом материале» дають, здається, повне право чекати від нього вказівок на аналогії давнім речам не тільки з сучасного російського одягу та ін., але і з українського та білоруського. Шкода, що останніх не наведено. Можливо, що, будучи зазначені, поряд із тим, на що вказує північноросійський матеріал,— ці аналогії дозволили б не надавати в питанні про колишнє населення Київщини тієї ваги вказаним автором аналогіям, які, можливо мимо волі автора, промовляють у нинішньому вигляді статті на користь саме погодінської гіпотези. Справа, отже, вимагає свого з'ясування.

XIV. КОРОТКІ ВИСНОВКИ

1. Українська літературна мова того лексичного, фонетичного і граматичного типу, який лежить в основі сучасної нам мови соціалістичної нації, склалась у процесі утворення останньої на основі полтавсько-київського діалекту (найвпливовішої частини південно-східного наріччя) протягом кінця XVIII і перших десятиріч XIX ст. Державного значення вона набула лише з Великою Жовтневою соціалістичною революцією.

2. Західні особливості української літературної мови (в Галичині й Буковині), що склались приблизно в той час, коли й українська національна літературна мова, через політичні умови життя цих земель України визначили, так би мовити, провінціальний, обласний вияв української літературної мови, який не мав перспектив перетворитись у загальнонародну літературну мову українського народу. Ці риси поволі почали зникати вже в кінці XIX і на початку XX ст., особливо швидко після Великої Жовтневої революції, остаточно розчинившись в українській національній літературній мові після возз'єднання всіх українських земель.

3. Спільне в його основних ознаках білорусько-українське письменство, ділові (актові) пам'ятки якого дійшли до нас з кінця XIV ст., виявляє певні риси свого ранішого зв'язку як з

діловим письменством староруським, так і з грамотами, належними до території західноруських (західно-східноруських) говірок, з яких пізніше створилась білоруська мова. Отже, фактичні початки цього письменства треба вважати хронологічно ранішими за час пам'яток, які ми маємо. Діалектні риси в пам'ятках, що дійшли до нас, опізнаються із значною виразністю.

4. Однією з передумов спільного білорусько-українського письменства, треба гадати, була давня ближча спорідненість діалектів західноруських (колишніх західно-східнослов'янських племен) з діалектами південноруськими (колишніх південно-східнослов'янських племен), що стали пізніше основою української мови.

5. Староруська (древньоруська, древньосхіднослов'янська) писемна мова в її різних жанрах, більше або менше залежних від старослов'янської (древньоболгарської) з тими або іншими рисами діалектного подрібнення останньої і сербських нашарувань на неї,— порівняно довгий час (з X до XIII—XIV ст.) становила спільну літературну мову всього східного слов'янства. Діалектні риси в цій мові, в тому числі такі, що дають підставу вбачати в них ознаки ближчої спорідненості з теперішньою українською мовою, хоча в переважній своїй більшості спірні, але разом із тим достатні, щоб стверджувати в цій писемній староруській мові наявність деяких специфічних особливостей майбутньої української.

6. Мови російська, білоруська і українська з погляду порівняльно-історичного становлять спільність, що може бути протиставлена за ознаками, які склалися, мабуть, переважно в IX—X ст., іншим слов'янським.

Основні докази цього положення будуються на цілком виразних даних ф о н е т и к и (повноголосся, рефлексація найдавніших слов'янських груп *tъrt, *tьrt, *tъlt, надто *tьlt і т. д.). Щодо м о р ф о л о г і ї, то, імовірно, східнослов'янські мови в період свого щільного спільного життя ще не встигли виробити якихось виразних ознак проти інших слов'янських мовних груп, ближчий зв'язок з якими вони вже порвали. Отже, на цій ділянці, при виразності деяких східнослов'янських морфем (-ѣ як закінчення певних відмінків іменників і займенників проти —ѩ в старослов'янщині і відповідних рефлексів у південнослов'янських мовах; -а в називному відмінку однини дієприкметників чоловічого роду від дієслів класу -е- та атематичного і т. д.), все ж таки нема цілком чітких рис східнослов'янської відокремленості (і західнослов'янські мови мають чи мали, наприклад, як відповідне закінчення — рефлекси «ятя», а не носового е; -а у відповідній формі дієприкметника є закінчення, типове також для чеської мови, і т. д.).

Проте всі спроби довести існування давніх говірок, перехідних від східнослов'янських до інших слов'янських, неперекон-

ливі і не здатні спростувати значення зв'язку між собою східнослов'янських мов, як справжньої вихідної їх єдності в порівнянні з іншими слов'янськими, що їх спорідненість з групою «руських» мов віддаленіша і зазнала ранішого відриву.

7. Процес розпаду колишньої східнослов'янської єдності і виділення з неї говірок — предків української мови, за станом нинішніх даних, не може бути схарактеризований переконливо повно і точно. Одне, проте, ясно: певний час говірки — предки теперішньої білоруської мови становили з говірками — предками української відносну спільність, може, сказати б точніше, щільний зв'язок. Відносна щільність цього зв'язку, незалежно від часу, коли саме вона встановилась, існувала, імовірно, ще навіть у XIII ст. Виразне послаблення її в живій мові припадає на пізніший час у зв'язку, в першу чергу, з трагічними саме для предків українців подіями (монголо-татарська навала і тривала підлеглість південноруських земель східній владі), що великою мірою відірвали маси південноруських племен від масиву західноруських. Але разом із тим імовірно, що окремі групи (говірки) «білоруські» і «українські», залежно від специфічних для них історичних умов, продовжували свій контакт і в пізніший час без виразних розривів з минулим.

Найважливіші риси, що привертають до себе увагу як найбільш довідні для припущення про вже старовинний щільний контакт говірок—предків української і білоруської мови,— це рефлекси звука л у двох позиціях: 1) перехід його в ў (w) у найдавнішій слов'янській групі *tъlt (*tъlt), тобто безпосередньо між приголосними: укр. *вовк,* білор. воўк; укр. *повний,* білор. поўны: рос. *волк, полный*: староруські вълкъ, пълный і 2) такий самий перехід на кінці слова тільки в формі чоловічого роду минулого часу: укр *дав* (при *дала, дало, дали*), білор. даў (при *дала, дало, дали);* укр. *ходив* (при *ходила, ходило, ходили*), білор. хадзіў (при *хадзіла, хадзіло, хадзілі*).

Оскільки принаймні перша з цих рис мала здійснитися ще до часу падіння зредукованих (глухих) голосних, давність її — поза всяким сумнівом, бо у формах, де за приголосним л ішов зредукований голосний ъ, що потім фонетично випав, приголосний л своєї колишньої природи (звучання) не змінює ні в українській, ні в білоруській мові: укр. *сопілка* (із *сопѣлъка); білор. (діал.) сапёлка; літер. *свісцёлка* (аналогійно із *свистѣлъка); укр. *палка,* білор. *палка* (із ст.-рус. палъка) і т. ін., а випадіння зредукованих голосних на південноруському грунті свідчиться вже пам'ятками близько середини XII ст. (одночасно з подовженням е > ѣ в нових закритих складах перед колишнім ь).

8. Нечисленні, але виразні особливості українського **н а г о л о ш е н н я** (наголос на закінченні слова в формах множини іменників типу *жінкй, молитвй, піснí,* наголос прикметників на

-кий, -ка, -ке та ін.) зазначаються в пам'ятках відносно пізно. Розбіжність відповідних фактів по говірках показова для повільності процесу поширення певних тенденцій цього роду, цілком не здійснених навіть ще й у наш час. Може йтися, отже, з одного боку, про прямі свідчення пам'яток, коли саме за ними можна констатувати прояви в літературній мові південноруських («українських») рис наголошення, з другого боку,— про міркування на підставі історично-порівняльних даних, до якого часу припустимо відносити початки того або іншого з явищ чи фактів цього роду. Подані вище (стор. 149) свідчення пам'яток переконують, що окремі риси українського наголошення відбиті вже в церковних джерелах XVI ст. Виразні ознаки залежності певних українських явищ наголошення від найдавніших слов'янських акцентних відношень (див. вище стор. 149—150) дають право припускати дуже давні часи постання цих явищ у їх специфічному обличчі.

9. Народний (нелітературний) український синтаксис у його основах репрезентує спільнослов'янський тип без будь-яких давніх індивідуальних рис, що їх можна було б протиставити, наприклад, російському типу. Отже, власне, і нема питання про час виділення (постання) його архаїчних особливостей. Те, що стосується, наприклад, мнимих залишків старовинного давального самостійного, дуже непевне, щоб на такому матеріалі можна було базувати якісь серйозні міркування. Щодо питання про виникнення індивідуальних особливостей українського писемного і розмовного синтаксису в їх відношенні до староруського, то відповідь на нього, за станом речі, має бути досить різна. У відношенні до синтаксису, наприклад, староруського літопису або давніших грамот пам'ятки південноруського походження принципіально не відрізняються від північно- та східноруських (хоч нова помітна риса — «називний відмінок з інфінітивом» становить властивість якраз останніх[1]); щодо цього характеристичні, зокрема, деякі особливості порядку слів. У цьому відношенні книжна (південно- і західно-) «українська» мова XIV ст., без сумніву, має безперечні права спадкоємця староруської, такі ж, як пам'ятки північно- і східноруські. Пізніше дає за себе знати в словесній продукції українського грунту, дедалі підсилюючись, іномовний (польсько-латинський) вплив, але він легко відшаровується і легко дається до врахування саме як пізніший. Новітній розмовний і книжнолітературний український синтаксис має, безперечно, значні відхилення від староруського і, за численними ознаками, завдячує свої індивідуальні (проти російського) риси почасти досить інтенсивному діянню аналогії на українському грунті, почасти (в меншій мірі) перенесенню польських конструкцій. Найбільше з таких особливостей впадають в око одмінності в прийменни-

[1] Про неї див. авторів «Курс русского литературного языка», т. II, 1953, стор. 310—313.

ковому керуванні імен. Створення всіх таких рис належить майже повністю історичному часові, і не є, отже, співвідносним з питанням походження усної української мови в її виразних фонетичних ознаках.

10. Лише відносне значення для питання про постання української мови мають індивідуальні елементи української лексики. Ця ділянка мови, дуже чутлива до змін соціального ладу, до розвитку виробництва, до розвитку культури, науки і т. п., відбила численні нашарування історичних часів: запозичення (із слов'янських мов — переважно з польської), новотвори — головним чином як придбання в процесі розвитку нових понять та їх відтінків через інтенсивне формування від основного словникового фонду нових слів з допомогою властивих даній мові морфологічних засобів; імовірно — чималу кількість словникових утворень емоціонально-афективного походження без прямих зв'язків із основним східнослов'янським лексичним фондом та з вихідною морфологією.

Умови історично дуже бурхливого національного життя спричинились до того, що в цілому сучасна українська лексика відійшла від старовинної слов'янської, відбитої в пам'ятках Київської Русі, трохи більше, ніж діалектна великоруська. Проте на українському мовному грунті збережено певну кількість лексичних архаїзмів, що їх слід визнати прямою спадщиною Київської Русі, в тих або тих елементах утраченою в двох інших близько споріднених мовах.

11. Спеціальне питання, якою мірою вже в пам'ятках, що, імовірно, переписані із старослов'янських оригіналів у Києві домонгольського часу, відбито південноруські риси, — поки що не може бути вирішене з повною категоричністю через обмеженість і почасти непевність (двозначність) відповідного матеріалу. Але сукупність даних і найбільш правдоподібне їх пояснення веде скоріше до висновку, що київські пам'ятки домонгольського походження належать руці писарів, рідною мовою яких була староруська з південними діалектними рисами, ще нечисленними і відносно слабо виявленими ними у відповідних рукописах через старослов'янську оболонку текстів. До таких рис належать, наприклад: написання **и** замість «ятя» (надійні випадки починаються з останньої чверті XIII ст.); випадки плутання **ы : и** (надійні не раніш XII ст.); подвоєне **о** після приставного **в** у початковому закритому складі відповідно до теперішніх *вівця, вітця* (род. одн.; коло середини XIII ст.); **о > у** в нових закритих складах (у галицьких грамотах з середини XIV ст.); **о > и (і)** в тих самих умовах (з XV ст.); з другої половини XII ст. — «новий ять» на місці **е** в нових закритих складах майже виключно перед колишнім звуком **ь** (пѣщь, сѣдмь тощо); відбиття найдавніших слов'янських *zdj, *zgj як **жч:** дъжчь «дощ», рос. «дождь», рожчье : укр. (діал.) *ріжджя,* ст.-слов'янське рождиѥ; випадки втрати **г** перед **н:** разнѣва сѧ,

изна (із -гнѣв-, -гъна); пор. сучасне укр. *знущатись* із «згнущатися»: рос. *гнушаться.*

З морфологічних ознак найбільше важать: закінчення першої особи множини теперішнього (майбутнього) часу дієслів **-мо**, засвідчене в пам'ятках з XIII—XIV ст., та риса, що пізніше зникла,— додаткове закінчення **-ть** у формах третьої особи однини та множини імперфектів: **-ше-ть, -ху-ть** (з XI ст.).

Гіпотези Погодіна—Соболевського про «великоруське» населення древнього Києва і Київщини мовні факти не підтверджують.

12. Ще навіть у XIII ст. мовний розрив між галузями східного слов'янства не був настільки остаточний, щоб деякі риси (і, поготів, окремі слова), що виникли в одних говірках східного слов'янства, не проходили в інші. Відокремлення східнослов'янських мов одна від одної є довгочасний процес їх живої основи, процес, що перебивався час від часу з різних історичних причин тенденціями до н о в о г о з б л и ж е н н я. З історичних фактів першорядного в цьому відношенні значення треба вказати, насамперед, на возз'єднання України з Росією 1654 р., що відповідало давнім прагненням українського народу, на наслідки другого та третього поділів Польщі у XVIII ст. (повернення Правобережної України в 1793 р. та Західної Волині в 1795 р.), на створення після Жовтневої революції 1917 р. Радянської держави та возз'єднання українських земель у кінці 30-х і в 40-х роках нашого століття. Хоч зближення між собою трьох східних слов'янських мов ніколи не набирало таких розмірів, щоб міг статися рішучий поворот до колишньої вихідної єдності цих мов, проте нащадки східнослов'янських племен ніколи й не забували ні того, що вони є з походження племена братні, ні того, що шляхи політичного та культурного розвитку вимагають від них обміну продуктами національної творчості і тим самим обопільного збагачення.

Східнослов'янські народи, серед них і український, створили собі знаряддя передачі думок, почуттів, волі — свої писемні мови, які з часів занепаду феодалізму і постання капіталізму на територіях відповідних народів (раніше за всі — широко і впливово російська; найпізніше — білоруська) поступово стали н а ц і о н а л ь н и м и літературними мовами міцного і тривалого значення.

Структура східнослов'янських мов та їх склад містять у собі, зрозуміло, багато одмінного, але той історичний час, учасниками і свідками якого ми є, ставить нас перед знаменним явищем нового зближення, зміцнення споконвічного братства: різні формою, ці мови в Союзі Радянських Соціалістичних Республік, країні братнього об'єднання народів та мов,— діють як могутні знаряддя для утворення спільної ідеології та високої соціалістичної культури.

* *
*

Ми розглянули ряд питань, що стосуються походження української мови в різних смислах слова «походження». Йшлося, як ми бачили, про ознаки та час їх виділення і усталення на протязі довгого історичного життя мови, яка тепер є знаряддям численних сфер думки, чуття і волі багатомільйонної соціалістичної нації, майже повністю зосередженої в СРСР. Всяке питання про «походження» будь-якої мови (або діалекту) сходить кінець кінцем на питання виникнення якихось більш-менш індивідуальних рис її, що відділяють її від мовного масиву, до якого вона раніше належала. Методологічною помилкою є, як зазначено вже вище (стор. 126—127), констатуючи для певного часу факт більш-менш виразного розриву колишньої мовної єдності, повної чи відносної, задовольнятись цією констатацією, не враховуючи для відповідних мовних угруповань у нових історичних умовах т е н д е н ц і й п р о т и л е ж н о г о п о р я д к у — тенденцій якщо не до об'єднання, такого, яке в минулому становили відповідні мовні групи, то чогось, що принаймні могло б його нагадувати. З особливою виразністю інтеграційні тенденції в широкому значенні цього слова, справді, дали себе взнаки на ділянці східнослов'янських мов. Ті розриви вихідної мовної спільності, які привели східне слов'янство до його сьогоднішнього мовного стану, ніколи фактично не були такими гострими і, сказати б, остаточними, щоб носії відповідних мов та говірок почали відчувати ці розриви як такі, що проклали непереходні межі взаєморозумінню, починаючи від можливості розмови між представниками відповідних мов одного з одним і кінчаючи широким різностороннім культурним та іншим контактом. Всі східні племена весь час своєї багатої подіями історії, перетворюючись в народності і, ще пізніше, в нації, і в трагічні моменти історії, і на відносно спокійних відрізках її почували себе, при всіх випадкових, тимчасових обставинах, несприятливих такому відчуванню, братніми — р у с ь к и м и племенами (народностями), з тими самими джерелами своєї цивілізації, з дуже близьким письменством, з багатьма рисами свого побуту та ін.

Український народ, починаючи з того стародавнього стану, коли він тільки що формувався із порівняно маловиразними проти інших східнослов'янських племен мовними ознаками, і до наших часів, коли він становить одну з найміцніших соціалістичних націй СРСР, з багатою національною літературою, мистецтвом і т. д., увесь час мав велику політичну, економічну та культурну користь від своєї належності до міцного східнослов'янського масиву [1]. Майже тисячолітня спільноруська культура відбилася в розвитку сучасної української нації плодами перво-

[1] Пор. глибоке освітлення всього цього в «Тезах про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.), схвалених Центральним Комітетом Комуністичної партії Радянського Союзу».

рядного значення. Вона опізнається на кожному кроці в усьому тому, чим пишається і чим має право пишатись український народ. Тисячами ниток українське слово пов'язане з історією слова російського та білоруського, і це як у явищах ще початкового письменства на його світанку, в явищах старокиївської словесної культури, так і в наш час, коли багатюща російська література, художня, публіцистична, наукова, міцно запліднює і стимулює братні українську і білоруську. Ми живемо в час справжньої дружби українського народу з російським, за яким він перший пішов по шляху до комунізму.

Серед того, що ці народи особливо щільно з'єднує, роль міцного фактора належить, звичайно, спільності їх походження і всім перевагам мовної близькості, які так благодійно виявляються в усіх сторонах багатобічного розвитку українського народу.

ADDENDA

До стор. 82. Треба, проте, зважити, що значення цього факту дуже відносне, оскільки подібний не був чужим також великоруській мові XVII ст.; пор.: «...Ино мне *постричися не хочет...»* (з пісні, записаної для оксфордського бакалавра Річарда Джемса, 1619—1620 рр.), — *не хочет* замість «не хочется» під впливом попереднього *постричися.*

До стор. 84—85. Слово *костер* у такому або подібному значенні можна зазначити і в великоруській грамоті XVII ст.; див.: «...да лежат в костре осиновых да сосновых бревен 60», — А. Федотов-Чеховский, Акты, относящиеся до гражданской расправы древней России, т. I, К., 1860, № 116, стор. 134.

До стор. 179. Привертає до себе увагу й теперішнє білор. *сустракáць* — «зустрічати» з **к**, занесеним, очевидно, з минулого часу — *«су-стрѣтли», де т, треба гадати, також нефонетичне. Чи пов'язана ця форма з колишніми псковськими, напевно важко сказати.

ЗМІСТ

Леонид Арсеньевич Булаховский.

Вопросы происхождения украинского языка.

(На украинском языке).

Редактор видавництва *М. В. Павлович.*

Технічний редактор *Є. К. Сіваченко.* Коректор *Л. Л. Райтбурд.*

БФ 01882. Зам. № 886. Вид. № 60. Тираж 60000. Формат паперу ...921/16. Друкарськ. аркушів 13,75. Обл.-видавн. аркушів 16,1 . Підписано до друку

Надруковано з набору друкарні вид ... іверситету в друкарні вид-ва АН